

**ULUSLARARASI HİZMET TİCARETİ VE
EKONOMİK BÜYÜME
Türkiye Üzerine Ekonometrik Bir Analiz
(1974-2011)**

Adem TÜRKMEN

**Yüksek Lisans Tezi
İktisat Anabilim Dalı
Doç. Dr. Sevda YAPRAKLI
2012
Her hakkı saklıdır**

**ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

Adem TÜRKMEN

**ULUSLARARASI HİZMET TİCARETİ VE EKONOMİK BÜYÜME
Türkiye Üzerine Ekonometrik Bir Analiz (1974-2011)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Sevdâ YAPRAKLI**

ERZURUM-2012

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

...../...../20.....

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "Uluslararası Hizmet Ticareti ve Ekonomik Büyüme: Türkiye Üzerine Ekonometrik Bir Analiz (1974-2011)" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- ☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin/Raporumun yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

28.12.2012

Adem TÜRKMEN

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Doç. Dr. Sevda YAPRAKLI danışmanlığında, Adem TÜRKMEN tarafından hazırlanan bu çalışma 28 / 12 / 2012 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından İktisadi Gelişme ve Uluslararası İktisat Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Sevda YAPRAKLI

İmza: *S. Yapraklı*

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Erol ÇAKMAK

İmza: *E. Çakmak*

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Bener GÜNGÖR

İmza: *B. Güngör*

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. / /

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM

Enstitü Müdürü

F-85/00/22.02.2012

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR VE SİMGELER DİZİNİ	VI
ŞEKİLLER DİZİNİ	VIII
TABLolar DİZİNİ	VIII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ULUSLARARASI HİZMET TİCARETİ VE EKONOMİK BÜYÜME

1.1. ULUSLARARASI HİZMET TİCARETİ.....	4
1.1.1. Uluslararası Hizmet Ticaretinin Tanımı ve Tarihi Gelişimi	5
1.1.2. Hizmetlerin Temel Özellikleri	8
1.1.3. Uluslararası Hizmet Ticaretinin Nedenleri.....	12
1.1.4. Uluslararası Hizmet Ticaretinin Sınıflandırılması.....	14
1.1.4.1. Hizmetlerin Sınıflandırmasına Yönelik Yöntemler.....	15
1.1.4.2. Uluslararası Hizmet Ticaretinin Sınıflandırılması	18
1.1.5. Uluslararası Hizmet Ticaretinin Serbestleşmesi	24
1.1.5.1. Uruguay Görüşmeleri ve GATS	25
1.1.5.2. GATS'ın Tanımı ve Kapsamı	27
1.1.5.3. TRIPs ve TRIMs	29
1.1.6. Uluslararası Hizmet Ticaretinin Önündeki Kısıtlamalar.....	31
1.1.7. Uluslararası Hizmet Ticaretinin Teorik Altyapısı	35
1.1.7.1. Klasik Dış Ticaret Teorilerinde UHT	35
1.1.7.2. Modern Dış Ticaret Teorilerinde UHT	37
1.2. TEORİK ÇERÇEVEDE EKONOMİK BÜYÜME	40
1.2.1. Ekonomik büyümenin tanımı ve kapsamı.....	41
1.2.2. Ekonomik büyümeye yönelik teorik yaklaşımlar	43
1.2.2.1. Neo-Klasik Büyüme Modeli	43
1.2.2.2. İçsel Büyüme Modelleri.....	46
1.2.2.3. UHT ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Teorik Gelişimi	48
1.3. UHT'NİN EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ.....	51
1.3.1. İstihdam Olanakları Yaratma.....	51

1.3.2. Verimlilik Artışı Sağlama	53
1.3.3. Katma Değer Yaratma.....	55
1.3.4. Teknolojik Gelişme ve Yayılma Etkileri Ortaya Çıkarma.....	57

İKİNCİ BÖLÜM

LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

2.1. AZ GELİŞMİŞ VE GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR	59
2.1.1. Yatay Kesit ve Panel Veri Analizlerine Dayalı Çalışmalar	60
2.1.2. Zaman Serisi Analizlerine Dayalı Çalışmalar	66
2.2. GELİŞMİŞ ÜLKELER ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR.....	69
2.2.1. Yatay Kesit ve Panel Veri Analizlerine Dayalı Çalışmalar	69
2.2.2. Zaman Serisi Analizlerine Dayalı Çalışmalar	72
2.3. GELİŞMİŞLİK DÜZEYLERİNE GÖRE ÜLKE GRUPLARINI KARŞILAŞTIRAN ÇALIŞMALAR	73
2.4. TÜRKİYE ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR	82
2.5. UYGULAMALI ÇALIŞMALARIN GENEL DEĞERLENDİRMESİ.....	85

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DÜNYA'DA VE TÜRKİYE'DE HİZMET SEKTÖRÜNÜN VE TİCARETİNİN GELİŞİMİ VE TÜRKİYE ÜZERİNE EKONOMETRİK BİR ANALİZ (1974-2011)

3.1. DÜNYA'DA HİZMET SEKTÖRÜNÜN VE TİCARETİNİN GELİŞİMİ.....	88
3.2. TÜRKİYE'DE HİZMET SEKTÖRÜNÜN VE TİCARETİNİN GELİŞİMİ...	93
3.2.1. Türkiye'de Hizmet Sektörünün Yapısı ve Gelişimi	94
3.2.2. Türkiye'de Hizmet Ticaretinin Gelişimi	98
3.2.2.1. 1974-1988 Dönemi.....	99
3.2.2.2. 1989-2011 Dönemi.....	102
3.3. TÜRKİYE ÜZERİNE EKONOMETRİK BİR ANALİZ (1974-2011).....	105
3.3.1. Uygulamanın Amacı ve Önemi	105
3.3.2. Uygulamanın Kapsamı ve Dönemi	106
3.3.3. Uygulamanın Yöntemi ve Veri Seti	107

3.3.4. Uygulamalı Bulgular	113
3.3.5. Uygulamalı Bulguların Değerlendirilmesi	119
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	121
KAYNAKÇA	126
EKLER.....	141
Ek 1. Dünya Bankası Ülkelerin Gelir Durumlarına Göre Sınıflandırılması	141
Ek 2. Yıllar İtibariyle Sektörlerin GSYİH İçindeki Katma Değer	
Payları (%).....	142
Ek 3. Türkiye’de Yıllar İtibariyle Ana Sektörlerin ve GSYİH’nın Büyüme	
Oranı (%).....	143
Ek 4. Yüksek ve Orta Gelir Düzeyli Ülkelerde Hizmet Alt Sektörlerinin	
Gelişimi.....	144
ÖZGEÇMİŞ.....	145

ÖZET**YÜKSEK LİSANS TEZİ****ULUSLARARASI HİZMET TİCARETİ VE EKONOMİK BÜYÜME
Türkiye Üzerine Ekonometrik Bir Analiz (1974-2011)****Adem TÜRKMEN****Danışman : Doç.Dr. Sevda YAPRAKLI****2012, 145 Sayfa****Jüri : Doç. Dr. Sevda YAPRAKLI (Danışman)
Prof.Dr. Erol ÇAKMAK
Doç.Dr. Bener GÜNGÖR**

Bu çalışmada, hizmet ticaretinin ekonomik büyüme sürecindeki yeri ve önemi incelenmektedir. Bu konuyla ilgili olarak literatürde yer alan başlıca teorik ve uygulamalı çalışmalar, hizmet ticaretinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Türkiye’de hizmet ticaretinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin araştırılmasında, üretim fonksiyonu yöntemine dayalı modeller çerçevesinde genişletilmiş Cobb-Douglas üretim fonksiyonu esas alınmış ve buna uygun olarak 1974-2011 yılları için Türkiye’de geleneksel (turizm) ve modern (sigorta ve finans) hizmet ticareti ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin yönü ve büyüklüğü zaman serisi analizleri kullanılarak incelenmiştir. Bu kısımda çok değişkenli eş-bütünleşme ve vektör hata düzeltme modeli tahminlerinin sisteminin yanı sıra hata düzeltme-geliştirilmiş Granger nedensellik testi yapılmıştır.

Eş-bütünleşme testi sonuçlarına göre, uzun dönemde geleneksel ve modern hizmet ticareti, ekonomik büyümeyi pozitif olarak etkilemektedir. Vektör hata düzeltme modeli sonuçları ise, uzun dönemli analiz sonuçlarını destekler niteliktedir. Sonuç olarak, Türkiye açısından hem kısa hem de uzun dönemde geleneksel hizmet ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisinin, modern hizmet ihracatının pozitif etkisinden daha büyük olduğu görülmüştür. Buna göre UHT açısından Türkiye’nin, GOÜ konumunda olduğu söylenebilir.

Öte yandan nedensellik testi sonuçları, Türkiye’de ekonomik büyüme ile geleneksel ve modern hizmet ticareti arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Uluslar arası Hizmet Ticareti, Hizmet Sektörü, Ekonomik Büyüme

ABSTRACT**MASTER THESIS****INTERNATIONAL SERVICE TRADE AND ECONOMIC GROWTH
An Econometric Analysis on Turkey (1974-2011)****Adem TÜRKMEN****Advisor : Assoc. Prof. Dr. Sevda YAPRAKLI****2012, 145 Pages****Jury : Assoc. Prof. Dr. Sevda YAPRAKLI (Advisor)****Prof. Dr. Erol ÇAKMAK****Assoc. Prof. Dr. Bener GÜNGÖR**

In this study, the place and importance of service trade in the economic growth process is studied. In literature, major theoretical and practical studies related to this topic reveal that service trade has positive effect on economic growth.

In Turkey while studying the effect of service trade on economic growth, Cobb-Douglas production function which is extended in the production function framework, has been taken as basis. In Turkey between 1974-2011 the direction and size of the relation between the traditional (tourism) and modern (insurance and finance) service trade and economic growth was studied via time series analysis. In this part, not only multivariate cointegration and vector error correction model prediction but also error correction developed Granger causality tests were also done.

According to cointegration test results, in the long term economic growth is affected positively by traditional service trade and modern service trade. The results of vector error correction model support the long term analysis results. It was concluded that in terms of Turkey, the positive effect of traditional service export on economic growth both in the short and long term is greater than the positive effect of modern service export. Accordingly it can be stated that Turkey is in developing countries position in terms of international service trade.

On the other hand, results of causality test show that in Turkey, there is a bilateral causality between economic growth and traditional and modern service trade.

Key Words: International Service Trade, Service Sector, Economic Growth

KISALTMALAR VE SİMGELER DİZİNİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD/USA	: Amerika Birleşik Devletleri (United States of America)
AGÜ	: Az Gelişmiş Ülke
AR-GE	: Araştırma Geliştirme
BİT	: Bilgi İletişim Teknolojileri
Bkz.	: Bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
CER	: Avustralya-Yeni Zelanda Ekonomik İlişkilerde Yakınlaşma Ticaret Anlaşması (The Closer Economic Relations Agreement Between New Zealand and Australia)
CPC	: Merkezi Ürün Sınıflandırması (Central Product Classification)
CUSFTA	: Kanada-ABD Serbest Ticaret Anlaşması (Canada - United States Free Trade Agreement)
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
DYY	: Doğrudan Yabancı Yatırımlar
EBOPS	: Ödemeler Bilançosu Hizmetler Sınıflandırma Sistemi (Extended Balance of Payments Services Classification)
GATS	: Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (General Agreement on Trade in Services)
GATT	: Ticaret ve Gümrük Tarifeleri Genel Anlaşması (General Agreement on Tariffs and Trade)
GOÜ	: Gelişmekte Olan Ülke
GSYİH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
GÜ	: Gelişmiş Ülke
IMF	: Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund)
ISIC	: Uluslararası Standart Sanayi Sınıflandırması
İ.İ.B.F.	: İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
MDA	: Merkezi ve Doğu Avrupa
NAFTA	: Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (North American Free Trade Agreement)

OECD	: Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (Organisation for Economic Co-operation and Development)
TFV	: Toplam Faktör Verimliliği
TRIMs	: Ticaretle İlişkili Yatırım Önlemleri (The Agreement on Trade Related Investment Measures)
TRIPs	: Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları (Trade Related Aspects of Intellectual Property)
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
UHT	: Uluslararası Hizmet Ticareti
UNCTAD	: Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (United Nations Conference on Trade and Development)
UT	: Uluslararası Ticaret
vd	: ve diğerleri
VEC	: Vektör Hata Düzeltme
VECM	: Vektör Hata Düzeltme Modeli (Vector Error Correction Model)
WTO	: Dünya Ticaret Örgütü (World Trade Organisation)

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1.1. Hizmetlerin Sınıflandırılmasına Yönelik Çalışmalar.....	17
Tablo 1.2. Uluslararası Ticaretin Gerçekleşme Şekline Göre Hizmetler	18
Tablo 2.1. Hizmetler/UHT-Ekonomik Büyüme Literatürü: Uygulamalı Çalışmalar.....	79
Tablo 2.2. Hizmetler/UHT-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Ulusal Literatür	85
Tablo 3.1. Yıllar ve Gelir Düzeyine Göre Sektörlerin GSYİH İçindeki Payları (%).....	89
Tablo 3.2. UHT'nin Toplam Dünya GSYİH'sı ve Dış Ticareti İçindeki Payı (%).....	90
Tablo 3.3. Ticari Hizmet İhracat ve İthalatına İlişkin İstatistikler (1974-1988)	100
Tablo 3.4. Ticari Hizmet İhracat ve İthalatına İlişkin İstatistikler (1989-2011)	102
Tablo 3.5. PP Birim Kök Testi Sonuçları.....	114
Tablo 3.6. Çok Değişkenli Eş-Bütünleşme Testi Sonuçları	115
Tablo 3.7. (3.4) nolu VECM'nin Tahmin Sonuçları	117
Tablo 3.8. Hata Düzeltme-Geliştirilmiş Granger Nedensellik Testi Sonuçları.....	119

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1.1. Yıllara ve Gelir Düzeylerine Göre UHT/GSYİH Oranındaki Değişim.....	56
Şekil 3.1. Alt Sektörler İtibariyle UHT'nin Yıllık Büyüme Oranı	92
Şekil 3.2. Planlı Dönemde Sektör Hedeflerinin Gerçekleşme Yüzdeleri	94
Şekil 3.3. Ana Sektör Katma Değerlerinin GSYİH İçindeki Payları (%).....	96
Şekil 3.4. Sektörel İstihdamın Toplam İstihdam İçindeki Payı (%)	97
Şekil 3.5. Sektörel Kadın İstihdamının Toplam İstihdam İçindeki Payı (%)	98
Şekil 3.6. Ödemeler Bilançosu Mal ve Hizmet Dengesi (1975-1988)	100
Şekil 3.7. Hizmet Alt Sektörlerinin Toplam Hizmet İhracatı İçindeki Payları (1974-1988)	101
Şekil 3.8. Ödemeler Bilançosu Mal ve Hizmet Dengesi (1989-2011)	103
Şekil 3.9. Hizmet Alt Sektörlerinin Toplam Hizmet İhracatı İçindeki Payları (1989-2011)	104
Şekil 3.10. Çalışmada Kullanılan Değişkenlerin Zamana Bağlı Değişimleri.....	113

GİRİŞ

Hizmet sektörleri, 20 yüzyıl (yy)'ın başlarından itibaren hem yurtiçi ekonomilerde hem de uluslararası ticaret alanında önemini hızla artırmıştır. Bunda, dünya ekonomilerinde sanayi toplumundan bilgi toplumuna doğru oldukça hızlı bir dönüşüm yaşanması, ekonomik faaliyetlerin küreselleşmesi ve teknolojik gelişmeler gibi faktörler etkili olmuştur.

Uluslararası iktisat literatüründe, taşımacılık, turizm, bankacılık vb. geleneksel olarak eskiden beri ticaret konu olan mallar dışında, hizmetler uluslararası ticarete girmeyen faaliyetler olarak ele alınmıştır. Bunda, hizmetlerin kendine has özellikleri etkili olmuştur. Ancak, ulaştırma ve haberleşmedeki teknolojik gelişmelere paralel olarak birçok hizmet kolu uluslararası ticarete konu olmuş ve hizmet ticaretinin uluslararası ticaretteki payı artmıştır. Böylece Uluslararası Hizmet Ticareti (UHT), dünya ekonomisinin lokomotifi olan ülkelerin milli gelirleri içindeki payını hızla artırmış ve rekabet gücünü belirleyen temel etken durumuna gelmiştir. Teorik ve uygulamalı çalışmalarda genel olarak ülkelerin gelişmişlik farklılıklarının temel nedenlerinden birinin UHT olduğu görüşüne, değişen ölçülerde destek sağlanmış ve özellikle üretime dönük hizmetler büyüme-kalkınmanın ön koşulu durumuna gelmiştir.

UHT ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, iktisat literatürünün önemli tartışma konularından birini oluşturmaktadır. Yakın zamanlara kadar hizmetler, ikinci derecede bir faaliyet alanı olarak görülmüştür. Bunda Klasik iktisatçıların hizmet kesiminde verimliliğin düşük olduğunu kabul etmesinin ve hizmetlerin ulusal hasıladaki katkısının tarım ve sanayi sektörlerinden arta kalan bir pay veya artık olarak düşünülmesinin büyük etkisi olmuştur. Bu durum doğası gereği mallardan farklı olmasına rağmen mallarla iç içe kullanılan hizmetlerin tanımlanması, sınıflandırılması ve ekonomik büyüme-kalkınma sürecindeki etkisinin araştırılması vb. gibi konuların ihmal edilmesine, dış ticarete mal ticareti üzerine yoğunlaşılmasına ve hizmetlerle ilgili teorik bir çerçevenin oluşturulamamasına neden olmuştur. Ancak, hizmetlerin çeşitlenmesi ve dış ticaretteki payını artırması ile birlikte hizmet sektörü, 1950'lerin sonundan itibaren iktisat literatüründe yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. UHT ile ilgili gelişmeler, dış ticaret ve büyüme-kalkınma teorilerinin hizmetleri de içerecek şekilde yeniden düzenlemesi gerektiği yönündeki görüşlerin ortaya çıkmasına

yol açmıştır. Bu bağlamda hizmet ticaretinin, geleneksel ve modern hizmetleri içerecek şekilde standart bir şekilde yeniden sınıflandırılması ve UHT'nin, uzun dönemli ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin belirlenmesi gibi konularda tartışmalar yapılmaya başlanmıştır.

Hizmet sektörünün uluslararası ticaret alanında önemini hızla artırması, sektör üzerindeki kısıtlamaların kaldırılmasına ve UHT'nin serbestleştirilmesini sağlamaya yönelik çalışmaların yapılmasına yol açmıştır. Bu kapsamda UHT'nin çok yanlı serbestleştirilmesini sağlamak amacıyla Uluslararası Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (GATS) yapılmış ve hizmetler, mal ticareti gibi Dünya Ticaret Örgütü (WTO)'nün kapsamına alınmıştır. Mal ticaretindeki serbestleşme süreci ile karşılaştırıldığında UHT'nin serbestleşme sürecinin daha başlangıç aşamasında olduğu görülmektedir. GATS'ın varlığı ve hizmet sektörünün hızla gelişimi, serbestleşme sürecinin hızlanmasını sağlayacak en önemli faktörler arasında yer almaktadır.

Gelişmekte Olan Ülkeler (GOÜ)'in sanayileşme ve GÜ'lerle aralarındaki teknolojik gelişmişlik farklarını kapatma çabalarına yardımcı olan UHT, ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesi, ekonomik kalkınma sürecinde yapısal dengesizliklerin giderilmesi ve buna uygun makro ekonomik politika önlemlerinin oluşturulması açısından büyük önem arz etmektedir.

UHT'nin ülkelerin ekonomik dönüşüm sürecindeki öneminden hareketle yapılan bu çalışmanın temel amacı, üretim fonksiyonu yöntemine dayalı modeller çerçevesinde, geleneksel ve modern hizmet ticaretinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini ve bu etkilerin yönünü Türkiye üzerinde 1974-2011'i kapsayan dönem için belirlemektir. Bu amaçla tez çalışması üç ana bölümden oluşturulmuştur.

UHT ve ekonomik büyümenin ele alındığı birinci bölümde, ilk olarak UHT ile ilgili kavramsal ve teorik bilgiler verilmektedir. Bu bilgiler çerçevesinde UHT'nin tanımı, kapsamı, özellikleri, nedenleri, sınıflandırılması, serbestleşmesi ve UHT'nin teorik alt yapısı gibi unsurlar açıklanmaktadır. Daha sonra teorik çerçevede ele alınan ekonomik büyümenin tanımı ve kapsamı ile ekonomik büyümeyi açıklamaya yönelik üretim fonksiyonuna dayalı teorik yaklaşımlar hakkında genel bilgiler verilmektedir. Bu bölümün son kısmında ise UHT'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri; istihdam

olanakları yaratma, verimlilik artışı sağlama, katma değer yaratma ve teknolojik gelişme ve yayılma etkileri ortaya çıkarma bağlamında irdelenmektedir.

Çalışmanın ikinci bölümünde konu ile ilgili uygulamalı çalışmaları içeren kapsamlı bir literatür araştırması yapılmaktadır. 1960'lı yılların sonlarından günümüze kadar çok sayıda araştırmacı tarafından yapılan uygulamalı çalışmalar; amaç, yöntem, dönem ve veri seti gibi özellikleri açısından incelenmekte ve sonuçları itibariyle karşılaştırılmaktadır. Daha sonra incelenen çalışmaların genel değerlendirilmesi yapılmakta ve bu çalışmanın uygulamalı yönelimi ile ilgili bazı sonuçlar çıkarılmaktadır.

İki kısımdan oluşan üçüncü bölümde ise, çalışmanın uygulaması yer almaktadır. Bu bölümde, UHT'nin ekonomik büyüme açısından analizi kapsamında, Türkiye'nin ekonomik büyüme sürecinde UHT'nin önemi ve rolü incelenmektedir. Bu amaçla birinci kısımda, dünyada ve Türkiye'de hizmet sektörü ve ticareti tanımsal (descriptive) olarak incelenmekte, hizmet sektörü ve hizmet ticaretinin gelişimi ve değişimi ele alınmaktadır.

İkinci kısımda ise, Türkiye'de UHT'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi ve bu etkinin yönünün belirlenmesi amacıyla zaman serisi analizleri olan eş-bütünleşme testi ve vektör hata düzeltme modeli (VECM) sistemiyle tahminlerde bulunmaktadır. Yapılan ekonometrik analizlerin sonuçları tablolar halinde gösterilerek sonuçlar değerlendirilmekte ve literatürde belirtilen sonuçlarla karşılaştırılmaktadır. Sonuç bölümünde ise UHT'nin ekonomik büyümeye etkisi ile ilgili genel değerlendirilmeler yapılmakta ve politika önerilerinde bulunmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ULUSLARARASI HİZMET TİCARETİ VE EKONOMİK BÜYÜME

Bu bölümde, özellikle GOÜ’lerde ekonomik büyüme ve kalkınma sürecinde yapısal dengesizliklerin giderilmesi ve buna uygun makro ekonomik politika önlemlerinin oluşturulması açısından büyük önem arz eden UHT ve ekonomik büyüme kapsamında, ilk olarak UHT ile ilgili kavramsal ve teorik bilgiler verilmektedir. Bu bilgiler çerçevesinde UHT’nin tanımı, kapsamı, özellikleri, nedenleri, sınıflandırılması, serbestleşmesi ve UHT’nin teorik alt yapısı gibi unsurlar açıklanmaktadır. Daha sonra teorik çerçevede ele alınan ekonomik büyümenin tanımı ve kapsamı ile ekonomik büyümeyi açıklamaya yönelik üretim fonksiyonuna dayalı teorik yaklaşımlar hakkında genel bilgiler verilmektedir. Bu bölümün son kısmında ise günümüz GOÜ’lerinin sanayileşme ve bilgi çağı toplumuna geçiş çabalarındaki yaşamsal öneminden dolayı, UHT’nin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri ele alınmaktadır.

1.1. ULUSLARARASI HİZMET TİCARETİ

Sanayi toplumunun son aşaması olan hizmet toplumuna geçişin yaşandığı 1970’ler ile iktisadi faaliyetlerin küreselleştiği ve bilgi ekonomisi dinamiklerinin geliştiği 1980’li ve 1990’lı yıllardan günümüze kadar geçen sürede hizmet sektörü, ekonomik anlamda gelişmiş, uluslararası ticaretteki payını artırmış ve sosyal-kültürel alanda da kendi gelişimine uygun bir ortam oluşturmuştur. Bu gelişim sürecinde UHT, GÜ’lerin milli gelirleri içindeki payını hızla artırmış ve rekabet gücünü belirleyen temel etken durumuna gelmiştir. 1950’lerin sonu ile 1960’ların başında iktisat literatüründe yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanan hizmet unsuruna yönelik teorik ve uygulamalı çalışmalar, genel olarak ülkelerin gelişmişlik farklılıklarının temel nedenlerinden biri olduğu görüşüne değişen ölçülerde destek sağlanmış ve özellikle üretime dönük hizmetler büyüme-kalkınmanın ön koşulu durumuna gelmiştir.

1.1.1. Uluslararası Hizmet Ticaretinin Tanımı ve Tarihi Gelişimi

Günümüzde hizmet sektörünün ülke ekonomilerinde en büyük paya sahip sektör konumuna gelmesi ve uluslararası ticaret alanında önemini hızla artırması, sektör için genel kabul gören bir tanımın yapılması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Ancak hizmetler sektörü çok geniş bir faaliyet alanını kapsadığı için, sektörün genel bir tanımını yapmak oldukça güçtür.

1970’li yılların sonuna kadar iktisatçılar, mal ticaretinin ekonomik açıdan hizmet ticaretinden daha önemli olduğunu kabul etmişler ve bu nedenle uzun yıllar boyunca analizlerinde hizmetleri mallardan ayırmayarak, her iki kavramı da “mal” olarak ele almışlardır. Bunda Klasik iktisatçıların, hizmet sektöründe verimliliğin düşük olduğu yönündeki görüşleri etkili olmuştur.

Tarihsel süreç içerisinde hizmetleri tanımlayan ilk iktisatçılar fizyokratlardır. Üretim faktörü olarak toprak unsuruna önem veren fizyokratlar, hizmetleri tarım dışı ve kısır-üretken olmayan faaliyetler olarak tanımlamışlardır. Kavramsal açıdan mal ve hizmet ayrımı, ilk kez Adam Smith tarafından yapılmıştır. Smith, hizmetlerin metafizik yönlerini öne çıkarmış ve bu çerçevede hizmetleri, “somut bir ürünle sonuçlanmayan tüm faaliyetler” ya da “mal dışı faaliyetler” olarak tanımlamıştır. Klasik iktisatçılardan Say ise hizmetleri, “ürünlere fayda ilavesinde bulunan, imalat dışı faaliyetler” kapsamında ele almıştır¹. Tanımsal ayırım yapmalarına rağmen, Klasik iktisatçılar genel olarak hizmet ticaretini “verimli olmayan faaliyetler” olarak nitelendirmişlerdir².

Smith ve Say dışında bazı klasik iktisatçılar, birtakım hizmetlerin emek verimliliğini artırıcı rol oynadığını kabul etmişlerdir. Bu bağlamda Marx verimli emek tanımını yaparken, mal ve hizmet ayrımı üzerinde durmuş; Mill ise, verimli-verimsiz emek ayrımını yaparken, sağlık ve eğitim gibi hizmet sektörlerinde çalışan işçilerin verimli olarak sınıflandırılabilceğini ifade etmiştir. Hizmetleri maddi olmayan mallar olarak nitelendiren Marshall’ın başını çektiği Neo-klasik iktisatçılar ise mal ve hizmet ayırımına fazla önem vermemişlerdir³.

¹ Mehmet Behzat Ekinci, *Uluslararası Hizmet Ticaretinde Gelişmekte Olan Ülkeler ve Türkiye*, İTO Yayını, No: 10, İstanbul 2008, s.34.

² Nusret Ekin, *Küreselleşme ve Gümrük Birliği*, İTO Yayını, No : 32, İstanbul 1996-, 1996, s.32.

³ Nihal Y. Mızrak, *Hizmet Ekonomisi, İnternet ve Elektronik Ticaret*, İmaj Yayınevi, Ankara 2009, s.1.

Mızrak'a göre, 1930'lu yıllarda Clark daha önce yapılan hizmet tanımını değiştirerek, sanayi sektörüne dahil olmayan tüm faaliyetleri hizmetler olarak nitelendirmiş ve hizmet sektörünü tarım ve sanayi sektörüne bağlı olarak değerlendirmiştir. Clark'ın yaptığı tanım çerçevesinde hizmet sektörünün ulusal hasıladaki katkısı, diğer iki sektörden arta kalan pay veya artık olarak düşünülmüştür⁴. Clark'ın tanımı ile birlikte hizmetlerin ekonomik etkisinin olduğu görüşü -artık yaklaşımıyla⁵ da olsa iktisat literatürüne girmiştir.

20. yy.'ın başlarında ortaya çıkan hizmet toplumunun yerini 20 yy.'ın son çeyreğinde bilgi toplumuna bırakması, ulaştırma ve haberleşme alanındaki teknolojik gelişmeler hizmetlerin, uluslararası ticaretteki ve ulusal hasıladaki payını hızla artırmıştır. Çakmak'a göre Nusbaumer, "*Kalbini hizmet sektörünün oluşturduğu bu yeni ekonomik devrim, 18. yüzyılda yaşanan sanayi devrimine özdeştir*" görüşünü ileri sürmüştür⁶. Ekonomik yapıdaki dönüşüme paralel olarak ortaya çıkan yeni hizmet türleri ve hizmet verimliliğindeki artış iktisatçıların, hizmetler sektörüne ve UHT'ye yönelik konulara yoğunlaşmalarını sağlamıştır.

Hizmet ticaretinin ülke ekonomileri ve uluslararası ticaretteki artan önemi, yukarıda belirtilen geleneksel hizmet tanımlarının yerine modern anlamda yeni tanımlamaların yapılmasını sağlamıştır. Bu konuda ilk modern tanım Hill tarafından yapılmıştır⁷. Hill, mal ve hizmetlerin mantıksal ayrımlarının olduğunu öne sürmüş ve hizmeti; iktisadi bir birimin durumunun, bir başka iktisadi birimin faaliyeti sonucunda değişimi olarak tanımlamıştır. Çatalbaş'a göre, hizmetlerin fiziksel varlığının olmadığını ifade etmekten kaçınan Hill, hizmetlerin depolanamaması ve fiziksel olarak görünmemesi özelliği yerine, fiziksel varlığına önem vermiştir⁸.

⁴ Mızrak, s.2.

⁵ Colin Clark tarafından orijinal metinde "*residual*" olarak kullanılan kelime Türkçeye artık ya da bakiye olarak çevrilmiştir. Bu kelime ile Clark hizmetlerin, imalat ve tarım sektöründen artan payı aldığını yani artığı aldığını ifade etmiştir.

⁶ Erol Çakmak, "Uluslararası Hizmet Ticareti Gelişme Seyri, Teorideki Yeri ve Politika Sorunları", Atatürk Üniversitesi İ.İ.B.F. Z.F. Araştırma Merkezi Yayın No:204, Erzurum 1996, s.5.

⁷ T. P. Hill, "On Goods and Services", *Review of Income and Wealth*, Vol 23/ 4, Aralık 1977, s. 318.

⁸ Nazım Çatalbaş, *Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesi ve Gelişme Yolundaki Ülkelere etkileri: Türkiye Uygulaması*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskişehir Ekim 2005, s.4.

Mızrak'a göre, 1987 yılında D'Alcantra hizmeti mal olarak sınıflandırılmayan iktisadi faaliyetlerin tamamı şeklinde tanımlamıştır⁹. Öztürk'e göre, Kotler hizmeti, bir tarafın diğerine sunduğu, temel olarak dokunulmayan ve herhangi bir şeyin sahipliğiyle sonuçlanmayan bir faaliyet ya da fayda olarak ifade etmiştir¹⁰. Grönroos ise hizmeti, *“Genel olarak az ya da çok dokunulmaz bir yapıya sahip olan, hizmet personeli ile müşteri ve/veya hizmet sağlayıcısının fiziki kaynakları, malları ve/veya sistemleri arasındaki etkileşimle oluşan müşteri problemlerine çözüm sağlayan faaliyet dizisidir”* şeklinde tanımlamıştır¹¹.

Rust vd.'ye göre hizmet, bir taraftan diğerine arz edilirken dokunulamayan, sahip olunamayan ve üretimi fiziki bir ürüne bağlı olan veya olmayan herhangi bir eylem ya da iştir¹². Kravis ise hizmetleri mallardan ayırmak için depolanamazlık ve fiziksel varlığı olmadığına dair varsayımların yeterli olmadığını ifade etmiş ve buna örnek olarak da tele-sekreter cihazının depolama görevi olan bir hizmet faaliyeti olduğunu söylemiştir¹³. Çatalbaş'a göre uluslararası hizmetler ise en yalın haliyle, ulusal sınırları aşarak yabancı kültürlerle ilişki kuran iş, performans ve çaba olarak tanımlanabilmektedir¹⁴.

GATS Uruguay Görüşmeleri'nde, hızla gelişen teknolojiyle beraber yeni türeyecek hizmetlerin tanım dışında kalmasını önlemek amacıyla hizmet tanımı yapılmamıştır¹⁵. İyidoğan'a göre, Ekonomik İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı (OECD) tarafından hizmet şu şekilde tanımlanmıştır: Hizmetler, en basit şekliyle “malların üretimine, madenciliğe veya tarıma doğrudan bağlı olmayan çeşitli iktisadi faaliyetler grubudur¹⁶. Avrupa Birliği'nin temel anlaşmalarından biri olan Roma Antlaşması'nda hizmetler, normal olarak bir ücret karşılığı yapılan ve malların, sermayenin ve kişilerin serbest dolaşımı kapsamına girmeyen işler olarak tanımlanmaktadır. Hizmetler tanımının

⁹ Mızrak, s.5.

¹⁰ Sevgi Ayşe Öztürk, *Hizmet Pazarlaması*, (8. Baskı), Ekin Basım Yayın Dağıtım, Eskişehir 2008, s. 4.

¹¹ Christian Grönroos, *Service Management and Marketing: A Customer Relationship Management Approach*, (2nd ed.), John Wiley&Sons, Ltd., Chichester 2000, p.47.

¹² Roland T. Rust, Anthony J. Zahorik and Timothy L. Keiningham, *Service Marketing*, Harper Collins College Publishers, New York 1996, s.7.

¹³ Irving B. Kravis, “Services In The Domestic Economy and In World Transaction”, *Nber Working Paper*, No:1124, , Massachusetts, Cambridge 1983, s.5.

¹⁴ Çatalbaş, s.6.

¹⁵ DPT, 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı: *Hizmet Ticaretinin Serbestleştirilmesi Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, DPT:2543-ÖİK:559, Ankara 2000, s.1.

¹⁶ Saadet İyidoğan, “Hizmetler Sektörü: Büyümenin Yeni Platformu” *ERC/METU Beşinci Uluslararası Ekonomi Kongresi'ne Sunulan Yayınlanmamış Bildiri*, Ankara 10-13 Eylül 2001, s.3.

kapsadığı faaliyetler, sınaî ve ticari nitelikteki faaliyetler, esnaf-sanatkâr ve mesleki faaliyetlerdir. Uluslararası ticaret kapsamındaki hizmetler ise, ulaştırma, bankacılık ve sigortacılık gibi alanlardır¹⁷.

Özetle, hizmet tanımlarının, yazarlara, ülkelere ve kurumlara göre farklılık arz ettiğini ve kullanıldığı alana göre çeşitli şekillerde ele alındığını ifade etmek mümkündür. Hizmetlerin tanımlanması, teknolojinin hızla gelişimi ve sürekli kendisini yenileyen talep karşısında iyice güçleşmektedir. Dolayısıyla hizmetler konusunda genel kabul gören bir tanımlamanın olmadığı söylenebilir.

1.1.2. Hizmetlerin Temel Özellikleri

Büyüme-kalkınma literatüründeki gelişmelerle birlikte 1960'lerden beri hizmet sektörünün ekonomik büyümede tarım ve sanayi sektörleri kadar önemli bir sektör olduğu gerçeği genel kabul görmektedir. Ancak UHT'nin ekonomik büyüme sürecindeki yerinin belirlenebilmesi için öncelikle mal ve hizmet ayrımının yapılması gerekmektedir. Hizmet faaliyetlerinin gerçekleşmesinde mal ve hizmetlerin birbirinden ayrılma süreci ne kadar etkili ise, hizmetlerin dış ticarete konu olabilme özellikleri de, o denli yüksek olmakta ve bu yapıdaki gelişime bağlı olarak uluslararası ticarete konu olan hizmetlerin sayısı ve çeşidinde sürekli artışlar ortaya çıkmaktadır. Buna karşılık hizmet faaliyetlerinin gerçekleşmesinde mal ve hizmetlerin birbirini içermesi ne kadar fazla ise, sınır ötesi işlem maliyetleri de o kadar fazla olmaktadır¹⁸. Bununla birlikte, ülke ekonomilerinde mallar (imalat sektörü) ile hizmetlerin (hizmet sektörü) birbirinden ayrılması bazı zorluklar içermektedir. Ekonomik faaliyetler arasındaki karşılıklı ilişkiler arttıkça, üretim daha karmaşık hale gelmekte, imalat sanayi ve diğer sektörler, hizmetler sektörü ile iç içe girmekte ve hizmetler ile diğer sektörler arasında tamamlamıcılık giderek artarken, ekonomik sektörler arasındaki sınır iyice belirsizleşmektedir¹⁹. Bu nedenle son yıllarda hizmetlerle ilgili argümanlarda hizmetlerin fonksiyonlarına doğru bir kayma olduğu; hizmet kavramının içeriğinin yorumlanmasının önem kazandığı;

¹⁷ DPT, *Hizmet Ticaretinin Serbestleştirilmesi*, s.2.

¹⁸ Çakmak, s.22.

¹⁹ Çatalbaş, s.6.

üretim ve tüketim sektörleri olarak hizmetler değil, fonksiyonları ve içerikleri itibariyle hizmetler anlayışının öne çıktığı görülmektedir²⁰.

Hizmetlerin üretim sürecine katkı sağlayabilmesi için, hizmet ticaretinin gerçekleşmesinde zaman ve mekân (ulaşım) ile ilgili kısıtlamaların ortadan kaldırılması gereklilik arz etmektedir. Günümüzde bilgi teknolojilerinde meydana gelen gelişmelerle birlikte, hem ticarete konu olan malların kapsam ve sayısı artmış, hem de üretici ve tüketicinin zaman ve mekân boyutunda bir arada bulunmasını gerektirmeyecek çok sayıda hizmet faaliyeti ortaya çıkmıştır²¹. Bununla birlikte UHT’de genellikle hizmet sağlayıcılar (üreticiler-arz edenler) ile tüketiciler (talep edenler) arasında doğrudan karşılıklı etkileşimin olduğu gözlenmektedir. Bu durum, çoğu hizmet faaliyetinin üretim ile tüketim zamanının ve mekânının (ulaşımın) birbirinden ayrılamamasına neden olmaktadır. Örneğin, turizm gibi hizmetlerin ticaretinde ya tüketiciler üretimin olduğu yere gitmekte ya da hizmet sağlayıcılar üretim faktörlerini tüketimin olduğu mekâna taşımaktadırlar²².

Hizmet ticaretinin zaman-mekan (ulaşım) ve üretici-tüketici çelişkisinin çözümüne yönelik olarak Bhagwati, hizmetleri iki gruba ayırarak incelemiştir²³. Birinci grupta hizmet sağlayıcılar ile kullanıcılar arasında fiziksel yakınlık gerektiren hizmetler yer alırken ikinci grupta, fiziksel yakınlığı gerektirmeyen hizmetler yer almaktadır. Bhagwati’ye göre birinci grupta yer alan hizmetler üç alt gruba ayrılmaktadır. Bunlar; hareketli hizmet sağlayıcıları-hareketsiz kullanıcılar, hareketli kullanıcılar-hareketsiz hizmet sağlayıcıları ve hareketli hizmet sağlayıcılar-hareketli kullanıcılar şeklindedir. Fiziksel yakınlığı gerektirmeyen hizmetlerin yer aldığı ikinci gruptaki hizmetler ise, bankacılık ve sigortacılık gibi hizmetleri kapsamaktadır. Hizmet sağlayıcıları ile kullanıcıların hareket etmesini gerektirmeyen ve ayrılabilir ve/veya uzun mesafeli hizmetler olarak adlandırılan bu hizmetler, ülke sınırlarından içeri girerek veya ülkeden dışarı çıkarak uluslararası ticarete neden olabilmektedirler²⁴. Banga’ya göre uzun

²⁰ İyidoğan, s.4.

²¹ Çakmak, s.21.

²² Bernard Hoekman and Carlos Primo Braga, “Protection and Trade in Services”, *World Bank Policy Research Working Paper*. No: 1747, March 1997, s. 2.

²³ Jagdish N. Bhagwati, “Trade in Services and the Multilateral Trade Negotiations”, *World Bank Economic Review*. 1/ 4, 1987, s. 552-553.

²⁴ Bhagwati, s.553.

mesafeli hizmetlerin uluslararası ticaretteki payı artmıştır ve bunu sağlayan temel faktör teknolojik gelişmelerdir²⁵.

Çok geniş bir faaliyet alanını kapsayan ve kullanıldığı alana göre çeşitli şekillerde ele alınan hizmetlerin türlerini tam olarak belirlemek ve tanımlarını yapmak oldukça güçtür. Bununla birlikte, hizmet tanımlarında genellikle hizmetlerin fonksiyonları ve içerikleri gibi özellikleri üzerinden hareket edildiği gözlenmektedir. Bu nedenle hizmetlerin temel özelliklerinin bilinmesinin, hizmetler ve UHT'nin ekonomik büyüme açısından analiz edilebilmesi için gerekli olduğunu söylemek mümkündür.

Yukarıdaki açıklamalar doğrultusunda hizmetlerin temel özellikleri aşağıdaki gibi özetlenebilir;

- Hizmetleri mallardan ayıran temel özelliklerden biri, üretim ve tüketimin eşanlı (aynı anda ve aynı yerde) gerçekleşmesidir. Hizmetler, üretildiği anda tüketildikleri için hizmetin üretimi ile satışı eş zamanlı olarak oluşmaktadır. Yemek hizmeti, seyahat hizmeti gibi hizmetlerin büyük bir kısmı üretildiği anda tüketilmektedir. Eş anlı üretim ve tüketim özelliği hizmetlerin kitlesel üretimini oldukça güç hale getirmektedir²⁶.

- Hizmetler sektörünün doğası gereği hizmetler, üretildiği anda tüketilmektedirler. Hizmetler tekrarlanabilmekte ancak aynı hizmet yeniden üretilmemektedir. Ayrıca hizmetler üretici ve tüketicinin etkileşim içinde olmasını gerektirmektedir. Bu ve benzeri nedenlerle hizmetlerin fiziksel varlığı yoktur ve dolayısıyla depolanamaz niteliktedirler²⁷.

- Hizmetler performans ya da hareketlerden ibaret oldukları için, görülemez, hissedilemez, tadılamaz ve/veya dokunulamaz niteliktedirler. Hizmetlerin dokunulamazlığı, fiziksel varlıklarının olmayışının doğal bir sonucudur²⁸. Ancak hizmetlerin dokunulmazlığı, tüm hizmetleri (bilgisayar yazılımları gibi fiziksel varlığı olan hizmetler vb.) kapsamamaktadır. Hizmetin fiziksel varlığının olmamasının yarattığı en önemli sorun asimetric bilgi durumudur. Hizmetlerin dokunulmaz oluşu,

²⁵ Rashmi Banga, "Trade in Services: A Review", *Global Economy Journal*, Vol: 5, No: 2, Article 3, 2005, s.2.

²⁶ Öztürk, s. 21.

²⁷ Çatalbas, s.4.

²⁸ Öztürk, s. 19.

hizmetten yararlananların hizmet piyasası ve hizmet kalitesi hakkında eksik ve yetersiz bilgiye sahip olmalarına neden olmaktadır²⁹.

- Hizmetler; elle tutulamaz, stoklanamaz, ölçülemez ve talebe göre üretilir vb. gibi kendine has yapıları nedeniyle dayanıksız olarak nitelendirilmektedirler³⁰. Örneğin, bir uçak boş koltuklarla havaalanından ayrılırsa, boş koltukları başka bir güne devretme gibi bir şansa sahip değildir³¹. Dolayısıyla hizmet sunulduktan sonra ortaya çıkan ekonomik kayıplar telafi edilemez niteliktedir.

- Hizmetler genellikle insanlar tarafından üretilen performanslardan ibaret oldukları için, iki ayrı sunumun birebir aynı/homojen olması olanaksızdır, yani hizmetin her bir birimi aynı hizmetin diğer birimlerinden farklıdır³². Hizmetin heterojen olmasının temel nedenleri arasında, hizmet talep edenlerin hizmeti sunan personeli, hizmetin kendisi olarak algılamaları ve hiçbir tüketicinin tamamen aynı olmaması gibi faktörler yer almaktadır. Her hizmet tüketicisinin özel bir talebi ya da tüketim konusunda kendine has bir tarzı olduğu için hizmetlerin heterojenliği büyük ölçüde insan etkileşiminin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır³³.

- Hizmet üretimi büyük ölçüde nispi olarak değişken ve belirsiz bir yapı sergileyen talebe göre şekillenmektedir. Hizmet üreticileri, değişen talep koşullarına çok çabuk tepki verebilmektedirler. Bu amaçla hizmet üreticileri, birbirinden farklılaştırılmış hizmetler üretmekte ya da hizmet üretimini tüketici ihtiyaçlarına göre şekillendirilebilmektedirler³⁴. Hizmet üretiminde esneklik, değişen ekonomik koşullara uygun hizmet türlerinin ortaya çıkmasını sağlamaktadır.

- Hizmetlerin heterojen oluşu nedeniyle ortaya çıkan asimetric bilgi, fiyatların genellikle üreticiler-satıcılar tarafından belirlenmesi, hizmet sektöründeki dışsallıklar ve bazı hizmetlerin (eğitim, sağlık vb.) erdemli mallar kapsamında ele alınması gibi faktörler hizmet piyasalarında tam rekabet koşullarının oluşmasını engellemektedir.

²⁹ Mızrak, s. 7.

³⁰ Ekinci, s. 41.

³¹ Grönroos, s. 48.

³² Öztürk, s.27.

³³ Ekinci, s.42.

³⁴ Gert-Jan Linders, "Theory, Methodology and Descriptive Statistics on Services and Services Trade", *Den Haag: CPB Netherlands Bureau for Economic Policy Analysis Publications*, 2001, s. 38-39.

Linders'e göre hizmetlerin heterojen oluşu ve üretimindeki esneklik, hizmetler için eksik rekabet piyasası yapısını gerekli hale getirmektedir³⁵.

Hizmetlerin yukarıda belirtilen temel özelliklerinden hareketle Ekinci, hizmeti; dokunulamayan, heterojen olan, eş anlı üretilip tüketilen, değeri alıcı ve satıcı etkileşimiyle üretilen, tüketicinin de üretim sürecine katıldığı, stoklanamayan ve sahipliği devredilemeyen bir faaliyet, performans ya da süreç olarak tanımlamıştır³⁶.

1.1.3. Uluslararası Hizmet Ticaretinin Nedenleri

Bilgi ve iletişim teknolojilerinde ortaya çıkan gelişme ve ilerlemeler, küreselleşme eğilimleri ile birlikte toplumların hem sosyal hem de ekonomik yapılarında çok önemli etkiler meydana getirmiştir. Bu süreçte, sanayi toplumunda stratejik öneme sahip mal üretimi ve ticareti yerini geleneksel hizmetlerin yanısıra üretim sürecine katılan bilgiye dayalı modern hizmetlerin üretimi ve ticaretine bırakmıştır. Bu yeni dönemde ekonomik büyüme hızını artıran ve uluslararası rekabet üstünlüğü yaratan temel unsur, özellikle bilgiye ve beşeri sermayeye dayalı hizmet üretimi ve ticareti olmuştur. Bu bütüncül yaklaşım UHT kavramının temelini oluşturmuştur. Bu kapsamda beşeri sermaye, bilgi iletişim teknolojileri (BİT), küreselleşme, tüketici tercihlerindeki değişme ve diğer faktörler UHT'ye ve UHT'nin artmasına neden olan temel dinamikler halini almıştır³⁷:

UHT'ye ve UHT'nin artmasına neden olan temel faktörlerden biri, 1960'lı yıllarda büyüme-kalkınma literatürüne giren beşeri sermayedir. Doğrudan ve dolaylı olarak gelir yaratan tüm ekonomik faaliyetlere katılan bireylerde oluşan bilgi, beceri ve diğer nitelikler olarak tanımlanan beşeri sermaye ile birlikte, üretimde bedeni çalışma yerini ağırlıklı olarak zihni çalışmaya, mal üretimi ise yerini hizmet üretimine bırakmıştır. Üretim sürecinde yeni tekniklerin kullanılmaya başlaması ve bu teknolojilerin ekonomide oldukça geniş bir uygulama alanı bularak ekonomik etkinliğin çok daha geniş bir alanda sağlanmaya başlaması ile birlikte beşeri sermaye yeni hizmet türlerinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. İşgücündeki yapısal değişimler sonucunda hizmet sektöründe daha nitelikli işgücünün kullanılmaya başlanması ülkeler arasında

³⁵ Linders, ss.38-39.

³⁶ Ekinci, s. 43.

³⁷ Ekinci, ss. 58-59.

beşeri sermaye farklılıkları yaratmıştır. Bu yönüyle ülkelerin hizmet sektörleri arasındaki nitelikli işgücü farklılığı, UHT'ye neden olan ana unsurlardan biri haline gelmiştir.

UHT'ye neden olan en önemli faktörlerden biri de BİT'tir. BİT, bilginin toplanmasını, işlenmesini, saklanmasını, ihtiyaç duyulduğunda herhangi bir yere iletilmesini sağlayan teknolojiler bütünü olarak tanımlanmaktadır³⁸. BİT vasıtasıyla rekabetçi üstünlük elde etme yolunda daha yüksek değerlere sahip hizmetler üretilmiş ve bu verimlilik artışına katkı sağlamıştır. Teknolojik yatırımlar sayesinde ortaya çıkan maliyet düşüşü, hem verimlilik artışına hem de yeni hizmetlerin kalitesinin artmasına yol açmıştır. BİT ülke ekonomileri açısından önem arz eden hizmet sektöründe, tasarımdan hizmet pazarlamasına (e-ticaret) stok kontrolünden muhasebeye kadar bir dizi faaliyet alanında dönüşüm yapma imkanı sunmuştur. Ayrıca BİT sayesinde, taşımacılık, iletişim ve enformasyonun da kalitesi artmıştır. Bu durum, fiziki uzaklıklar aynı olmasına rağmen, ekonomik uzaklıkların azalmasını sağlamıştır. Böylece hem yeni hizmet türleri hemde genel yapısı ve özellikleri dolayısıyla ticarete konu olmayan bazı hizmetler UHT'nin kalemleri arasında yer almaya başlamıştır³⁹. Bu yönüyle ülkelerin hizmet sektörleri arasındaki BİT farklılıkları (üretim teknikleri, lisanslar ve bilgi işlem ürünlerine ilişkin ticari faaliyetler gibi), UHT'nin nedenlerinden biri haline gelmiştir.

UHT'yi dünya gündemine taşıyan bir diğer faktör ise 1980'li ve 1990'lı yıllarda ortaya çıkan küreselleşme olgusudur. Toplumların ekonomik, siyasal, sosyal ve kültürel yönlerden değişimini sağlayan küreselleşme, hizmet ve bilgi toplumunun temel dinamiklerini ortaya çıkarmıştır. Küreselleşmenin ortaya çıkardığı bu yeni toplum düzeninde, mamül malların üretiminde daha büyük oranda hizmet kullanılmaya başlanmış, hizmetler uluslararası nitelik kazanmış ve uluslararası ticaret içinde hizmetlerin payı önemli ölçüde artmıştır⁴⁰. Hizmet ve bilgiye dayalı yeni toplum düzeninde BİT ve küreselleşme süreci giderek daha çok birbiri ile ilişkili hale gelmiştir. Bu durum hizmetlerin, özellikle GÜ'lerde ekonominin temel faaliyet alanı haline gelmesine ve hizmet ticaretinin mal ticaretini aşmasına yol açmıştır.

³⁸ Y. Ceyhan ve M.U. Çağlayan, *Bilgi Teknolojileri Türkiye İçin Nasıl Bir gelecek Hazırlamakta*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1997, s.16.

³⁹ Çatalbaş, ss. 71-73.

⁴⁰ Şükrü Yapraklı, *Kargo Taşımacılık Hizmetleri: Pazarlanması ve Hizmet kalitesi*, (1. Baskı), Beta Yayınları, İstanbul 2006, s. 8.

UHT'ye neden olan temel faktörlerden bir diğeri de tüketici tercihlerindeki değişimdir. Hizmet ve bilgiye dayalı toplum düzeninde, iletişim ve ulaştırma alanındaki gelişmeler bilgiye ulaşma maliyetlerinin düşmesine yol açmıştır. Bu durum, diğer sektörlerde olduğu gibi hizmet sektöründe de, firmalar arası rekabet, hizmet farklılaştırması, hizmet maliyeti-fiyatı ve kalitesi vb. unsurlara ait bilgilere saniyeler içinde ulaşılmasını sağlamıştır. Böylece tüm dünyada pek çok alanda tüketici tercihleri birbirine doğru yaklaşmış ve tüketici ihtiyaçlarında, hizmetlere ve/veya hizmet içeriği yüksek mallara yönelik talep artışı yaşanmıştır. Bu yönüyle ülkelerin hizmet sektörleri arasındaki kalite, maliyet-fiyat, hizmet türleri arasındaki farklılıklar, UHT'nin artmasına neden olan faktörlerden biri haline gelmiştir.

Yukarıda açıklanan temel faktörler dışında UHT'ye neden olan diğer faktörler; hizmet sektörü açısından ülkeler arası doğal kaynak, kültürel geçmiş ve alt yapı yatırımlarındaki farklılıklar şeklinde özetlenebilir.

1.1.4. Uluslararası Hizmet Ticaretinin Sınıflandırılması

Hizmetlerin ekonomik katkısını belirlemeye yönelik uygulamalı çalışmalarda ortak sıkıntı, standart bir hizmet sınıflandırması kullanmanın mümkün olmamasıdır. Dünyadaki ekonomik dönüşümle birlikte hizmet-bilgi çağına geçiş ve ekonomik faaliyetler arasındaki karşılıklı ilişkilerin artması, ülke ekonomilerinde mallar ile hizmetlerin birbirinden ayrılmasını zorlaştırmaktadır. Çünkü yeni dünya düzeninde hizmetler ile diğer sektörler arasındaki tamamlayıcılık ilişkisi artmıştır. Ayrıca, her geçen gün farklı bir hizmet türünün gelişmesi, ülkelerdeki veri bulma güçlüğü, hizmetlerin kendilerine has özellikleri ve hizmetlerin çok geniş bir faaliyet alanını kapsaması gibi nedenlerle de standart bir hizmet sınıflaması yapılamamaktadır. Hizmetler standart bir şekilde sınıflandırılmadığı için UHT'de de genel kabul görmüş bir sınıflandırma oluşturulamamıştır.

Bununla birlikte hizmetlerin ekonomik büyüme ve kalkınma için önemli olduğunun kabul edildiği 1960'lardan günümüze kadar geçen sürede hizmetlerle ilgili yapılan çalışmalarda, hizmetlerin sınıflandırılmasında birçok farklı esasın dikkate alındığı ve çok sayıda farklı sınıflandırma yönteminin geliştirildiği görülmektedir. Bu nedenle çalışmanın bu kısmında, öncelikle hizmetlerin sınıflandırılmasına yönelik

olarak geliştirilen yöntemler hakkında bilgiler verilmektedir. Daha sonra ise, UHT ve hizmet sektörleri ile ilgili olarak yazarlar, ülkeler ve kuruluşlar tarafından yapılan farklı sınıflandırmalar sistematik bir bütünlük içerisinde sunulmaktadır.

1.1.4.1. Hizmetlerin Sınıflandırmasına Yönelik Yöntemler

Hizmetler çok geniş bir faaliyet alanını kapsadığı için tek tip bir sınıflama sistemi hizmetlerin tümünü gösterme açısından yeterli değildir. Belirli bir faaliyetin belirlenmesi ve ölçümü, hizmetlerle ilgili tam bir sınıflandırma yapılmasını imkansız hale getirmektedir. Bu durum hizmetlerin ve UHT'nin ekonomik etkileri ile ilgili olarak farklı uygulamalı sonuçların elde edilmesine ve dolayısıyla UHT ile ilgili kesin yargılara ulaşmanın zorlaşmasına yol açmaktadır. Bununla birlikte, literatürde hizmetleri sınıflandırmak için kullanılan üç temel yöntem olduğu görülmektedir. Bu yöntemler; hizmetin işlevine dayalı, üretim sürecine yönelik ve tüketici odaklı sınıflandırma yöntemleridir.

Hizmetlerin işlevlerine dayalı yöntemde, hizmetlerin temel özellikleri, faaliyet alanları ve bu alanlardaki kullanım şekilleri ele alınmaktadır. Bu kapsamda hizmetlerin üretim, dağıtım, satış, finansman ve kişisel-sosyal kullanım gibi alanlara uygun özelliklere sahip olup olmaması durumlarına göre sınıflandırma yapılmaya çalışılmaktadır. Ancak hizmetlerin belirli yönlerini kapsayan bu yöntemin, hizmetlerin ekonomik etkilerini tam olarak gösterme açısından yeterli olmadığını söylemek mümkündür.

Üretim sürecine yönelik yöntemde, hem hizmetlerin üretimi hem de hizmetlerin mal üretenlere sunumu ve/veya fiziki malların tamamlayıcısı olma durumları dikkate alınmaktadır. Bu bağlamda hizmetler, hizmet sektöründe olduğu kadar sanayi ve tarım sektörlerinde de üretimin ayrılmaz parçası olarak kabul edilmektedir. Ekonomik büyüme açısından kritik öneme sahip olan üretim sürecine yönelik yöntemdeki zorluk, sektörlerin ve malların hizmet içerikleri ve sektörler arası bağlantıların belirlenmesi gibi toplam seviyede ölçülmesi zor olan nitelikler içermesidir.

Tüketici odaklı sınıflandırma yönteminde ise, birey ve örgüt gibi hizmet alıcılarının/tüketicilerinin talep koşullarına önem verilmektedir. Bu yöntem kapsamında, hizmet tüketicilerinin zevk ve tercihleri, hizmet-tüketici etkileşimi, tüketicilerin sahip

oldukları mallara yönelik hizmetlerin kapsamı, tüketicilerin satın alma güdüsü ve uygulamaları, tüketici taleplerine uygun hizmet türleri gibi faktörler dikkate alınmaktadır. Tüketici odaklı hizmetler, UHT'nin gerçekleşmesinde ve artmasında önemli bir etkiye sahiptirler. Ancak bu yöntemde, hizmetlerin ekonomik kategorilere göre toplulaştırılmasında güçlüklerle karşılaşmaktadır. Bunda değişen dünya ve teknoloji ile birlikte tüketici tercihlerinin değişmesi ve yeni hizmet sektörlerinin oluşması gibi faktörler etkili olmaktadır.

Hizmetleri sınıflandırmak için kullanılan üç temel yöntem çerçevesinde, hizmetlerle ilgili sınıflandırma yapan başlıca çalışmalar, Judd (1964), Rathmell (1974), Shostack (1977), Hill (1977), Thomas (1978), Chase (1978), Grönroos (1979), Kotler (1980), Lovelock (1980), Schmenner (1986)⁴¹, Katouzian (1975), Browning ve Singelmann (1975), ABD Teknolojik Değerlendirme Bürosu (1987)⁴², ve Elfring (1988)⁴³ tarafından yapılmıştır. Söz konusu çalışmalarda önerilen hizmet sınıflandırmaları dikkate alındığında özellikle uluslararası karşılaştırma seviyesinde hizmetlere ait standart bir sınıflandırma sisteminin olmadığı gözlenmektedir. Bu durum, hizmet sektörlerinin tümünü dikkate alan karşılaştırılabilir toplulaştırılmış sınıflandırmaların bir araya getirilmesini gerekli hale getirmektedir. Ancak, hizmetlerin zımni ve heterojen boyutları, farklı ve yeni hizmet türleri, kalite farklılıkları ve teknolojik-toplumsal gelişmeler gibi faktörler nedeniyle karşılaştırılabilir toplulaştırılmış sınıflandırma yapmanın oldukça zor olduğu da göz önünde tutulmalıdır. Bununla birlikte ekonomik büyüme-kalkınma sürecinde hizmetlerin rolünü inceleyen analizlerde en fazla üzerinde durulan hizmet sınıflamasının, üretim sürecine dayalı yöntemle yapıldığı söylenebilir.

Yukarıda belirtilen yazarlar tarafından yapılan çalışmalarda önerilen hizmet sınıflandırmalarına ait bilgiler Tablo 1.1'de sunulmuştur.

⁴¹ Öztürk, ss. 34-37.

⁴² Çakmak, s.72; Halil Seyidoğlu, *Uluslararası İktisat: Teori Politika ve Uygulama*, (17. Baskı), Güzem Can Yayınları, İstanbul 2009, s. 692.

⁴³ Mızrak, s. 13.

Tablo 1.1. Hizmetlerin Sınıflandırılmasına Yönelik Çalışmalar

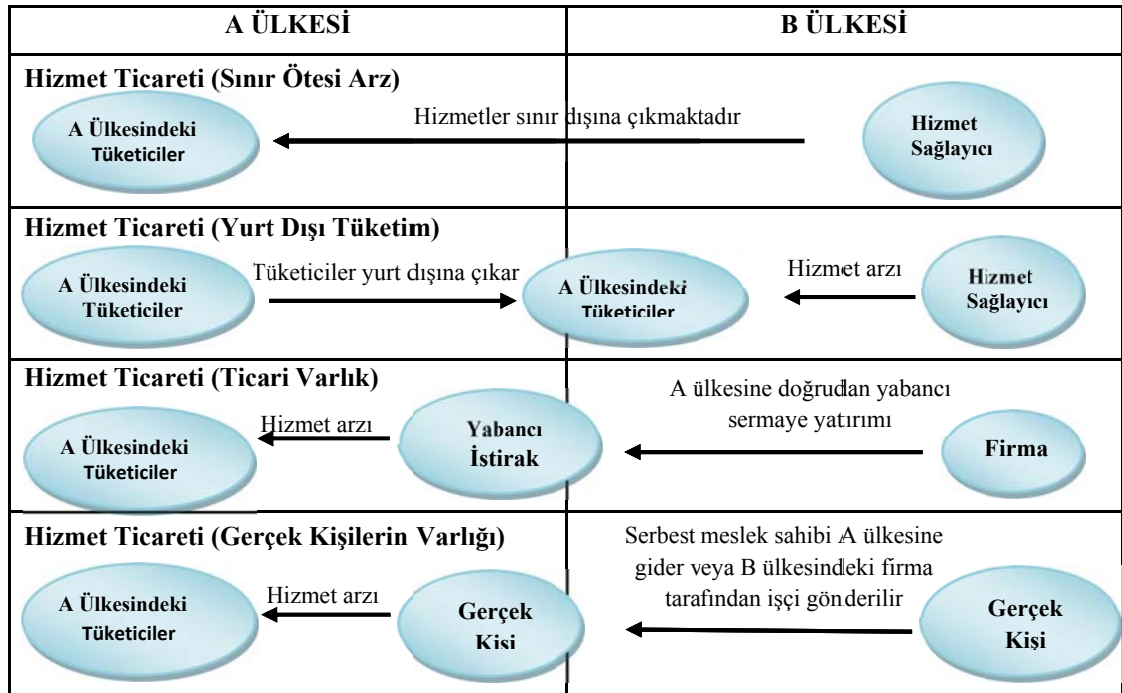
Yazar	Önerilen Sınıflandırma
Judd (1964)	- Bir malı kiralama ile ilgili hizmetler - Kişinin sahip olduğu mallarla ilgili hizmetler - Mal dışındaki hizmetler (sigortacılık, bankacılık, kanuni danışmanlık vb.)
Rathmell (1974)	- Satıcı ve alıcı türüne göre hizmetler - Satın alma güdülerine ve uygulamalarına göre hizmetler
Katouzian (1975)	- Yeni hizmetler (eğlenme, eğitim ve sağlık hizmetleri vb.) - Tamamlayıcı hizmetler (bankacılık ve finans vb.) - Eski hizmetler (ticaret, turizm, taşımacılık gibi)
Browning ve Singelmann (1975)	- Mal üretimine yönelik hizmetler - Tüketime yönelik hizmetler
Shostack (1977)	- Dokunulabilir hizmetler - Dokunulamaz hizmetler - Karmaşık hizmetler
Hill (1977)	- İnsanları veya malları etkileyen hizmetler - Geçici ve kalıcı etkilerine göre hizmetler - Fiziksel ve zihinsel etkilerine göre hizmetler - Şahsi veya kolektif hizmetler
Thomas (1978)	- Temel olarak makineye ve teçhizata dayalı hizmetler - Temel olarak insana dayalı hizmetler
Chase (1978)	- Tüketici ile yüksek etkileşimli hizmetler (sağlık hizmetleri, otel, lokanta) - Tüketici ile düşük etkileşimli hizmetler (posta hizmetleri)
Grönroos (1979)	- Türüne göre hizmetler (profesyonel ve diğer hizmetler) - Tüketicilere göre hizmetler (bireylere ve örgütlere yönelik hizmetler)
Kotler (1980)	- İnsana veya ekipmana dayalı olarak arz edilen hizmetler - Hizmetin arz edildiği yerdeki tüketiciye göre hizmetler - Kişisel ya da işletme ihtiyaçlarına göre hizmetler - Özel ya da kamu hizmetleri, kar amaçlı veya kar amaçsız hizmetler
Lovelock (1980)	- Tüketici talebine göre hizmetler - İçerisine ve faydasına göre hizmetler - Ulaştırma şekline hizmetler
Schmenner (1986)	- Tüketici-hizmet etkileşimine ve kişiye özel olma derecesine göre hizmetler (daha az, daha yüksek) - Emek yoğunluğu derecesine göre hizmetler (düşük, yüksek)
ABD Teknolojik Değerlendirme Bürosu (1987)	- Bilgiye dayalı olan modern hizmetler (mesleki ve teknik hizmetler, program yazılımcılığı, bilgi teknolojisi hizmetleri gibi) - Geleneksel hizmetler (kiralama, dağıtım, perakende ticaret, seyahat vb.)
Elfring (1988)	- Dağıtım hizmetleri (nakliye, depolama, haberleşme gibi), - Üretim hizmetleri (bankacılık, finans, sigortacılık, emlakçılık vb.) - Sosyal hizmetler (sağlık, eğitim, dini hizmetler, diğer kamu hizmetleri) - Kişisel Hizmetler (tamir hizmetleri, berber, otel ve lokantalar, eğlence))

1.1.4.2. Uluslararası Hizmet Ticaretinin Sınıflandırılması

Hizmetlerin sınıflandırılmasına yönelik olarak geliştirilen yöntemler, UHT'ye yönelik birçok sınıflandırma şeklini de beraberinde getirmiştir. Uygulamada hizmet ticareti sınıflandırmasının yazarlara, ülkelere ve kurumlara göre farklılıklar arz ettiği gözlenmektedir. Söz konusu sınıflandırmalar kapsamında, genel olarak hizmet ticaretinin gerçekleşme şekline, üretim ve ticaret esasına göre yapılan sınıflandırmaların ön plana çıktıkları gözlenmektedir.

Hizmet ticaretinin gerçekleşme şekline göre yapılan sınıflandırmada, hizmetleri oluşturan alt sektörlerin her birinin taşıdığı özellikler dikkate alınarak UHT dört temel şekilde sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflandırma kapsamında UHT'nin gerçekleşme şekilleri, üretici ve tüketicinin ülkeler arasında hareket etme özelliğine göre belirlenmektedir. Çatalbaş'a göre bu yöntem kapsamında UHT GATS'ta, sınır ötesi arz, yurtdışı tüketim, ticari varlık ve gerçek kişilerin varlığı şeklinde sınıflandırılmaktadır⁴⁴. Ticaretin gerçekleşme şekline göre yapılan sınıflandırmanın içeriği Tablo 1.2 yardımıyla açıklanabilmektedir.

Tablo 1.2. Uluslararası Ticaretin Gerçekleşme Şekline Göre Hizmetler

Kaynak: OECD, "Trade in Goods and Services: Statistical Trends and Measurement Challenges", *OECD Publish*, Statistical Briefs No. 1, October 2001, s. 6.

⁴⁴ Çatalbaş, s. 14.

Sınır ötesi arz hizmetleri, tüketicilerin ve üreticilerin fiziksel hareketini gerektirmeyen hizmetlerdir⁴⁵. Tablo 1.2'nin birinci satırında görüldüğü gibi sınır ötesi arzda A ülkesindeki tüketiciler hizmeti almak için hareket etmek zorunda değildirler. UHT'de en ekonomik ticaret şekli olan bu hizmet türünde hizmet sınırları aşarak B ülkesinden A ülkesindeki tüketicilere ulaşmaktadır. Çakmak'a göre, Sampson ve Snape söz konusu hizmetleri, ayrılmış hizmetler şeklinde tanımlarken Bhagwati, uzun ya da uzak mesafeli hizmetler şeklinde tanımlamıştır⁴⁶. Bilgiye dayalı olan modern hizmetler (mesleki ve teknik hizmetler, program yazılımcılığı, bilgi teknolojisi hizmetleri, lisans, AR-GE, veri yönetimi, danışmanlık, finans, haberleşme ve e-ticaret vb.) UHT'de sınır ötesi arz hizmetleri kapsamında yer almaktadır⁴⁷.

Yurtdışı tüketim hizmetleri, yalnızca tüketicinin hareketini gerektiren hizmetlerdir. Hizmetlere, hizmet sağlayıcısının bulunduğu ülkede ulaşılabilir⁴⁸. Tablo 1.2'nin ikinci satırında görüldüğü gibi yurtdışı tüketimde, A ülkesindeki tüketiciler hizmeti almak için hizmet sağlayıcısının bulunduğu B ülkesine hareket etmek zorundadırlar. Eğitim, sağlık ve turizm gibi geleneksel hizmetler UHT'de yurtdışı tüketim hizmetleri kapsamında yer almaktadır.

Ticari varlık hizmetleri, yalnızca üreticinin hareketini gerektiren ve fiziksel yakınlığın gerekli olduğu hizmetlerdir. UHT'nin bu şeklinde hizmet arzı, herhangi bir işletme ya da profesyonel bir kurum tarafından farklı ülke topraklarında gerçekleştirilmektedir⁴⁹. Fiziksel yakınlık için, üretim faktörlerinin uluslararası olarak hareket etmesi gerekmektedir⁵⁰. Tablo 1.2'nin üçüncü satırında görüldüğü gibi ticari varlıkta, B ülkesindeki hizmet firmaları hizmeti arzını sağlamak için A ülkesine hareket etmek zorundadırlar. Doğrudan Yabancı Yatırımlar (DDY)'la gerçekleşen ve üretim faktörlerinin hareketini gerektiren hizmetler UHT'de ticari varlık hizmetleri içinde yer almaktadır.

Gerçek kişilerin varlığına dayalı hizmetler, üretim faktörünün (özellikle emeğin) hareketini ve farklı bir ülkede yerleşik olmasını gerektiren hizmetlerdir. UHT'nin bu

⁴⁵ Banga, s. 3.

⁴⁶ Çakmak, s.75

⁴⁷ Çatalbaş, s. 14.

⁴⁸ Çakmak, s.75

⁴⁹ Aaditya Mattoo, M. Robert Stern and Gianni Zanini (Ed), *A Handbook of International Trade in Services*, Oxford University Press, New York 2008, s. 6.

⁵⁰ Çakmak, s. 75.

türünde, gerçek bir kişinin farklı bir ülkede sürekli yerleşik işletme kurması ve/veya kurulu bir işletmeye başka bir ülkedeki firmadan emek gönderilmesi gerekmektedir. Tablo 1.2'nin dördüncü satırında görüldüğü gibi gerçek kişilerin varlığında, B ülkesindeki bir girişimci ve/veya hizmet firmalarında çalışan gerçek kişiler hizmeti arzını sağlamak için A ülkesine hareket etmek ve A ülkesinde yerleşik olmak zorundadırlar. UHT'de bu tür hizmet üretiminin temel amacı, arz edilen hizmet türünde rekabet üstünlüğü sağlamaktır. UHT'de gerçek kişilerin varlığına dayalı hizmet için, bir bankanın başka bir ülkede banka satın alması ve/veya ortak bir banka kurması ya da şube açması örnek olarak verilebilir⁵¹.

Çakmak'a göre UHT'de yapılan ticari işlemler açısından Shelp, hizmetleri üç ana başlık altında sınıflandırmaktadır. Bu başlıklar aşağıdaki gibidir⁵²;

- Yatırım ile ilgili hizmetler (bankacılık, konaklama ve istihdam hizmetleri ile profesyonel hizmetler)
- Ticaret ile ilgili hizmetler (taşımacılık hizmetleri)
- Ticaret ve yatırım ile ilgili hizmetler (haberleşme, sigorta, eğitim, inşaat mühendislik gibi)

UHT'nin sınıflandırılmasında kullanılan temel yöntemlerden biri olan üretim esasına göre yapılan sınıflandırmada, ekonomik faaliyet kolları ve hizmet ürünleri dikkate alınmaktadır. Literatürde genellikle kurumlar tarafından yapılan üretim esasına dayalı sınıflandırmaların yaygın olarak kullanıldığı gözlenmektedir. Birleşmiş Milletler (BM) tarafından yapılan sınıflandırmada ekonomik faaliyet kolları dokuz sektör altında toplanmıştır. Sektörler, Uluslararası Standart Sanayi Sınıflandırması (ISIC) altında sınıflandırılmıştır. ISIC'in üç numaralı son düzeltmesinde (ISIC Rev. 3) toplam 6 bölümde 138 adet hizmet sektörü faaliyeti yer almaktadır⁵³. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), BM tarafından yapılan ve ISIC'in son düzenlemesine dayalı sınıflandırma kapsamında, hizmetler sektörünü beş temel kategoriye ayırmıştır. Söz konusu kategoriler; K: Gayrimenkul, kiralama ve iş hizmetleri, L: Kamu yönetimi ve savunma, zorunlu sosyal güvenlik, M: Eğitim, N: Sağlık işleri ve sosyal hizmetler, O: Diğer

⁵¹ Çatalbaş, s. 15.

⁵² Çakmak, s. 74.

⁵³ Mızrak, ss. 10-11.

toplumsal, sosyal ve kişisel hizmetler şekildedir⁵⁴. TÜİK'in ISIC Rev. 3'e dayalı hizmet sektörü ekonomik faaliyet sınıflandırmasının alt başlıkları Ek-1 de verilmiştir.

Üretim esasına göre yapılan sınıflandırmalardan bir diğeri Avrupa Birliği (AB)'ne aittir. Avrupa Komisyonunun Türkiye ile başlaması olası "Hizmetlerin Serbest Dolaşımı Müzakereleri" başlığına ilişkin olarak hazırladığı bir taslak raporda hizmet sektörleri şu şekilde sıralanmıştır⁵⁵:

- Mesleki Hizmetler,
- Sağlık Hizmetleri (doktorlar, eczacılar, hemşireler, veterinerler, ilaç üreten fabrikaların yöneticileri, özel hastanelerin yöneticileri, dişçiler, gözlükçüler, laboratuvar hizmetleri ile uğraşan eczacılar ve veterinerler),
- Hukuk Hizmetleri (noterler, Türk mahkemelerinde görev yapan avukatlar, mali müşavirler ve yeminli mali müşavirler),
- Turizm Hizmetleri (rehberler, seyahat acentelerinin idarecileri),
- Diğer Meslekler (yöneticiler ve diğer kaliteli personel dışında serbest bölgelerde çalışan personel, kıyı ticareti ve bağlantılı faaliyetlerde bulunan personel, gazetelerin yöneticileri),
- Posta, Kurye ve Telekomünikasyon Hizmetleri,
- Görsel-İşitsel Hizmetler, İnşaat Hizmetleri, Dağıtım Hizmetleri,
- Çevre Hizmetleri, Sigorta Hizmetleri, Bankacılık Hizmetleri,
- Turizm Hizmetleri ve Ulaştırma Hizmetleri.

WTO tarafından üretim esasına dayalı olarak yapılan hizmet sınıflandırmasında, hizmetler 12 temel kategoriye ayrılmış, temel başlıklarsa alt gruplar halinde sınıflandırılmıştır. WTO, BM tarafından tespit edilen sektörel sınıflandırma kitabını esas alarak MTN.GNS/W/120 sayılı belge adıyla uluslararası ticaret konu olan hizmet sektörlerini belirlemiş ve üye ülkelerin bilgilerine sunmuştur⁵⁶.

Üretim esasına göre yapılan sınıflandırmalardan bir diğeri ise, ISIC'a göre daha yeni olan Merkezi Ürün Sınıflandırması(CPC)'na dayalı olarak yapılan ürün sınıflamasıdır. GATT-Uruguay Görüşmeleri sırasında hizmetlerin belirlenmesinde bu

⁵⁴ *DİE* (Yeni adıyla TÜİK), "Hizmet İstatistikleri 1998", Yayın no: 2447, Mayıs 2001, Ankara s. XXIII-XXVIII.

⁵⁵ DPT, *Hizmet Ticaretinin Serbestleştirilmesi*, s. 2.

⁵⁶ İkinci, s. 53.

sınıflandırmadan yararlanılmıştır. CPC’de ekonomik faaliyet kolları yerine ürünler dikkate alınmakta ve altı yüzden fazla ürüne yer verilmektedir.

UHT’nin sınıflandırılmasında kullanılan temel yöntemlerden biri olan ticaret esasına göre yapılan sınıflandırmada, ister bilgiye dayalı modern isterse geleneksel olsun ticarete konu olan tüm hizmetler dikkate alınmaktadır. Üretim esasına göre yapılan sınıflandırmada olduğu gibi ticaret esasına dayalı sınıflandırmada da kurumların yaptığı sınıflandırmaların ön plana çıktığı görülmektedir. Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından dış ödemeler dengesi tanımlamasına uygun olarak yapılan sınıflandırmada, ticarete konu olan hizmet sektörleri 11 kategoride ele alınmıştır⁵⁷. IMF sınıflandırmasına göre ana başlıklar; Taşımacılık, Seyahat, Haberleşme, İnşaat Hizmetleri, Sigortacılık, Finansal Hizmetler, Diğer İş Hizmetleri, Hükümet Hizmetleri, Bilgisayar ve Bilgi Hizmetleri, Telif Hakları ve Patentler, Kişisel, Kültürel ve Eğlence Hizmetleri şeklindedir⁵⁸.

Ticaret esasına göre yapılan sınıflandırmalardan bir diğeri ise, Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) tarafından Hizmetler Sınıflandırma Sistemi (EBOPS) esas alınarak yapılmıştır. EBOPS, IMF’nin dış ödemeler dengesi tanımlaması ile uyumlu, ancak nispi olarak daha detaylı bir sınıflandırma sistemi konumundadır⁵⁹. EBOPS’ta toplam hizmetler ticareti, 13 alt endüstriye ayrılmıştır. Bu endüstriler; 200-Toplam Hizmetler, 205-1 Taşımacılık, 236-2 Seyahat, 245-3 Haberleşme Hizmetleri, 249-4 Yapım-İnşaat Hizmetleri, 253-5 Sigorta Hizmetleri, 260-6 Finansal Hizmetler, 262-7 Bilgisayar ve Bilişim Hizmetleri, 266-8 Patent ve Lisans Hakları, 268-9 Diğer İşletme Hizmetleri, 287-10 Personel, Kültür ve Rekreasyon Hizmetleri, 291-11 Hükümet Hizmetleri, 983-Sınıflandırılmamış Hizmetler şeklindedir. 200-Toplam Hizmetler en geniş tanım olup kamu hizmetleri dahil tüm hizmetleri kapsamaktadır. 291-11 kodlu kamu hizmetleri hariç, 205-1 ile 287-10 arasındaki tüm gruplar ticari hizmetler kapsamında değerlendirilmektedir⁶⁰.

⁵⁷ Mızrak, s. 11.

⁵⁸ IMF, “Balance of Payment: Conceptual Framework”, November 2005, Fifth Edition, ss. 39-40, Erişim Tarihi : 15 Şubat 2010, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/bopman/bopman.pdf>.

⁵⁹ H.H. Lee, P.J.Lloyd, “Intra-Industry Trade in Services”, in *Frontiers of Research on Intra-Industry Trade*, (eds. P.J. Lloyd and Hyun-Hoon Lee.), Palgrave-Macmillan, 2002, s. 167.

⁶⁰ Ahmet Aydın, “Türkiye’nin Ticari Hizmetler Endüstri İçi Ticareti”, *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 2(2), 2010, s. 5., Erişim Tarihi : 09.04.2011, http://www.sobiad.org/eJOURNALS/dergi_EBD/arsiv/2010_2/01ahmet_aydin.pdf

Tez konusu kapsamında UHT ve ekonomik büyüme ilişkisi açısından UHT sınıflandırmalarında ön plana çıkan hizmet türleri, genel olarak modern ve geleneksel hizmetlerdir. Hizmet ticaretinin gerçekleşme şekline göre UHT sınıflamasında, modern hizmetler sınır ötesi arz, geleneksel hizmetler yurtdışı tüketim, ticari varlık ve gerçek kişilerin varlığı kapsamalarında yer almaktadır. Üretim ve ticaret esasına dayalı UHT sınıflamalarında ise, hem modern hem de geleneksel hizmetlere yer verilmektedir.

Hizmetlerin modern ve geleneksel hizmetler olarak sınıflandırılması Baumol'un yaptığı çalışmaya dayanmaktadır. Gelişen teknoloji ile birlikte hizmetlerin doğasının değişmesi ve ticarete konu olan hizmet türlerinin artması üzerine Baumol, 1967 yılındaki çalışmasında hizmetleri, yerel tüketim için yüz yüze etkileşimi gerektiren hizmetler olarak tanımlarken, 1985 yılındaki çalışmasında tanımlamasını değiştirerek, teknoloji içeriği yüksek olan hizmetleri modern gayri şahsi gelişmeye açık hizmetler, teknolojik yeniliğe açık olmayan hizmet gurubunu ise geleneksel hizmetler olarak sınıflandırmıştır⁶¹. ABD Teknolojik Değerlendirme Bürosu Baumol'un sınıflandırma önerisini benimseyerek, hizmetleri bilgiye dayalı modern ve geleneksel hizmetler şeklinde iki gruba ayırmıştır⁶². Ayrıca Wolff, Baumol'un sınıflandırmasını esas alarak modern hizmetler için gelişmeye açık (progressive), geleneksel hizmetler için durgun, ilerlemeyen (stagnant) hizmetler ifadelerini benimsemiştir⁶³. Literatürde yer alan uygulamalı çalışmaların çoğunda bu sınıflandırma şekli yaygın olarak kullanılmaktadır.

Modern hizmetler, belirli bir eğitim sürecinden geçen nitelikli emek (beşeri sermaye) tarafından gerçekleştirilmektedir. Modern hizmetler, beşeri sermayenin Araştırma-Geliştirme (AR-GE) faaliyetleri sonucunda elde ettiği bilgi dahilinde teknoloji içeriği yüksek üretim yöntemleri ile üretilmektedir. Bilgiye dayalı olan modern hizmetler kapsamında, telekomünikasyon, mesleki ve teknik hizmetler, program yazılımcılığı, bilgi teknolojisi hizmetleri, sigortacılık ve finans, mühendislik ve danışmanlık, vb. hizmetler yer almaktadır. Teknolojik gelişmelerle birlikte modern

⁶¹ William Baumol, "Macroeconomics of Unbalanced Growth: The Anatomy of Urban Crisis", *American Economic Review*, LVII, No: 3, 1967, ss. 415-426; William Baumol, "Productivity Policy and the Service Sector", *In Managing the Service Economy: Prospects and Problems*, (Edited by Robert Inman), Cambridge University Press, USA 1985, ss. 301-318.

⁶² Ejaz Ghani and Homi Kharas, "The Service Revolution In South Asia: An Overview", *The Service Revolution in South Asia*, (Edited by Ejaz Ghani), Oxford University Press, 2010, s. 15.

⁶³ Edward N. Wolff, "How Stagnant Are Services", *Productivity, Innovation and Knowledge in Services: New Economic and Socio-Economic Approaches*, (Edited By J. Gadrey, Faiz Gallouj), Edward Elgar Publishing, 2002, ss. 3-25.

hizmetlerin zaman ve mekan kısıtlamaları ortadan kalkarak ticarete konu olabilirliği artmıştır. Modern hizmetler, daha çok üretime yöneliktir. Katma değeri yüksek olan bu hizmetler, tarım, sanayi ve hizmetler sektöründe üretimin ayrılmaz parçası konumundadırlar. Bu durum modern hizmetleri, hızlı ekonomik büyümenin kaynağı konumuna getirmektedir.

Geleneksel hizmetler ise, beşeri sermaye ihtiyacı daha düşük olan ve daha basit üretim yöntemleri içeren geleneksel faaliyetleri içermektedir. Geleneksel hizmetler kapsamında, turizm, taşımacılık, sosyal hizmetler, kiralama, dağıtım, perakende ticaret, kültür ve rekreasyon hizmetleri vb. hizmetler yer almaktadır. Katma değeri düşük olan bu hizmetlerin ekonomik büyüme ve verimlilik üzerindeki etkisi modern hizmetlere göre daha düşüktür⁶⁴. Bununla birlikte GOÜ’lerde geleneksel hizmetlerin toplam hizmetler içindeki payı modern hizmetlerden daha yüksektir.

Sonuç olarak, hizmet sınıflandırmasında olduğu gibi UHT sınıflandırmasında da uluslararası karşılaştırma seviyesinde hizmetlere ait standart bir sınıflandırma sisteminin olmadığı gözlenmektedir. Değişen dünya ve gelişen teknolojiyle birlikte yapılan ayrıntılı sınıflandırmalar yeni sektörlerin oluşmasıyla güncellenmekte ve giderek gelişmektedir. Bu durum UHT ile ilgili genel kabul görmüş bir sınıflandırma sisteminin oluşturulmasını güçleştirmektedir.

1.1.5. Uluslararası Hizmet Ticaretinin Serbestleşmesi

Yeni üreticilerin piyasaya girişi önündeki bütün engellerin ortadan kaldırılması ile piyasada niteliksiz ya da yüksek fiyatlı malların satılmasının engellenmesi şeklinde tanımlanan serbestleşme ile birlikte, hukuki düzenlemelerde istikrar ve tahmin edilebilirlik, pazara giriş ve hizmet sunumu maliyetlerinin azalmasıyla birlikte hizmet kalitesinde artış, kaynakların etkin kullanımı, belirli sektörlerdeki monopol hizmet sunumunun sınırlandırılması ve tüketicinin korunması gibi etkilerinden faydalanılabilmektedir⁶⁵. Söz konusu etkilerin varlığı, hizmet sektörünün ülke ekonomilerinde en büyük paya sahip sektör konumuna gelmesi ve uluslararası ticaret alanında önemini hızla artırması gibi faktörler ülkelerin, hizmet sektörleri üzerindeki kısıtlamalarını kaldırmalarına ve UHT’nin serbestleştirilmesini sağlamaya yönelik

⁶⁴ Seyidoğlu, s. 692; Çakmak, ss. 72-73.

⁶⁵ Mızrak, s. 26; DPT, s.8.

alışmalar yapmalarına yol açmıştır. Bu kapsamda UHT'nin çok yanlı serbestleştirilmesini sağlamak amacıyla GATT Uruguay Görüşmeleri'nde GATS imzalanmış ve hizmetler, mal ticareti gibi WTO'nun kapsamına alınmıştır. GATS'ın varlığı ve hizmet sektörünün hızla gelişimi, serbestleşme sürecinin hızlanmasını sağlayacak en önemli faktörler arasında yer almaktadır.

GATS'ın yanında UHT'yi serbestleştirme amacına yönelik olarak, Ticaretle İlişkili Fikri Mülkiyet Hakları (TRIPs) ve Ticaretle İlişkili Yatırım Önlemleri (TRIMs) şeklinde iki anlaşma yapılmıştır. TRIPs, fikir ve sanat ürünleri üzerindeki mülkiyet haklarının korunması, taklitçilik ve kopyacılığın önlenmesini amaçlarken; TRIMs, yabancı sermaye yatırımlarında aranan yerli korumacı politikaları ortadan kaldırmayı hedeflemektedir. Söz konusu anlaşmalarla ilgili açıklamalar aşağıda alt başlıklar halinde verilmiştir.

1.1.5.1. Uruguay Görüşmeleri ve GATS

II. Dünya Savaşı'ndan sonra dünya ticaretini serbestleştirmek amacıyla GATT kurulmuştur. GATT bu amacını gerçekleştirmek için düzenli aralıklarla çok yanlı görüşmeler yapmıştır. 1947-1994 yılları arasında toplam sekiz GATT toplantısı yapılmıştır. 1986 yılında başlayan Uruguay Görüşmeleri'ne kadar yapılan GATT toplantılarının hiç birinde hizmetler müzakere konusu yapılmamıřtır⁶⁶. 1980'li yıllardan itibaren, hizmet sektörlerine yönelen Doğrudan Yabancı Yatırımlar (DYY)'ın baskısı, uluslararası işgücü gçleri, hizmetlerin ve hizmet içeriği yoğun malların uluslararası ticaretteki payının artması, teknolojik ve toplumsal gelişmeler UHT'nin önündeki engellerin sorgulanmasına yol açmıştır. Bu durum, hizmet ticaretinin GATT Uruguay toplantılarında ele alınmasını sağlamıştır.

Ele alınan konular ve katılan ülke sayısı açısından en geniş kapsamlı GATT toplantısı olan Uruguay Görüşmeleri'nde, UHT'nin serbestleşmesi yönünde büyük bir yol kat edilmiřtir⁶⁷. Uruguay Görüşmeleri'nde UHT, ticari yatırım şartları, fikri mülkiyet hakları, uluslararası rekabetle ilgili stratejiler, i ve dış politikalar gibi alanlar

⁶⁶ Joseph Francois ve I. Wooton, "Market Structure, Trade Liberalization and the GATS", *Tinbergen Institute Discussion Papers*, TI 2000-059/2, 2000, s.1.

⁶⁷ akmak, ss. 96-97.

kapsamında tartışılmış ve söz konusu alanlarda çok taraflı kuralların oluşturulmasının gerekliliği üzerinde durulmuştur.

GOÜ'ler başlangıçta, Uruguay Görüşmeleri'ne katılmak istememişlerdir. Hoekman ve Braga ile Bhagwati'ye göre, GOÜ'lerin müzakerelere katılmak istememelerinin en önemli nedenlerinden bazıları şu şekildedir⁶⁸:

- Serbestleştirmenin küresel şirketler ve GÜ'lerin yararına olması,
- GOÜ'lerin özgürlüklerinin DYY politikaları ve iç hukuk kuralları ile sınırlandırılması,
- Tarım, tekstil ve konfeksiyon gibi sektörlerle ilgili sorunlar varken, yeni sektörlerle ilgili çok taraflı ticarî müzakerelerde bulunmanın gereksiz olması,
- Hizmetlerde karşılaştırmalı üstünlüğün tamamen GÜ'lere ait olması,
- GOÜ'lerin güçlü olduğu inşaat gibi hizmetlerin UHT'den dışlanması.

GOÜ'lerin UHT'nin serbestleştirilmesine yönelik olumsuz tutumları, ticari ve finansal serbestleşmenin, hizmetler ticaretinde kazanç artışı sağlayacağıının (önemsiz olmanın önemi) ve mal ihracatını artacağıının düşünülmesi ve UHT müzakerelerinin, Uruguay Görüşmeleri'nde ele alınan diğer konulardan bağımsız bir şekilde görüşüleceğinin ve GOÜ'lerin menfaatlerinin göz önüne alınacağıının kabul edilmesinden sonra değişmiştir⁶⁹.

1986 yılında başlayan Uruguay Görüşmeleri, 1994 yılında 125 GÜ ve GOÜ'nün 550 sayfalık nihai anlaşmayı imzalaması ve WTO'nun kurulması ile sonuçlanmıştır. Uruguay Görüşmeleri'nde, UHT'nin çok yanlı olarak serbestleştirilmesinin ve hizmetlerin dünya ticaret sistemine dahil edilmesinin kurumsal çerçevesini oluşturan GATS imzalanmıştır. 1995 yılında GATS sayesinde hizmetler mal ticareti gibi WTO'nun kapsamına alınmıştır⁷⁰. Bu çerçevede, hizmet ticaretinin serbestleştirilmesi, fikri mülkiyet hakları ve ticari yatırımlar gibi konular WTO şemsiyesi altında, GATT'dan bağımsız bir anlaşma şeklinde incelenmeye başlamıştır⁷¹.

⁶⁸ Bernard Hoekman, Carlos A. Braga, "Trade in Services, the GATS, and the Arab Countries", *The Uruguay Round and the Arab Countries*, Papers Presented at a Seminar Held in Kuwait, January 17-18, 1995, (Ed. by Said El-Naggar), IMF, Washington 1996, p.154; Jagdish Bhagwati, "Economic Perspectives on Trade in Professional Services", *Political Economy and International Economics*, (Ed. by Douglas A. Irwin), The MIT Press, Massachusetts 1991, p.276-277.

⁶⁹ Ekinci, s. 176.

⁷⁰ Çakmak, s. 97; Mızrak, s. 38.

⁷¹ Mızrak, s. 37.

GATS, hizmet ticaretini ve yatırımlarını içeren, ilk çok taraflı ve yasal olarak uygulanabilir anlaşma girişimidir. GATS, UHT'yi etkileyen tedbirlere ilişkin görüş, ilke ve kurallar, birlik programında listelenmiş sektör ve alt sektörlerle ilişkin spesifik taahhüt listeleri ve sektörlerle özgü kayıtları tutan ve geçici olarak en çok kayırlan ülke istisnasına izin veren anlaşma ekleri şeklinde üç temel esasa dayanmaktadır⁷². Hizmetlerin uluslararası dolaşımını engelleyen ülkelere özgü sınırlandırmalar arasında; yerel kanunlar, kurallar ve diğer tedbirler yer almaktadır. GATS'ın yükümlülüğüyle bu tip sınırlandırmalar ortadan kalkacak ve bu da mallar için gümrüksüz giriş uygulamasına eş değer bir uygulamanın hizmetler için uygulanmasını sağlanacaktır⁷³.

1.1.5.2. GATS'ın Tanımı ve Kapsamı

GATS, hizmetler alanında serbestleşmeye yönelik olarak hangi taahhütlerin yapılacağını ve bunların yerine getirilme esaslarını belirleyen bir çerçeve anlaşmadır. Anlaşma, aşamalı serbestleştirme ilkesine dayanmaktadır⁷⁴. GATS; mal ticaretine ilişkin temel kuralları, mallarla hizmetler arasındaki farkı ve UHT'nin dört ayrı gerçekleşme biçimini dikkate alacak biçimde, hizmet ticaretine uygulanmaktadır⁷⁵. GATS, taraf ülkelerin izledikleri politik hedefler doğrultusunda, hizmetler arzını düzenleyecek hakları tanımlamaktadır. Anlaşma, düzenlemelerin mantıklı, objektif ve tarafsız olması ve ticarete bir engel doğurmamasını hedeflemektedir⁷⁶. GATS'a göre hizmetler, hükümetlerin ticari amaç dışında ve herhangi bir başka hizmet sunucusuyla rekabet etmeksizin sundukları hizmetler haricindeki bütün sektörlerdeki hizmetleri kapsamaktadır⁷⁷.

GATS, WTO kapsamındaki 29 serbest ticaret anlaşmasından sadece biridir⁷⁸. GATS'ın 3'ü tekrar maddesi olmak üzere, toplam 32 maddesi bulunmaktadır. Önsözünde tanımı ve önemi açıklanan anlaşma üç kısımdan oluşmaktadır. Bunlar⁷⁹;

⁷² Bernard Hoekman, "New Issues in the Uruguay Round and Beyond", *Economic Journal*, 103/421, November 1993, s. 1532.

⁷³ Harry G. Broadman, "GATS: The Uruguay Round Accord on International Trade and Investment in Services", *World Economy*, 17/3, 1994, s. 285-286.

⁷⁴ Mızrak, s. 39.

⁷⁵ M. Tuba Ongun, "Hizmet Ticareti Genel Anlaşması ve Olası Sonuçları" *Türk-İş Yıllığı, 1990'ların Bilançosu-Değerlendirme Yazıları*, 2.cilt, TISK-Türk-İs Araştırma Merkezi, 1997, s.355

⁷⁶ Çatalbaş, s. 95.

⁷⁷ DPT, s. 14.

⁷⁸ Çatalbaş, s.93

- i. Anlaşmanın tüm üyelerine uygulanan temel kurallar,
- ii. Özel yükümlülükleri gösteren taahhüt listeleri,
- iii. Bazı hizmet sektörlerinin özel durumlarına yönelik ekler ve kararlar.

Anlaşmanın tüm üyelerine uygulanan temel kurallar kısmında, en çok kayırılan ülke kuralı benimsenmekte ve tüm WTO üyelerinin uymak zorunda olduğu genel yükümlülükler ele alınmaktadır. En çok kayırılan ülke kuralı, GATS anlaşmasını imzalayan bir ülkenin, başka üye ülkeye ait bir hizmet firmasına uyguladığı ticaret serbestisini, kayıtsız biçimde tüm öteki üye ülkelerin firmalarına sağlamak zorunda olması şeklinde tanımlanmaktadır. Anlaşmanın temel kurallar kısmında, en çok kayırılan ülke kuralının yanı sıra GATS'ın işleyişiyle ilgili alınacak önlemlerin hükümetlerce en kısa zamanda ve en geç yürürlüğe giriş tarihlerinde bildirilmesini öngören şeffaflık prensibi gibi genel kurallar yer almaktadır. Bu kısımda ayrıca, GOÜ'lerin isteklerini karşılamak üzere, ödemeler bilançosu dengesizliklerini gidermeye yönelik kısıtlamalar ve GOÜ'lerin serbetleşme sürecine katılımını artırmaya yönelik önlemleri içeren yurtiçi düzenlemeler ve kamu düzeni ve güvenliği, sağlık vb. nedenlerle taraf ülkelere bu anlaşmadan doğan yükümlülüklerini askıya alma hakkı tanıyan genel istisnalar ile sübvansiyonlara da yer verilmektedir⁸⁰.

Özel yükümlülükleri gösteren taahhütler kısımda, pazara giriş, milli muameleye dair düzenlemeler ve ek (özel) taahhütler yer almaktadır. Hizmetlerin arz şekillerini kapsayan pazara giriş maddesi, GATS tarafından belirlenen pazara girişi engelleyen bütün kısıtlamalar yasaklamakta ve tüm hizmetlerle, hizmet arz edenlere eşit muamele edilmesini gerektirmektedir. Pazara girişin işlerliği, ülkeler tarafından taahhüt listesinin pazara giriş sütununda belirtilen özel taahhütlere bağlıdır. Bu özellik, ülkelere sınırlı düzeyde de olsa, kısıtlama koyma hakkı tanımaktadır⁸¹. Söz konusu niceliksel ve yasal sınırlar; hizmetle ilgili işlemlerin toplam sayısı ve/veya toplam değeri, hizmet sunan kişilerin sayısı, yabancı sermayenin payı ve tüzel kişiliklerin varlığının bir şube veya ortaklıkla sınırlanması gibi konuları kapsamaktadır⁸².

⁷⁹ Mızrak, s.39; Jessica Woodroffe, "GATS: A Diservice to the Poor", *World Development Movement*, [Elektronik Sürüm] London, 2002, s. 11. Erişim Tarihi : 25 Nisan 2010, <http://ictsd.org/i/services/20486/?view=document>

⁸⁰ DPT, s. 14.

⁸¹ Mızrak, s. 41.

⁸² DPT, s. 16.

Milli muamele ilkesinde; yerli firmalar ya da yerli gerçek kişiler lehine yapılan uygulamaların kaldırılmasını; başka bir deyişle, yabancı firmalar ile yerli firmalar, yabancı gerçek kişiler ile yerli gerçek kişiler arasında hizmet arzı açısından hak, ayrıcalık ya da yükümlülük farkının olmaması ifade edilmektedir⁸³.

Üyeler, kendi listelerinde milli muamele ile alakalı koşulları ve aradıkları nitelikleri özel taahhütler listesindeki milli muameleler listesine yazmak zorundadırlar⁸⁴. Ek (özel) taahhütlerde ise, üye ülkelerin, aranan nitelikler, normlar ve lisanslara ilişkin taahhütler de dahil olmak üzere, pazara giriş ve milli muameleye ilişkin maddeler uyarınca, listelerinde olmayan ve hizmet ticaretini etkileyen tedbirlerle ilgili görüşmeler yapabilecekleri ve bu görüşmelerin sonuçlarının taahhüt listelerine işleneceği ifade edilmektedir.

Bazı hizmet sektörlerinin özel durumlarına yönelik ekler ve kararlar kısmında, özel taahhütlerin müzakeresi, taahhüt listelerinin düzenlenmesi ve değiştirilmesi, kurumsal düzenlemeler, anlaşma menfaatlerinden vazgeçme koşulları, anlaşmada yer alan bazı kavramların tanımları gibi konulara yer verilmiştir⁸⁵.

Tanımı ve kapsamı gereği GATS hizmetler sektöründe küresel anlamda bir serbestleşmeyi hedefleyen, bir kısım istisnalara ve korumalara ilişkin bazı hükümlere yer veren bir çerçeve anlaşma şeklinde görünmektedir. UHT'yi WTO'nun yetki alanı içine alan ve dünya mal ticaretine yön veren kuralları, nihai olarak hizmet ticareti ve bunlarla bağlantılı yatırımlara uygulamayı amaçlayan GATS'ın belki de en olumlu yanı, gelecekte yapılacak UHT'nin serbestleşmesine ilişkin görüşmeler açısından nispeten esnek bir temel hazırlamasıdır⁸⁶.

1.1.5.3. TRIPs ve TRIMs

UHT'yi serbestleştirme amacına yönelik olarak GATS ile birlikte ortaya çıkan (GATS'ın anlaşma ekinde yer almaktadır) TRIPs Anlaşması, fikir ve sanat ürünleri

⁸³ Seyhan Erdoğan, "GATS Hükümü Olarak Gerçek Kişilerin Hareketi," *Hizmetler Ticaretinde Küreselleşme: GATS Anlaşması* (DİSK Genel-İş Yayını), 2002, ss. 91-113'den Gönül Dinçer, Umut Çakmak, "GATS Çerçevesinde Gerçek Kişilerin Geçici Hareketliliğinin Liberalizasyonu Üzerine Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 63 (4), 2008, s.146.

⁸⁴ Mızrak, s. 41.

⁸⁵ Mızrak, s. 42

⁸⁶ Ogun, s.363.

üzerindeki mülkiyet haklarının korunması, taklitçilik ve kopyacılığın önlenmesini amaçlayarak; hem mal hem de hizmet ticaretinin gelişmesine katkı sağlayacak şekilde oluşturulmuştur⁸⁷. TRIPs Anlaşması, bir yandan fikri hakların korunması ve gelişmesi için hükümler getirirken bir yandan da bu hükümlerin serbest ticarete engel olmayacak şekilde düzenlenmesine çalışmaktadır. Anlaşma WTO'nun bir parçası olarak 1 Ocak 1995 tarihinde yürürlüğe girmiştir⁸⁸.

TRIPs Anlaşması, mevcut olan uluslararası anlaşmalarda değişikliğe neden olmamakla birlikte, fikri mülkiyet haklarında daha geniş ve aktif korumanın sağlanabilmesini amaç edinmiştir. Yüksel'e göre, *“daha önceki anlaşmalar, ulusal egemenlik ilkesini, devletlerin kendi politik, ekonomik, sosyal ve kültürel sistemini seçme hakkına sahip olduğunu daha çok gözetirken; TRIPs ayrımcılık yapmama ilkesine vurgu yaparak, ulusal egemenlik ilkesini bir ölçüde sınırlamakta, daha bağlayıcı ve emredici bir düzenin temellerini atmaktadır”*⁸⁹.

WTO'ya üye ülkelerin hemem hemen tamamı tarafından imzalanan anlaşma, fikri mülkiyet haklarının korunması alanında atılan büyük bir adımdır. Bilgi ve enformasyon teknolojileri, internet ve iletişim ağları sayesinde gerçekleştirilen fikri mülkiyet hak ihlalleri ve korsancılığın artması, anlaşmanın önemini giderek artırmaktadır.

GATS ile birlikte ortaya çıkan diğer anlaşma ise TRIMs'tir. TRIMs Anlaşması yatırım tedbirlerinden bir kısmının uluslararası ticareti kısıtlayıcı ve bozucu olduğu gerekçesiyle, üye devletlerce yabancı mallar veya yabancı yatırımcılara karşı ayrımcı yatırım tedbirlerinin uygulanmamasını öngörmekte ve miktar kısıtlamalarına neden olan yatırım tedbirleri uygulanmasının engellenmesi amaçlanmaktadır⁹⁰. TRIMs, yabancı sermaye yatırımlarında aranan yerli korumacı politikaları ortadan kaldırma amacına yönelik olduğu için hizmet ticaretinin gelişmesi açısından son derece önemlidir⁹¹. Bu bağlamda, yabancı sermaye yatırımlarını engelleyici nitelikte olan, yerli ürün kullanma

⁸⁷ Trade Related Aspects of Intellectual Property- Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları Anlaşması

⁸⁸ H. Kathleen Manion, “A Global Perspective on Intellectual Property Rights: A Social Work View”, *International Social Work*, 48 (1), 2005, p. 79

⁸⁹ Mehmet Yüksel, *Küreselleşme, Ulusal Hukuk ve Türkiye*, Ankara Siyasal Kitabevi Yayınları, Ocak 2001, s. 261.

⁹⁰ The Agreement on Trade Related Investment Measures- Ticaretle İlişkili Yatırım Önlemleri Anlaşması

⁹¹ Mızrak, s. 39.

koşulu veya ihracat yapma zorunluluğu gibi hususlar TRIMs Anlaşması ile yasaklanmıştır⁹².

GATS, TRIPs ve TRIMs dışında, 1980'lerin sonu ile 1990'lı yılların başlarında mal ticareti ve uluslararası hizmet dolaşımını serbestleştirmeye yönelik bölgesel ve imtiyazlı anlaşmalar da yapılmıştır. Bu anlaşmalar arasında, ABD-İsrail Serbest Ticaret Bölgesi, Kanada-ABD Serbest Ticaret Anlaşması (CUSFTA), Avustralya-Yeni Zelanda Ekonomik İlişkilerde Yakınlaşma Ticaret Anlaşması (CER), AB ile komşuları arasındaki bir dizi anlaşmayı içeren EC-1992 programı, Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA) yer almaktadır⁹³. Söz konusu anlaşmalarla birlikte UHT'nin serbestleştirilmesine yönelik çabaların arttığını ve çok taraflı bir UHT anlaşması için hazırlık yapıldığını söylemek mümkündür.

Vastine'ye göre, mal ticareti ile ilgili serbestleştirme çabaları 1940'lı yıllarda başlarken, UHT'yi serbestleştirme çalışmaları 1994 yılında başlamıştır. 1997 yılından itibaren ise özellikle bazı telekomünikasyon hizmetleri ve finansal hizmetler alanında önemli ölçüde serbestleşme sağlanmıştır⁹⁴. Özet olarak, mal ticaretindeki serbestleşme süreci ile karşılaştırıldığında, UHT'nin daha başlangıç aşamasında olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, hizmet sektöründeki ve UHT'deki hızlı gelişme ve GATS anlaşmasının, UHT'nin serbestleşme sürecinin hızlanmasını sağlayan en önemli faktörler arasında yer aldığı ifade edilebilir.

1.1.6. Uluslararası Hizmet Ticaretinin Önündeki Kısıtlamalar

Serbest hizmet ticaretinin ülke ekonomileri üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu genel olarak kabul görmekle birlikte, dünya ülkelerinin hemen hemen tümünde hizmet endüstrilerinin yoğun koruma altında oldukları ve UHT'nin kısıtlandığı görülmektedir. UHT'nin kısıtlamasına yol açan faktörler, hizmetlerin kendilerine has nitelikleri ile ilgili doğal faktörler olabileceği gibi, hükümetlerin ve ilgili diğer kesimlerin tutumlarına

⁹² OAİB- Orta Anadolu İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliği, “Dünyadaki Ekonomik ve Siyasi Entegrasyonlarda Türkiye'nin Yeri”, *Dış Ticaretle İlgili Uluslararası Anlaşmalar Hangileridir?*, Erişim Tarihi : 20 Nisan 2011, <http://www.oaib.gov.tr/tr/dis-ticaretle-ilgili-uluslararasi-anlasmalar-hangileridir>

⁹³ Hoekman and Braga, s. 22.

⁹⁴ J. Robert Vastine, “Liberalizing Trade In Services”, *Cato Journal*, Vol: 19, No: 3, Winter 2000, 397-402.

ilişkin sunî faktörler de olabilir⁹⁵. Bu kapsamda özellikle kamu, bazı önemli amaçlara ulaşmak için hizmet ticaretine müdahalede bulunmaktadır. Bunlar; tüketiciyi koruma, ülke standartlarını muhafaza etme, ulusal güvenlik ve itibar sağlama, kültürel koruma, rekabetin teşvik edilmesi ve çevresel önlemler şeklinde sıralanabilir⁹⁶. Çatalbaşı'a göre, UHT'yi ve yurt içi hizmet faaliyetlerini belli bir kural altına alan düzenleme ve önlemlerin en önemli amacı uluslararası ticaretin yurtiçi hizmet endüstrileri üzerindeki rekabet etkisini azaltmaktır⁹⁷.

Hükümetlerin hizmet ticaretini kısıtlamak için kullandığı çeşitli müdahale araçları vardır. Ancak, hizmet ticaretinin kısıtlanması için kullanılan araçları tanımlamak, mal ticaretinde kullanılan araçları tanımlamak kadar kolay değildir. Sınırdan ortaya çıkmadıkları için, hizmet ticaretine yönelik engellerin teşhis edilmesi oldukça güçtür. Çünkü hizmetlerde ticareti yönlendiren düzenleme, kural ve uygulamalar hem çeşit hem de yapısal anlamda belirsizliğe neden olmaktadır⁹⁸. Mal ticaretinde genellikle gümrük tarifeleri şeklinde ortaya çıkan ticaret kısıtlamaları, hizmet ticaretinde ulusal refah, sağlık ve güvenlik gibi gerekçelere dayalı yasaklamalar, miktar kısıtlamaları ve yasal düzenlemeler şeklinde olmaktadır⁹⁹. Ayrıca hizmet ticaretini kısıtlamaya yönelik bazı düzenlemeler (yabancı hizmet sağlayıcısına karşı ayırım ve yerli üreticilere sağlanan sübvansiyon, fiyat sınırlamaları, kalite ve giriş engelleri vb.), hem UHT'nin çarpıtılmasına hem de olumsuz ekonomik etkilerin ortaya çıkmasına neden olabilmektedir¹⁰⁰.

Hoekman ve Braga'ya göre, hizmetlerin üretimi ve tüketimi eşanlı (aynı anda ve aynı yerde) olarak gerçekleştiği için, UHT'ye gümrük tarifelerinin uygulanması zordur. Ancak, mal ticaretinde uygulanan sübvansiyonlar, kotalar, vergiler ve teknik standartlar gibi kısıtlamalar hizmet ticaretine de uygulanabilir. Bu bağlamda Hoekman ve Braga, UHT'yi kısıtlamaya yönelik müdahale araçlarını dört grupta ele almıştır. Bunlar; kotalar, yerel şartlar ve yasaklamalar, fiyat temelli enstrümanlar, standart, lisans ve

⁹⁵ M. Hanifi Aslan, *Hizmet Ekonomisi*, Alfa Yayınevi, İstanbul 1998, s. 140.

⁹⁶ Ethan Weisman, *Trade in Services and Imperfect Competition: Application to International Aviation* (International Studies in the Service Economy), Kluwer Academic Publisher, Netherlands, London 1990, s. 45.

⁹⁷ Çatalbaşı, s. 86.

⁹⁸ Mızrak, s. 36.

⁹⁹ Mızrak, s. 35.

¹⁰⁰ Weisman, s. 74.

alımlar ve dağıtım şebekelerine (ağlarına) ayırıcı girişler şeklindedir¹⁰¹. Söz konusu müdahale araçları içerisinde UHT'yi en fazla etkileyenler, miktar ve fiyat kısıtlamalarıdır. Miktar kısıtlamalarıyla hem yabancı hizmet sağlayıcılarının sayısı hem de piyasanın rekabet şartları kontrol edilmektedir. Şöyle ki, haberleşme gibi hizmetlerde tekelleşme; finans ve mesleki hizmetlerde ise oligopol oluşumu denetlenmektedir¹⁰². Fiyat kısıtlamaları ise, vize harçları, giriş çıkış vergileri, havayollarında ayırıcı iniş ücretleri, liman vergileri şeklinde ortaya çıkmakta ve serbest UT'yi sınırlandırmaktadır¹⁰³.

UHT'ye müdahale için kullanılan araçları belirlemek zor olmakla birlikte, uygulamada hizmet ticaretindeki en önemli kısıtlamaların tarife dışı araçlarla sağlandığı görülmektedir. Aslan'a göre, UHT'yi kısıtlayan tarife dışı engeller dört temel kategoride ele alınabilir. Bunlar¹⁰⁴:

- Ürünlerin dolaşımına yönelik engeller (piyasaya ulaşma, yurtiçi satın alım, teknik standartlar, aşırı yükler),
- Sermaye hareketliliğine yönelik engeller (nakit sınırlamaları, kar transferleri),
- İşgücü dolaşımına yönelik engeller (çalışma izinleri, vizeler),
- Üretici yerleşmesine yönelik engeller (yerleşme hakkı).

Deardorff ve Stern'e göre ise, UHT'yi kısıtlayan tarife dışı engeller beş temel kategoride ele alınabilir. Bunlar¹⁰⁵:

- Miktar kısıtlamaları ve benzer özel sınırlandırmalar; ithalat ve ihracat kotaları, ruhsatlar, gönüllü ihracat kısıtlamaları, kambiyo ve diğer finansal kısıtlamalar, ayırıcı çift taraflı anlaşmalar ve meta ticareti.
- Tarife dışı vergiler ve ithalatı etkileyen benzer politikalar; değişken harçlar, depozito avansının gerekliliği, anti-damping vergileri, telafi edici gümrük vergileri, gümrük vergisi ayarlamaları.
- Ticarete kamu iştirakleri, engelleyici uygulamalar ve genel kamu politikaları; sübvansiyonlar ve diğer yardımlar, kamu ihale politikaları, kamu monopoller, kamu

¹⁰¹ Hoekman ve Braga, s. 5.

¹⁰² Çakmak, s. 87.

¹⁰³ Robert M. Stern, "Quantifying Barriers to Trade in Services", *University of Michigan, Research Seminar In International Economics*, Discussion Paper, No: 470, November 2000, s. 2, Erişim Tarihi : 14 Mart 2010, <http://www.fordschool.umich.edu/rsie/workingpapers/Papers451-475/r470.pdf>

¹⁰⁴ Aslan, s. 174.

¹⁰⁵ Alan V. Deardorff and Robert M. Stern, "Measurement of Nontariff Barriers", *OECD Economics Department Working Papers*, No: 179, University of Michigan Press, 1998, ss. 54-57.

endüstri politikaları ve bölgesel kalkınma uygulamaları, kamu Ar-Ge ve diğer teknoloji politikaları, milli vergilendirme ve sosyal güvenlik sistemleri, makroekonomik politikalar, rekabet politikaları, dış yatırım politikaları ve uluslararası hareketi engelleyen göçmen politikaları.

- Gümrük prosedürleri ve idari uygulamalar; gümrük değerlendirme uygulamaları, gümrük sınıflandırma uygulamaları (uluslararası standartlar yerine ulusla sınıflandırma yapılması) ve gümrük muayene belgesi uygulamaları.

- Ticaret üzerindeki teknik engeller; sağlık ve sağlıkla ilgili düzenlemeler ile kalite standartları, güvenlik ve imalat standartları, paketleme ve etiketleme mevzuatı, reklam ve medya mevzuatı.

GATS Anlaşmasının hukuki yapısı çerçevesinde, UHT'yi kısıtlayan engeller ise, pazara girişi etkileyen engeller ve milli muamele kısıtlamaları olarak iki kategoriye ayrılabilir. Pazara giriş engelleri, yabancı firmaların ulusal pazara girişini ve faaliyetlerini kısıtlamaya çalışan genellikle niceliksel önlemlerdir. Milli muamele kısıtlamaları ise ikiye ayrılmaktadır. Birincisi, devlet tarafından doğrudan sübvansiyon yoluyla yerli hizmet sunucularına maliyetlerin düşürülmesi yönünde avantaj sağlanması; ikincisi ise, yabancı hizmet sunucularının maliyetlerini arttıran ve/veya rekabet güçlerini düşüren düzenlemelerin getirilmesidir¹⁰⁶.

WTO ve GATS anlaşmasının özünde ülkelerin karşılıklı olarak sınırlarını açmaları ve uluslararası ticarete engel olan faktörlerin ortadan kaldırılması söz konusudur. Ancak bu yönde sağlanan gelişmelerin yeterli düzeyde olmadığı ve mal ticaretindeki serbestleşme süreci ile karşılaştırıldığında UHT'nin serbestleşme sürecinin daha başlangıç aşamasında olduğu yaygın olarak kabul edilmektedir. Serbestleştirme çabalarında yeterince başarı sağlanamamasında, ulusal hizmet üreticilerinin koruma yönündeki taleplerinin yanı sıra, uluslararası ticarete konu olan hizmetlerin bir bölümünün çoğu zaman mal ticareti ile iç içe giren bir yapı sergilemesi ve hizmet türlerinin tanımlanmasındaki güçlük vb. faktörler etkili olmaktadır. Bu tür teknik engellerin aşılması durumunda, UHT'de serbestleşmenin sağlanacağını ve UHT'yi kısıtlayan engellerin ortadan kalkacağını söylemek mümkündür.

¹⁰⁶ DPT, ss. 9-10.

1.1.7. Uluslararası Hizmet Ticaretinin Teorik Altyapısı

Uluslararası ticaret teorisinde yer alan analizlerde, temel olarak uluslararası mal ticaretinin nedenleri üzerinde durulmaktadır. Teoride UHT ile ilgili yeterli sayıda çalışma bulunmamaktadır ve hizmetlerin ekonomik teori içindeki yeri tam olarak belirlenememektedir. Bunda, Klasik iktisatçıların hizmet faaliyetlerini verimsiz olarak kabul etmeleri ve hizmetleri analizlerden dışlamaları etkili olmuştur¹⁰⁷. Bu durum, teorik ve toplumsal gelişmelerle birlikte ülke ekonomileri için giderek daha da önemli hale gelen hizmet sektörleri ve UHT'ye yönelik kapsamlı bir uluslararası ticaret teorisinin geliştirilmesine engel olmuştur. Ancak literatürde, aslında mal ticareti analizleri için geliştirilmiş olan klasik ve modern dış ticaret teorilerinin hizmet ticaretine uygulanabilirliğini inceleyen çalışmalar yapılmıştır. Ayrıca literatürde, UHT ile ilgili yeni dış ticaret teorilerinin geliştirilebileceğini ileri süren çalışmaların da bulunduğu gözlenmektedir. Klasik ve modern dış ticaret teorilerinin UHT'ye uygulanabilirliğini araştıran çalışmalara ait açıklamalar aşağıda alt başlıklar halinde verilmiştir.

1.1.7.1. Klasik Dış Ticaret Teorilerinde UHT

UHT ile ilgili teori geliştirme çabaları, mal ticaretini açıklamaya yönelik teorilerin UHT için geçerli olup olmayacağı sorusu etrafında toplanmıştır. Mevcut dış ticaret teorilerini UHT'ye uygulamada karşılaşılan temel güçlükler arasında, hizmetlerin kendine has özellikleri ve bazı hizmetlerin mal ticareti ile iç içe olması gibi faktörler yer almaktadır. Bu güçlüklerle rağmen, klasik ve modern dış ticaret teorilerinin hizmet ticaretine uygulanabilirliğini inceleyen çalışmalar yapılmıştır¹⁰⁸. Bu çalışmalar kapsamında UHT, klasik dış ticaret teorilerine göre incelendiğinde, aşağıda verilen sonuçlara ulaşılmaktadır.

- A. Smith'in mutlak üstünlük teorisine göre, bir ülke ticaret yapacağı diğer ülkeye göre hangi malları daha düşük maliyetle üretiyorsa, o malın üretiminde

¹⁰⁷ Sergio Parrinelli, "The Myth of The Service Economy", *Universita Degli Studi Di Roma Dipartimento Di Economia Pubblica Working Paper*, No: 55, May 2003, s. 2; Birgitte Andersen. and Marva Corley. "The Theoretical, Conceptual and Empirical Impact of the Service Economy: A Critical Review", *European Association for Evolutionary Political Economy Conference on Industrial Dynamics of the New and Old Economy - who is embracing whom?: 6-8 June 2002- Copenhagen/Elsinore*, University of London April 2002, s. 6.

¹⁰⁸ Aslan, s.155.

uzmanlaşmalıdır¹⁰⁹. Ancak teoriye göre, iki ülkede (A ve B ülkesinde) iki hizmetin olduğu durumda, A ülkesi tüm hizmetlerde mutlak üstünlüğe sahipse, dış ticaret söz konusu olmayacaktır. Bu durum söz konusu teorinin mal ticaretinde olduğu gibi hizmetler ticaretine de uygulanabilirliğini zorlaştırmaktadır¹¹⁰. Ayrıca hizmet ticaretinin karmaşık yapısı nedeniyle, UHT'nin mutlak üstünlük teorisi ile ilişkilendirilmesi ve bu teori ile izah edilmesi oldukça güçtür¹¹¹.

- D. Ricardo tarafından geliştirilen Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi'ne göre bir ülke, üretiminde verimli (düşük maliyetli) olduğu, başka bir deyişle karşılaştırmalı olarak üretiminde etkin olduğu ürünleri üreterek ihraç etmeli ve buna karşılık diğer ürünleri ithal etmelidir¹¹². Teori'nin hizmet ticaretine uygulanabilirliği konusunda birçok hipotez üretilmiş, fakat hiç biri bu teorinin temel mantığından sapmamıştır. Hipotezler arasındaki farklılıklar, karşılaştırmalı üstünlüğün hangi faktöre dayandığı hususundadır¹¹³. Karşılaştırmalı üstünlük yaratan etkenler hizmetler sektörüne aitse, bu durumda teori mal ticareti için olduğu kadar hizmet ticareti için de geçerli hale gelebilir.

Richardson'a göre karşılaştırmalı üstünlük yaratan etkenler üzerine Bhagwati, Kravis, Krommenacker ve Krugman, Nusbaumer ve Sapir ve Lutz tarafından yapılan çalışmalarda; genel yetenekler, beşerî sermaye ve yönetim metotları, AR-GE harcamaları, organizasyon ve metot uzmanlığı gibi hizmetlerin karşılaştırmalı üstünlük yaratan kaynaklar olduğu tespit edilmiştir¹¹⁴.

Gibbs ve Hayashi'ye göre karşılaştırmalı üstünlük yaratan temel faktör kurumsal yapıdır. Güçlü kurumsal yapı, özellikle GÜ'leri birçok hizmet alanında GOÜ'lerden daha rekabetçi hale getirmektedir. Bu durum GÜ'lerin hizmet ihracatçısı, GOÜ'lerin ise hizmet ithalatçısı konumunda olmasına neden olmaktadır¹¹⁵. Kuznar, GOÜ'lerin hizmet ticareti konusunda GÜ'lere göre karşılaştırmalı üstünlüğünün çok az olduğunu kabul etmiş, fakat hizmet alt sektörlerinde, özellikle emek yoğun olan, taşımacılık, turizm ve inşaat gibi sektörler de GOÜ'lerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğunu ileri

¹⁰⁹ Seyidoğlu, s. 25.

¹¹⁰ Çatalbaş, s. 25.

¹¹¹ Ekinci, ss. 82-83.

¹¹² Seyidoğlu, s. 26.

¹¹³ Çakmak, s. 60.

¹¹⁴ John B. Richardson, (1987). "A Sub-sectoral Approach to Services Trade Theory", (Ed. Giarini Orio), *The Emerging Service Economy*, Geneva: Services World Forum, (p. 70)'den, Aslan, s. 162.

¹¹⁵ Murray Gibbs, Michiko Hayashi, "Sectoral Issues and the Multilateral Framework for Trade in Services: An Overview", *Trade in Services: Sectoral Issues*, Geneva, UNCTAD/ITP/26, 1990, p.7

sürmüştür¹¹⁶. Sapir ve Lutz ise, fiziki ve beşeri sermayenin hizmet ticaretinde karşılaştırmalı üstünlüğü sağlayan en temel faktörler olduğunu ileri sürmüşlerdir. Araştırmacılara göre, fiziki ve beşeri sermaye birikimini artıran GOÜ'ler hizmet ticaretinde karşılaştırmalı üstünlük elde edebilirler¹¹⁷.

Nicolaidis tarafından yapılan çalışmada, hizmet ticareti ile ilgili karşılaştırmalı üstünlükler ölçülürken, mal ve hizmetlerin iç içe olması, hizmet üretiminde ulusal üretim faktörlerinin yanısıra ithal edilen hizmetlerin de kullanılması gibi unsurların dikkate alınması gerektiği belirtilmektedir. Söz konusu unsurların ayrıştırılması oldukça güçtür. Konu ile ilgili tüm unsurlar ayrıştırılıp belirlense bile bir ülkenin rekabet seviyesinin ölçülmesinde bazı keyfi uygulamalar söz konusu olabilecektir. Nicolaidis'e göre bu ve diğer nedenlerden dolayı, teoremin hizmetler ticaretine uygulanabilirliği oldukça zordur¹¹⁸.

- J.S. Mill tarafından geliştirilen karşılıklı talep kanununa göre, iki ülkeli modelde, ülkelerden birinin, diğerinin malına olan talebinin şiddeti bilinirse, dış ticarete denge fiyatları belirlenebilir¹¹⁹. Mill bu analizinde, maddi ve manevi tükenme ayrımı yapmış ve maddi olarak tükenen eğitim ve sağlık gibi bazı hizmetlerin, faydasının tükenmediğini ifade etmiştir. Bu yönüyle kanunun UHT'ye uygulanabilir nitelikte olduğu söylenebilir. Bu kapsamda, bir ülke belirli miktar yerli hizmet karşılığında ne kadar az yabancı hizmete razı oluyorsa, söz konusu ithal edilen hizmetin fiyatı ihracat edilen hizmet cinsinden yükselecektir¹²⁰.

1.1.7.2. Modern Dış Ticaret Teorilerinde UHT

1930'lu yıllara kadar literatüre hakim olan karşılaştırmalı üstünlük teorisi, uluslararası emek verimliliğinde farklılık doğuran etkenleri yani, ülkeler arasında yurt-

¹¹⁶ Andzelika Kuznar, "International trade in services in developing countries – threats and opportunities: Are developing countries competitive?", The European Trade Study Group, (t.y.), Erişim Tarihi: 04 Mart 2010, <http://www.etsg.org/ETSG2007/papers/kuznar.pdf>

¹¹⁷ Andre Sapir and Ernst Lutz, "Trade in Services: Economic Determinants and Development-Related-Issues", *World Bank Staff Working Papers*, No: 480, 1981, s.24.

¹¹⁸ Phedon Nicolaidis, "Services in Growing Economies and Global Markets", (Ed), Trade, Investment, and Technology in the 1990s, OECD, Paris, 1991, p.43.

¹¹⁹ Seyidoğlu, s. 57.

¹²⁰ European Comission, "The Job Creation Potential of the Service Sector in Europe: Final Report 2000", Dominique Anxo and Donald Storrie (Ed). *Directorate General for Employment and Social Affairs Unit*, EMPL/A.1, 2000, s. 37.

içi fiyat farklılığının nedenlerini tatmin edici bir şekilde açıklayamamıştır¹²¹. Karşılaştırmalı üstünlük teorisinin bu eksikliğini gidermek üzere (Faktör Donatımı Teorisi ve Endüstri İçi Ticaret Teorisi) modern dış ticaret teorileri geliştirilmiştir. Klasik dış ticaret teorilerinde olduğu gibi modern dış ticaret teorilerinde de mal ticareti üzerine analizler yapılmıştır. Ancak, hizmet sektörü ve UHT'deki gelişmeler doğrultusunda, modern dış ticaret teorilerinin hizmet ticaretine uygulanabilirliğini inceleyen çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar kapsamında UHT, modern dış ticaret teorilerine göre incelendiğinde, aşağıda verilen sonuçlara ulaşılmaktadır.

- E. Heckscher ve B. Ohlin tarafından öne sürülen Faktör Donatım Teorisi'ne göre, bir ülkede hangi üretim faktöründen daha bol bulunursa, ülke üretimi o faktörü yoğun biçimde kullanarak üreteceği mallarda karşılaştırmalı olarak üstünlüğe sahip olur ve kıt olan faktörün yoğun kullanıldığı malı üretmek yerine ithal eder¹²². Teorinin UHT'ye uygulanabilirliği konusunda yapılan çalışmalarda ortak bir görüş birliğine ulaşılamadığı görülmektedir. Konuyla ilgili olarak Sapir ve Lutz tarafından yapılan çalışmada, ulaşım hizmetlerindeki rekabet gücü sermaye bolluğuyla, sigorta hizmetlerindeki rekabet gücü ise beşeri sermaye bakımından zenginlikle ilişkilendirmiştir. Sonuç olarak araştırmacılar, fiziki ve beşeri sermaye bakımından zengin ülkelerin, UHT'de karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olacaklarını ifade etmişlerdir¹²³. Hodge'ye göre, geleneksel Faktör Donatımı Teorisi, beşeri sermaye ve teknoloji gibi ilave üretim faktörleri eklenerek hizmet ticaretine de uygulanabilir. Hizmet ticaretini açıklamak için, temel olarak dış ticaret teorilerinin kullanılmasında mantıksal bir hata bulunmamaktadır. Buna göre, beşeri sermaye ve teknoloji zengini bir ülkede, bu faktörlerin yoğun olarak kullanıldığı hizmetlerde karşılaştırmalı üstünlük elde edilecektir¹²⁴.

Urata ve Kiyota tarafından yapılan bir çalışmada ise; faktör donatımı teorisinin, enformasyon ve bilgisayar hizmetleri gibi bazı hizmet çeşitlerinde geçerli olduğu, fakat hizmet ticaretindeki kısıtlamalar ve engeller nedeniyle çoğu hizmet türü için geçerli

¹²¹ Yusuf Bayraktutan, "Bilgi ve Uluslararası Ticaret Teorileri", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 4(2), 2003, s. 178.

¹²² Seyidoğlu, ss. 79-80

¹²³ Andre Sapir and Ernst Lutz, ss. 6-31.

¹²⁴ James Hodge, "Towards an Understanding of World and South African Trade in Service", TIPS Working Papers, s. 9, Erişim Tarihi: 10 Mart 2010, <http://www.tips.org.za/files/196.pdf>.

olmadığı ifade edilmiştir¹²⁵. Deardorff tarafından yapılan bir çalışmada, karşılaştırmalı üstünlük ilkesinin hizmetlere uygunluğu gözlemlenmiş ve faktör donatımı teorisiyle çelişen bir sonuca ulaşılmıştır¹²⁶. Melvin tarafından yapılan çalışmada, sermayenin hareketli bir faktör olduğu durumda, sermaye yoğun ülkenin sermaye malının ithalatçısı, sermaye hizmetlerinin ise ihracatçısı olacağı ifade edilmiştir. Ayrıca Melvin, hizmetler ticareti için geleneksel yaklaşımdan daha farklı bir yaklaşımın gerekli olduğunu vurgulamıştır¹²⁷.

- Modern teoriler kapsamında ele alınan Endüstri-İçi Ticaret Teorisi'ne göre bir ülke, aynı endüstri içindeki farklılaştırılmış malları alıp satabilmektedir. Günümüz dünya ticaretinin büyük bölümünü oluşturan endüstri içi ticaret sonucu monopolcü rekabet piyasasının oluşumu kaçınılmazdır. Monopolcü rekabet teoremi sanayi malları üzerindeki bu tip ticareti ölçek ekonomileriyle açıklamaktadır¹²⁸. Teorinin UHT'ye uygulanabilirliği konusunda yapılan çalışmalarda, söz konusu teorinin UHT'yi de açıklayabileceği ve bu teoride yapılacak küçük değişikliklerle hizmetlere yönelik yeni teoremlerin geliştirilebileceği yönünde bulgulara ulaşılmıştır.

Konuyla ilgili olarak Marrewijk tarafından yapılan çalışmada, nispeten az hizmet sağlayıcısının ağırlıkta olduğu finans ve sigortacılık gibi bazı hizmet sektörlerinde ölçek ekonomisinin varlığı tespit edilmiş ve UHT'nin Endüstri-İçi Ticaret Teorisi ile açıklanabileceğini ileri sürülmüştür¹²⁹. Wong vd.'ye göre, hizmetlerin çoğunda ürün farklılaştırması karakteristik bir özelliktir ve birçok hizmet firması eksik rekabet koşullarında çalışmaktadır. Bu nedenlerle, hizmet sektöründe endüstri içi ticaretin yüksek seviyelerde gerçekleşmesi olağandır¹³⁰. Moshirian vd. tarafından yapılan

¹²⁵ Shujro Urata and Kozo Kiyota, "Service Trade in East Asia" (Revised Draft, May 2001), ss. 6- 20, Erişim Tarihi: 10 Mart 2010, <https://www.gtap.agecon.purdue.edu/resources/download/409.pdf>

¹²⁶ Alan V. Deardorff, "Comparative Advantage and International Trade and Investment in Services", University of Michigan, 1984'den Çakmak, s. 61.

¹²⁷ James R. Melvin, "Trade in Producer Services: A. Heckscher-Ohlin Approach", *Journal of Political Economy*, 97/5, 1989, s. 1182.

¹²⁸ Seyidoğlu, s. 107.

¹²⁹ C. Van Marrewijk, Joachim Stiborab, Albert de Vaal, Jean-Marie Viaene, "Producer Services, Comparative Advantage, And International Trade Patterns", *Journal of International Economics*, 42, 1997, p. 195-196.

Çatalbaş, s. 35.

¹³⁰ Clement Yuk Pang Wong, Jinhui Wu and Anming Zhang, "A Model of Trade Liberalization in Services", *Review of International Economics*, 14(1), 2006, s. 149-150, Erişim Tarihi: 11 Mart 2010, <http://www.karyiuwong.com/confer/HK00/papers/wong-zhang-hk00.pdf>

çalışmada¹³¹, aynı teknolojiye, aynı zevklere ve aynı faktör donatımına sahip iki ülke arasında bankacılık hizmetleri ticaretinde karşılıklı kazanç potansiyelinin yüksek olduğu ifade edilmiştir. Moshirian vd.'ye göre, bankacılık hizmetlerinde yüksek endüstri içi ticarete neden olan temel faktör; bazı finansal ürünlerde büyük çeşitlilik ve büyük ölçek ekonomilerinin oluşmasıdır. Hoon ve Lloyd'a göre Endüstri-İçi Ticaret Teorisi, hizmet alt sektörleriyle ilişkilendirilerek geliştirilebilir. Böylece, hizmet sektöründeki endüstri içi ticaretin belirleyicileri ve UHT'nin kazançları hakkında tahminler yapılabilir¹³².

Özetlenecek olursa, Klasik dış ticaret teorilerinin ve modern teorilerden Faktör Donatımı Teorisi'nin UHT'ye uygulanabilirliği konusunda yapılan çalışmalarda net bir görüş birliğinin sağlanamadığı görülmektedir. Bununla birlikte, Modern teoriler kapsamında ele alınan Endüstri-İçi Ticaret Teorisi'nin UHT'ye uygulanabilirliği konusunda yapılan çalışmalarda, söz konusu teorinin UHT'yi açıklayabileceği ve bu teoride yapılacak küçük değişikliklerle hizmetlere yönelik yeni teoremlerin geliştirilebileceği görüşü yaygın olarak kabul görmektedir.

1.2. TEORİK ÇERÇEVEDE EKONOMİK BÜYÜME

Ülkelerin sahip olduğu üretim faktörlerinin etkin ve rasyonel kullanımına bağlı olarak gelirdeki artışı ifade eden ekonomik büyüme sayesinde, yapısal dönüşümler gerçekleştirilmekte ve böylece, ülkelerin gelişmişlik düzeyleri ve dünya ekonomisindeki yerleri belirlenmektedir. Özellikle GOÜ'lerin ekonomik büyümeyi gerçekleştirebilmeleri için ekonomik yapılarına uygun teknoloji içeriği yüksek hizmetler üretmeleri ve bunları uygulayabilen beşeri sermayeyi, kendi iç dinamiklerine göre yaratmaları gerekmektedir. Kuznets'e göre, hizmet sektörü büyümenin itici güçlerinden biridir ve hizmetlerin, ekonomi içindeki payının yüksek olması ülkelerin rekabet güçlerinin artmasına yardımcı olmaktadır¹³³. GÜ'lerle aralarındaki teknolojik gelişmişlik farklarını kapatma çabalarına yardımcı olan UHT, ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesi, ekonomik kalkınma sürecinde yapısal dengesizliklerin giderilmesi ve

¹³¹Fariborz Moshirian, Donghui Li and Ah-Boon Sim, "Intra-industry Trade in financial Services", *Journal of International Money and Finance*, Sayı : 24, 2005, ss. 1090-1107.

¹³²Hyun-Hoon Lee and Peter Lloyd, "Intra-Industry Trade in Services", (t.y.), s. 16, Erişim Tarihi: 11 Mart 2010, <http://cc.kangwon.ac.kr/~hhlee/paper/Lee-Lloyd.PDF>

¹³³ Simon Kuznets, "Modern Economic Growth: Findings And Reflections", *The American Economic Review*, Vol: 63, No: 3, Jun., 1973, ss. 247-258.

buna uygun makro ekonomik politika önlemlerinin oluşturulması açısından büyük önem arz etmektedir.

1.2.1. Ekonomik büyümenin tanımı ve kapsamı

Her ekonomide, çıktı üretilebilmesi için fizikî sermaye, beşerî sermaye, (vasıfsız) işgücü ve doğal kaynaklar gibi girdiler girişimciler tarafından farklı teknolojik bilgiler çerçevesinde ve farklı oranlamalarla bir araya getirilir¹³⁴. Söz konusu üretim faktörlerinden sermaye; makinaların, araç ve gereçlerin, tesislerin, hammaddelerin ve diğer dayanıklı üretim faktörlerinin birikmiş stokunu kapsar. Bu fizikî sermaye stokuna belirli bir dönem içinde yapılan eklemeler yatırım adını alır¹³⁵. Bir ekonomideki işgücü stoku, nüfus artışı ve artan bu nüfustan hep belirli bir kısmının (gelecekte) işgücü arzına katılımı ile genişler. İşgücünün vasfı veya niteliği özellikle okullardaki ve işyerlerindeki eğitimler sayesinde geliştirildikçe, ülkenin beşeri sermayesi de artmış olur. Beşeri sermaye, işgücü tarafından içerilen bilgi ve beceriler toplamı olarak tanımlanabilir¹³⁶. Teknoloji düzeyi; en geniş anlamıyla üretim süreci, ürünün kendisi, üretim ve yönetim organizasyonu, pazarlama ve satış sonrası servis ile ilgili bilgi ve deneyimlerin toplamıdır. Bu stoktaki artışın, yani teknolojik gelişmenin ekonomik bakımdan bir anlam ifade edebilmesi için, kâr veya zarar etmeyi göze alacak biçimde, bir firmada yenilik olarak uygulamaya koyulması gerekir¹³⁷.

Ekonomik büyüme, kişi başına reel (yani fiyat değişmelerinden arındırılmış) hasıladaki artışları ifade etmektedir. Bu artışlar, ancak uzun dönemde ülkenin üretim ölçeğinin veya potansiyelinin genişlemesi veya daha üretken kullanılması sayesinde (yani üretim faktörlerinin miktarlarındaki ve/veya üretkenliklerindeki artışlarla) ortaya çıkartılabileceğinden, iktisadi büyüme sorunu, genellikle bir uzun vade sorunu olarak kabul edilir. Büyüme bu nedenle, makroekonomik anlamda daha çok arz cephesince belirlenir¹³⁸. Başka bir deyişle, bir ülkenin üretim olanakları eğrisinin dışarıya veya

¹³⁴ Aykut Kibritçiöğlu, “İktisadi Büyümenin Belirleyicileri ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşeri Sermayenin Yeri”, *Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 53(1-4), s. 207- 230, Ocak-Aralık 1998, s. 1, Erişim Tarihi: 20 Nisan 2011, <http://129.3.20.41/eps/dev/papers/0505/0505009.pdf>

¹³⁵ Michael P. Todaro, *Economic development in the Third World*, Fourth Edition, Longman Inc, New York 1989, s.115.

¹³⁶ Kibritçiöğlu, s. 6; Metin Berber, s.22-23

¹³⁷ Kibritçiöğlu, s. 5.

¹³⁸ Metin Berber, *İktisadi Büyüme ve Kalkınma*, (3. Baskı), Derya Kitabevi, Trabzon 2006, ss. 2-4,

uzun dönem toplam arz eğrisinin sağa doğru kaymasına yol açan sebepler, iktisadi büyüme yol açmaktadır. Ekonomik büyüme teorilerinde bu amaçla genellikle bir makroekonomik üretim işlevi kullanılır. Bu işlevin biçimi/türü, işlevde yer alan değişkenler ve bunların kendi aralarındaki ilişkiler hakkındaki varsayımların farklılaşması, genellikle, büyüme modellerinin sonuçlarını da farklılaştırır. Bu durum belirli bir anda, üretim olanakları eğrisinin dışında kalan bölgedeki herhangi bir noktada üretim yapılamayacağı açıklamasıyla da tutarlıdır.

Bir ülke ekonomisi için en önemli kavram olan büyüme ve ülkeler arasındaki gelişme farklılıkları, özellikle 1960'lı yıllardan sonra iktisat literatüründe tartışılmaya başlanmış ve ortaya atılan büyüme teorileri ile konu daha geniş olarak ele alınmıştır. Bu kapsamda üretim fonksiyonunu, sermaye ve emeğin değişik oranlardaki kombinasyonu olarak tanımlayan ve Solow tarafından ortaya atılan Neo-Klasik Teori; büyümenin motoru olarak varsayılan işgücü artışını ve teknolojik gelişmeyi dışsal olarak kabul etmiştir. Daha sonra Romer, Mankiw ve Weil beşeri sermaye birikimine de yer vererek genişlettikleri Solow modeli ile yaptıkları uygulamalı çalışmalarda, beşeri sermaye birikiminin üretim sürecini pozitif olarak etkilediği yönünde bulgulara ulaşmışlardır. 1990'lı yılların başında Romer, toplam üretim fonksiyonunu, bilgi seviyesi ve firmaların AR-GE harcamaları gibi değişkenleri de kapsayan modelini geliştirerek içsel büyüme modellerinin temelini atmıştır. Bu kapsamda, AR-GE harcamaları ve AR-GE sonucunda ortaya çıkan teknolojik bilgi birikimi büyümenin motoru olarak kabul edilmeye başlanmıştır.

İçsel büyüme teorileri ile birlikte, nitelikli işgücü ve teknolojik bilginin temel faktörler olarak kabul edildiği, Grossman-Helpman ve Aghion-Howitt modelleri gibi birçok model geliştirilmiştir¹³⁹. Günümüzde, bilgi toplumu sürecinde özellikle GOÜ ekonomileri için bilgiye dayalı hizmet teknolojisi yatırımları önemli bir unsur olarak ortaya çıkmıştır. Hizmetlerin ülke ekonomileri üzerindeki etkileri ve modern hizmetlerin üretimine yönelik politika önerileri, kaynağını büyüme teorilerinden alarak literatürde birçok uygulamalı çalışmaya konu olmuştur.

¹³⁹ Tuncay Sağlam, *Bilgi Ekonomisi ve Ekonomik Büyüme: Türkiye Üzerine Ekonometrik Bir Analiz (1980-2006)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 2008, ss. 29-30.

1.2.2. Ekonomik büyümeye yönelik teorik yaklaşımlar

II. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan hizmet toplumunun yerini 20 yy.'ın son çeyreğinde bilgi toplumuna bırakması, ulaştırma ve haberleşme alanındaki teknolojik gelişmeler hizmetlerin, uluslararası ticaretteki ve ulusal hasıladaki payını hızla artırmıştır. Bu dönemde GÜ ve GOÜ'ler arasındaki gelişmişlik farkları artmış ve klasik-neo-klasik büyüme teorileri bu farklılıkları açıklamada yetersiz kalmıştır. Bu doğrultuda 1950'lerin sonundan itibaren gelişmişlik farklılıklarının teknoloji ve modern hizmetlerden kaynaklandığı yönündeki görüşler artmış ve hizmet sektörü, iktisat literatüründe yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. 1970'lerin sonu ve 1980'lerin başında içsel büyüme modellerinin geliştirilmesi ise hizmet sektörünün ve UHT'nin iktisat literatürüne girmesini ve literatürdeki yerini sağlamlaştırmasına yol açmıştır. Yeni büyüme teorileri gelişmişlik farklılıklarının teknolojik farklılıklar ile açıklanabileceğini ve teknolojinin iktisadi faktörlere dayalı olarak içsel biçimde oluşacağını ileri sürmektedirler.

Ekonomik büyümenin açıklamasına yönelik olarak ileri sürülen teorilerde farklı yaklaşımlar kullanıldığı görülmektedir. Bunlar getiri oranı yaklaşımı, index yaklaşımı ve üretim fonksiyonu yaklaşımıdır. Getiri oranı yaklaşımı mikro bazda bireylerin ve firmaların bilgi yatırımı kararlarıyla ilgili fayda maliyet analizlerinde kullanılırken, index yaklaşımı sosyal açıdan uluslararası gelişmişlik karşılaştırmalarında kullanılmaktadır. Üretim fonksiyonu yaklaşımı ise üretim faktörlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini açıklamaya yöneliktir. Dolayısıyla çalışmanın bu kısmında kalkınma kuramının gelişimi doğrultusunda 1960'lardan günümüze kadar neo-klasik ve yeni büyüme iktisatçılarının ekonomik büyüme modellerinin gelişimine yaptıkları katkılar ve bu iktisatçıların görüşlerini şekillendiren üretim fonksiyonu yaklaşımları üzerinde durulmaktadır.

1.2.2.1. Neo-Klasik Büyüme Modeli

Solow¹⁴⁰ (1956) ve Swan¹⁴¹ (1956) tarafından ortaya atılan neoklasik büyüme teorisinde, tasarruf, sermaye birikimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler analiz

¹⁴⁰ Robert M. Solow, "A Contribution to the Theory of Economic Growth", *The Quarterly Journal of Economics*, Vol: 70, No: 1, 1956, pp. 65-94.

edilmiştir. Teoride, dışsal değişken olarak varsayılan nüfus artışı ve teknolojik gelişmenin; yatırım, tasarruf ve ekonomik büyümeyi nasıl etkilediği araştırılmıştır¹⁴². Teoriye göre bir ülkenin toplam hasılası, emek, sermaye ve dışsal teknolojinin fonksiyonudur¹⁴³.

Ölçeğe göre sabit getiri varsayımıyla hem emek hem de sermaye azalan marjinal getiriye tabidir ve tam rekabet piyasası vardır. Kişi başına hasılanın büyüme oranı etkin işçi başına sermaye eklendikçe azalmaktadır. Bu nedenle uzun dönemde durağan dengede hasılanın büyüme oranı tasarruf ve yatırımdan bağımsızdır ve sadece teknolojik gelişmeyle artırılabilir. Bu yaklaşıma göre farklı ülkeler arasındaki büyüme oranları denge durumuna yaklaşmaktadır. Ayrıca başlangıç sermaye/ emek oranının durağan denge büyümesinde etkisinin olmadığı ve böylece düşük sermaye/emek (ya da hasıla) oranına sahip GOÜ'lerin GÜ'lerden daha hızlı büyüdüğü kabul edilmektedir. Bu kabule yakınsama hipotezi denilmektedir.

Standart neo-klasik büyüme modelinde yukarıda özetlenen varsayımlar çerçevesinde aşağıdaki Cobb-Douglas tipi bir makroekonomik üretim fonksiyonu kullanılmaktadır¹⁴⁴.

$$Y_t = F[A_t, K_t, L_t] \quad (1.1)$$

Söz konusu fonksiyonda, Y reel hasıla düzeyini, A teknolojik gelişmeyi, K sermaye stokunu, L işgücü stokunu, t ise zamanı temsil etmektedir. Neo-klasik iktisat teorisi ekonomik büyümenin esasen 1.1 nolu üretim fonksiyonu çerçevesinde emek, sermaye birikimi ve teknolojik gelişmeden kaynaklandığını ileri sürmektedir. Bu çerçevede Toplam Faktör Verimliliği (TFV), üretim faktörlerinin sağladığı verimliliğin bir bileşkesidir¹⁴⁵.

¹⁴¹ T.W Swan, "Economic Growth And Capital Accumulation", *Economic Record*, 32 (63), November, 1956., pp. 334–361.

¹⁴² Berber, s.141.

¹⁴³ Solow, ss. 72-74.

¹⁴⁴ Kibritçioğlu, s. 13.

¹⁴⁵ Benigno Valdés, *Economic Growth: Theory, Empirics and Policy*, Edward Elgar Publishing, USA, 1999, s. 16. (Elektronik sürüm), Erişim 30 Nisan 2011, http://books.google.com.tr/books?id=f6AXvYgzGkAC&printsec=frontcover&hl=tr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Ölçeğe göre sabit getiri varsayımı altında ($a + b = 1$) yukarıdaki fonksiyon şu şekilde düzenlenebilmektedir¹⁴⁶:

$$Y = A.K^a.L^{1-a} \quad (1.2)$$

Neo-klasik büyüme modelinde hasıla, üretim faktörlerindeki artışla büyümektedir. Ancak yapılan çalışmalar hasılanın üretim faktörlerinden daha hızlı büyüdüğünü ortaya koymuştur. Solow, hasıla büyümesi ile üretim faktörleri büyümesi arasındaki bu farka (kısmı) artık demiştir. Solow, artıkla ilgili açıklama yapmamış ve teknolojiyi cennetten düşen bir meyve olarak nitelendirmiştir. Halbuki teknoloji, üretim fonksiyonunda ekonomik büyümenin emek ve sermaye tarafından açıklanamayan artık kısmını açıklayan temel değişkendir¹⁴⁷.

Modelde teknoloji sabit kabul edilerek sermaye birikiminin büyümedeki rolü incelenmektedir. Uzun dönemde durgun durumda kararlı büyüme sergileneceği kabul edilmekte, bu da işçi başına düşen sermaye miktarı dikkate alınarak açıklanmaktadır. İşçi başına sermaye miktarının sabit düzeyde kalabilmesi için sermaye stokunda değişimin olmaması gereklidir. Modelde bu durum, sermaye stokundaki değişimin uzun dönemde sermaye stokundaki yıpranma payı ve nüfus artışı nedeniyle kişi başına sermayedeki azalmanın toplamına eşit olacağı şeklinde açıklanmıştır. Bu eşitliğin sağlanması durumu, sermayenin durağan durum denge düzeyi olarak adlandırılmaktadır.

Teknolojik gelişmenin Solow modeline dahil edildiği durumda ise, işçi başına çıktı miktarı sabit bir miktar olmayıp teknolojik gelişme tarafından belirlenmektedir. Dolayısıyla toplam çıktının artış oranı (büyüme), nüfus oranı ile teknolojik gelişme oranının toplamına eşit olmaktadır. Solow yakınsamanın büyümenin durağan durum değerine ulaşınca kadar hızla artacağını ve bu değere ulaşıldıktan sonra yavaşlayacağını belirterek, yakınsamanın gerçekleşebilmesi için fakir ülkelerin teknolojik gelişmeleri iyi takip ederek GÜ tasarruflarına yakın tasarruf oranlarını yakalamalarının gerekli olduğunu ifade etmiştir¹⁴⁸.

¹⁴⁶ $Y = K^a.L^{(1-a)}$, $0 < a < 1$.

¹⁴⁷ G. Silverberg and B. Verspagen, "Long Memory and Economic Growth in the World Economy Since the 19th Century", içinde G. Rangarajan and M. Ding (Eds.), *Processes with Long Range Correlations: Theory and Applications*, Berlin: Springer-Verlag, 2003, pp. 270-285.

¹⁴⁸ Berber, ss. 148-164; Ünsal, *İktisadi Büyüme*, ss. 137-148; Solow, ss. 65-94.

Solow-Swan Modeli ile yapılan uygulamalı çalışmalarda büyümenin standart üretim faktörlerindeki büyümeyle açıklanamadığı tespit edilmiştir. Özellikle 20. yüzyıl için yapılan bazı incelemelere göre, bu dönemde sermaye, işgücü ve sermaye/işgücü oranı artarken, sermayenin işgücüne ve hasılaya oranları genelde durgun kalmış, reel ücretler hızla yükselmiş ve ücretlerin toplam hasıla içindeki payı hafifçe yükselmiştir¹⁴⁹. Söz konusu gelişmeler, teknolojinin dışsal ve sabit olduğu varsayımının gerçekçi olmadığına fark edilmesine, teknolojinin ekonomik koşullara göre nasıl değiştiğinin dikkate alınmaya başlamasına ve içsel büyüme modellerinin ortaya atılmasına neden olmuştur. Böylece, büyüme süreçlerinin anlaşılmasında kritik bir role sahip olan teknolojik gelişmenin artık faktör olma anlamında dışsal olmaktan çıkartılarak iktisatçılar tarafından daha yakından incelenmesi kaçınılmaz hale gelmiştir.

1.2.2.2. İçsel Büyüme Modelleri

1960'lı yıllarda yapılan çalışmalar, ülkeler arasındaki gelişmişlik farklarının azalmadığı ve hasıla artışında emek ve sermaye miktarlarındaki artıştan çok teknolojik gelişmenin etkili olduğunu göstermiştir. Nitekim bu durum, iktisatçılar arasında teknolojinin sabit ve dışsal olduğu varsayımının gerçekçi olmadığı fikrinin ortaya çıkmasına neden olmuş ve teknolojik gelişmenin daha yakından incelenmesini kaçınılmaz hale getirmiştir. Yapılan araştırmalar sonucunda, 1980'li yılların ortalarından itibaren niteliksel büyümeye önem veren çok sayıda içsel büyüme yaklaşımı geliştirilmiştir. İçsel büyüme teorilerinin ortaya çıkışıyla büyük bir yenileme ve adeta devrim niteliği taşıyan gelişmeler yaşanmıştır. Berber'e göre içsel büyüme teorileri, *"Büyümeyi Solow'un öngördüğü şekilde, sistemin dışında belirlenen faktörlerle açıklayan yaklaşımın yerini, ekonomik büyümeyi etkileyen tüm faktörlerin; bilgi, beşeri sermaye, Ar-Ge, teknolojik gelişmeler, finansal yenilikler, devletin yeni rolü ve piyasa yapıları gibi birçok değişkenin sistemin kendi içinde olduğunu öne süren büyüme yaklaşımlarıdır"*¹⁵⁰.

¹⁴⁹ R. Barro, "Economic Growth in a Cross Section of Countries", *Quarterly Journal of Economics*, 106 (2), 1991, pp. 407-444; P.M. Romer, "The Origins of Endogenous Growth", *Journal of Economic Perspectives*, 8 (1), 1994, pp. 3-22.

¹⁵⁰ Berber, ss. 170.

İçsel büyüme teorileri, neo-klasik iktisat teorisine tepki niteliğinde ortaya çıkmıştır¹⁵¹. İçsel büyüme teorilerinde, Neo-klasik modelde dışsal kabul edilen teknoloji içselleştirilmekte ve pozitif dışsallıkların büyümeyi etkileme mekanizmaları öne çıkartılmaktadır. Pozitif dışsallık, özel yatırım kararlarının bir yan etkisi olarak, diğer üretim faktörlerini (ya da üçüncü ekonomik birimleri) olumlu yönde etkileyen dışsallık etkileridir. Pozitif dışsallıklar üretimde artan verim koşullarının oluşmasını sağlamaktadır¹⁵². İçsel büyüme teorilerinde büyümenin asıl kaynağı olan pozitif dışsallıklar ve artan getiriler; Romer, Grossman-Helpman ve Aghion-Howitt modellerinde AR-GE sektörünün bilgi (ya da yeni teknolojik tasarımlar) üretmesiyle, Lucas, Benhabib-Spiegel, Jones ve Coe-Helpman-Hoffmaister modellerinde beşeri sermaye birikimiyle, Barro modelinde ise kamu yatırımlarıyla (alt yapı) oluşmaktadır. İçsel büyüme modellerinde ortak görüş büyümenin belirleyicisinin, büyüme mekanizmasının içinde olduğudur¹⁵³.

Bir bütün olarak yeni büyüme teorilerinde çoğunlukla AK tipi üretim fonksiyonu kullanılmakta ve teknolojik gelişme model içinde açıklanmaya çalışılmaktadır. Söz konusu model aşağıdaki gibidir¹⁵⁴:

$$Y = AK \quad (1.3)$$

Bu modelde, A değişkeni teknolojiyi etkileyebilecek etmenleri içermekte, K ise hem fiziki hem de beşeri sermayeden oluşmaktadır. Böyle bir modelde pozitif dışsallıklardan dolayı azalan getiri yoktur. Gerek fiziki gerekse beşeri sermaye yatırımı olsun tüm yatırımlar sermayenin marjinal getirisinde artışa yol açmaktadır. Bu türden dışsallıkların çok büyük olması durumunda neo-klasik modeldeki (a) birim değere yaklaşmaktadır. Diğer yandan makineleşme ve ara girdilerin niteliğindeki gelişmeler ve AR-GE sektörüne yönelik yatırımların artması da sermayedeki verimliliği artırmaktadır¹⁵⁵.

¹⁵¹ Nihal Yener Ercan, “İçsel Büyüme Teorisi: Genel Bir Bakış”, [Elektronik sürüm] *Planlama Dergisi*, DPT, Özel Sayı, Dpt’nin kuruluşunun 42. Yılı, s. 130, Erişim Tarihi: 1 Haziran 2011, <http://ekutup.dpt.gov.tr/planlama/42nciyil/ercanny.pdf>.

¹⁵² J. Hers, “Human Capital and Economic Growth: A Survey of the Literature”, CPB Report, 2, 1998, p.40.

¹⁵³ Berber, s.176.

¹⁵⁴ P. Aghion and P. Howitt, “A Model of Growth Through Creative Destruction”, *Econometrica*, 60 (2), 1992, p. 329.

¹⁵⁵ P.J. Klenow, “Ideas Versus Rival Human Capital: Industry Evidence on Growth Models”, *Journal of Monetary Economics*, 42, 1998, pp. 4-5.

İçsel büyüme teorileri, neo-klasik iktisat teorisine tepki niteliğinde ortaya çıkmış olmasına rağmen, bu teoriler ekonomik büyüme ve kalkınmayı açıklamada birbirinin rakibi değildir ve birbirini tamamlama özelliğine sahiptir. Çünkü her iki teori de sermaye/hasıla oranını sabit almaktadır. Ayrıca Hers'e göre içsel büyüme teorilerine göre yapılan uygulamalı çalışmaların çoğu, modelin kendisinden ziyade neo-klasik modelin çıkarsamalarını test etmektedir¹⁵⁶.

Sonuç olarak büyüme-kalkınma literatüründe doğrudan hizmetlerle ve/veya UHT ile ilgili teorik bir yaklaşımın bulunmadığı görülmektedir. Neo-klasik ve içsel büyüme modellerinde ise genel olarak mal ve hizmet ayırımı yapılmış ve dış ticaret teorilerinde olduğu gibi mallarla ilgili analizler yapılmıştır. Bununla birlikte, dış ticaretin büyüme üzerindeki etkilerini inceleyen belli başlı çalışmalarda hizmet ve UHT'nin ele alındığı görülmektedir. Bu kapsamda, neo-klasik büyüme teorisi çerçevesinde bankacılık ve finans gibi hizmetler; yeni büyüme teorileri çerçevesinde ise, bilgiye dayalı modern hizmetler, hizmet farklılaştırması ve kamu hizmetleri gibi hizmetler araştırma konusu yapılmıştır. Söz konusu çalışmalar ve çalışmalardan elde edilen sonuçlar, çalışmanın ikinci bölümünde ayrıntılı olarak incelenmektedir.

1.2.2.3. UHT ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Teorik Gelişimi

UHT ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, iktisat literatürünün önemli tartışma konularından birini oluşturmaktadır. Yakın zamanlara kadar özellikle Az Gelişmiş Olan Ülke (AGÜ)'lerde hizmet faaliyetlerinin, çoğu kez uzun dönemli büyümeyi yavaşlatıcı etkide bulunacağı kabul edilmiştir. Hizmetlerin ikinci derecede bir faaliyet alanı olarak görülmesinde, Klasik iktisatçıların hizmet kesiminde verimliliğin düşük olduğunu kabul etmesinin ve hizmetlerin ulusal hasıladaki katkısının tarım ve sanayi sektörlerinden artı kalan bir pay veya artık olarak düşünülmesinin büyük etkisi olmuştur. Bu durum hizmetlerin ve UHT'nin ekonomik büyüme-kalkınma sürecindeki etkisinin araştırılmasını engellemiş ve teorik bir çerçevenin oluşturulamamasına neden olmuştur. Ancak, gelişen teknoloji ve internet çağının ortaya çıkışıyla birlikte hizmetler çeşitlenmiş ve dış ticaretteki payını artırmıştır. Bu bağlamda hizmet sektörü, 1950'lerin sonundan itibaren iktisat literatüründe yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır.

156 J. Hers, pp. 39-40.

UHT ile ilgili gelişmeler, dış ticaret teorilerinde olduğu gibi büyüme-kalkınma teorilerinin de hizmetleri içerecek şekilde yeniden düzenlemesi gerektiği yönündeki görüşlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Hizmet sektörleri ve UHT'ye yönelik kapsamlı bir ekonomik büyüme teorisi olmamakla birlikte, hizmet sektörleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar konu ile ilgili önemli bir bilgi birikimi sağlamıştır. Bu bilgiler çerçevesinde, hizmetler sektörünün ekonomik teori içindeki yerinin, iktisat teorilerindeki değişime ve gelişime paralel olarak değiştiği gözlenmektedir. Çakmak'a göre, hizmet sektörüne yönelik bakış açısında meydana gelen değişiklikler, beş teorik dönem altında ele alınabilir¹⁵⁷.

İlk teorik dönem, 1700'lü yıllardan başlayıp 19.yy.'ın yarısına kadar gelen klasik dönemdir. Bu dönemde hizmet sektörüne olan bakış açısını en fazla etkileyen iktisatçılar, A. Smith, D. Ricardo, R. Malthus ve K. Marx olmuştur. Söz konusu iktisatçılar hizmetleri, sermaye birikimine katkısı olmayan verimsiz faaliyetler olarak ele almışlardır. Klasik dönemde, hizmetlerin büyük bir bölümü basit kişisel faaliyetlerden oluştuğu için, hizmetler verimsiz olarak kabul edilmiştir. Bu durum, ülke ekonomilerinin büyümesi ve gelişmesi için gerekli olan temel sektörün sermaye birikimine dayalı sanayi sektörü olduğunun kabul edilmesine yol açmıştır. Hizmet sektörü ise göz ardı edilmiştir.

İkinci dönem, 19. y.y.'ın ilk yarısından başlayıp 1930'lara kadar süren modern fiyat ve değer teorilerinin ortaya çıktığı dönemdir. Bu dönemde, özellikle sanayinin gelişmesi ile yeni hizmet türleri ortaya çıkmış ve hizmet faaliyetlerinin ekonomik anlamda verimsiz olduğu yönündeki klasik anlayış zayıflamıştır. Colson, A. Marshall ve L. Walras gibi iktisatçılar, bütün ekonomik faaliyetlerin verimli olduğu ve her faaliyetin de hizmetleri gerekli kıldığı görüşünü benimsemişlerdir. Ayrıca, sadece işgücünün değil, doğal kaynaklar ve sermayenin de hizmet ürettiği ileri sürülmüştür. Bu dönemde, kamu hizmetlerine yönelik ilgi artış olmuştur.

1930'lu yıllardan 1960'lı yılların sonuna kadar geçen süreyi kapsayan üçüncü dönemde birçok iktisatçı, ekonomik faaliyetleri sınıflandırmaya ve hizmet sektörünün büyüme ve kalkınmadaki rolünü belirlemeye çalışmıştır. Konu ile ilgili en önemli

¹⁵⁷ Çakmak, ss. 48-57.

Çalışmalardan biri C. Clark ve A. Fisher'e aittir. alışmalarında gelişmiş ekonomilerde sektörlerin büyümeye katkılarını ve verimliliklerini inceleyen Clark ve Fisher, literatürde kendi adları ile anılan üç sektör modelini geliştirmişlerdir. Üç sektör modelinde ekonomi, birincil, ikincil ve üçüncül olmak üzere üç sektöre bölünmüştür. Birincil sektör, tarım, ormancılık, balıkçılık ve maden üretimini; ikincil sektör, sanayi faaliyetlerini; üçüncül sektör ise taşımacılık, ticaret, eğitim, kamu hizmetleri ve inşaat dâhil olmak üzere diğer hizmet faaliyetlerini içermektedir. Bu modele göre ülkeler, istihdamın birincil sektörden üçüncül sektöre doğru hareket ettiği bir kalkınma sürecinden geçerler. Modelde hizmet ekonomisine geçişi sağlayan faktör; imalat sanayinin, yüksek gelir seviyelerine ulaşılmasını mümkün kılmasıdır. Hizmetler genel olarak gelir esneklikleri yüksek faaliyetler olduğundan, imalat sanayinin gelişimi, hizmet sektörünün gelişmesine hız kazandıracaktır¹⁵⁸.

Dördüncü dönem, 1960'ların başı ile 1970'lerin ortasına kadar süren sanayi ötesi toplum dönemidir. Hizmet ve sanayi sektörlerinde sağlanan hızlı büyüme ve bu iki sektörün karşılıklı bağımlılığının arttığı bu dönemde, sanayi ötesi toplum ve hizmetlerin çeşitliliği gibi konular ön plana çıkmıştır. Sanayileşme sürecinin son aşamasında ortaya çıkan sanayi ötesi toplumda, nüfusun çoğunluğu üçüncül sektörde çalışmakta ve üçüncül sektör ekonomik, sosyal ve kültürel değişimin temel itici gücü haline gelmektedir.

1970'li yılların ortasından günümüze kadar geçen süreyi kapsayan beşinci dönemde, üçüncül sektör kavramından modern hizmet ekonomisi kavramına geçiş sağlanmıştır. Hizmet sektörünün ülke ekonomileri açısından giderek daha da önemli hale geldiği bu dönemde, iktisatçılar hizmet sektörüne yönelik ilgilerini artırmışlardır. Bu çalışmaların en önemlilerinden biri V.R. Fuchs tarafından yapılmıştır. V.R. Fuchs, çalışmasında üçüncül sektör yerine, hizmet ekonomisi terimini kullanmış ve hizmet endüstrisini ekonominin diğer sektörlerinden ayrı olarak ele almıştır. Fuchs'un çalışmasını takiben konu ile ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Söz konusu çalışmalarda, hizmet sektörünün tanımı ve sınıflandırılması, hizmet sektörünün önemi ve ekonomik yaşamdaki rolü gibi konular üzerinde durulmuştur. Konu ile ilgili olarak yapılan çalışmalarda, üretim yapısının dönüşümü ve üretim teknolojisinin değişimi ile birlikte

¹⁵⁸ Ongun, s.351.

bilgi sektörünün, hizmetlerin büyümesi ve sanayileşmesinde alacağı rol üzerine yoğunlaşmıştır.

Özetle, UHT ve ekonomik büyüme ilişkisine yönelik çalışmalar doğrultusunda, hizmetler sektörünün 1950’li yıllardan itibaren ekonomik teori içinde yer almaya başladığını ve hizmetlere yönelik bakış açısının iktisat teorilerindeki değişime ve gelişime paralel olarak değiştiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda hizmet ticaretinin, geleneksel ve modern hizmetleri içerecek şekilde standart bir şekilde yeniden sınıflandırılması ve UHT’nin, GOÜ’lerin uzun dönemli büyümesinde yavaşlatıcı mı yoksa hızlandırıcı mı etkiye sahip olduğunun belirlenmesi gibi konularda tartışmalar yapılmaya başlandığı belirtilebilir. Bununla birlikte her geçen gün hizmetlerin ekonomik büyüme üzerinde yeni bir etkisinin ortaya çıkmasından dolayı hizmetler teorik evrimini henüz tamamlayamamıştır.

1.3. UHT’NİN EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

20. yy.’a egemen olan iktisat teorilerinin aksine, GÜ’ler yüksek büyüme hızlarına ulaşmışlardır. Bu durumun nedenleri sorgulanırken ekonomide hızla gelişmekte olan hizmet sektörüne özel bir önem verilmiş, bu başarının yeni bir ekonomik yapının işareti olup olmadığı incelenmiştir. Birçok iktisatçı tarafından, GÜ’lerde özellikle 1990’lı yılların ortalarından itibaren gerçekleşen büyümenin bilgiye dayalı hizmet alanında sağlanan ilerlemelerden ve bu sektörlerin yarattığı dışsallıklardan kaynaklandığı kabul edilmektedir. Ayrıca, hizmetlerin üretim maliyetlerini düşürdüğü ve verimlilik artışlarına yol açtığı düşünülmektedir. Hizmet sektörü ve UHT, yeni istihdam olanakları yaratma, verimlilik artışı sağlama, katma değer yaratma ve teknolojik gelişme ve yayılma etkileri sayesinde ekonomik büyümeye katkı sağlamakta, bu açıdan GOÜ’lerin GÜ’leri yakalamasında da kilit rol oynamaktadır.

1.3.1. İstihdam Olanakları Yaratma

Ekonomik gelişmişlik düzeyi arttıkça, hizmet sektörlerinin ekonominin toplam üretiminden ve istihdamından aldıkları paylar da artmaktadır. Bu bağlamda, tarım ve sanayi sektöründe çalışanların sayısı azalırken, hizmet sektöründe istihdam edilen kişi sayısı artmaktadır.

Dünya Bankası sınıflandırmasına göre üst orta gelir düzeyine sahip ülkelerde 1991 yılında, tarım sektöründe çalışanlar toplam istihdam içinde % 50'lik bir paya sahipken, 2007 yılında bu oran % 30'lara düşmüştür. Sanayi sektöründe çalışanların toplam istihdam içindeki payı % 23'den 2007 yılında % 27'lere çıkmıştır. Hizmet sektöründe çalışanların toplam istihdam içindeki payı 1991'de % 25'lerde iken, 2007'de % 42'lere yükselmiştir. Yüksek gelirli OECD üyesi ülkelerde ise, tarım sektöründeki istihdamın toplam istihdam içindeki payı 1990'larda % 6'dan 2007'de % 3'e düşmüş, sanayi sektöründe çalışanların payı, % 30'dan % 21'e gerilemiş, hizmet sektöründe çalışanların payı ise, % 62'den % 74'e çıkmıştır. 2009 verilerine göre dünya toplam istihdamının % 43'ü hizmet sektöründe, % 22'si sanayi sektöründe, % 35'i tarım sektöründe çalışmaktadır. 1999'dan 2009'a kadar geçen sürede istihdamın sektörlere göre dağılımındaki değişiklik şu şekildedir; tarım sektöründe çalışanların sayısı % 5 düşerken, sanayi sektöründe çalışanların sayısı % 1, hizmet sektöründe çalışanların sayısı % 4 artmıştır¹⁵⁹.

Hizmet sektörünün gelişimi istihdam açısından iki farklı sonuca yol açmaktadır. Birincisi, hizmetlerin yeni iş olanakları yaratarak istihdamı arttırması, ikincisi ise yeni teknolojilere dayalı hizmetlerin geleneksel yapıya sahip bazı işlerde çalışan istihdamı azaltmasıdır¹⁶⁰. Bilgi ekonomisi ile birlikte üretim ve hizmet sektöründe tekrarlanan işler için işçi talebinin azalacağı, yalnız nitelikli çalışanlar ve yöneticiler için ise talep artışı olacağı ileri sürülmektedir. Hizmet sektörünün gelişimiyle birlikte yeni istihdam kapıları açılırken, nitelikli işgücü ihtiyacı artmaktadır¹⁶¹.

Teknolojideki değişim, özellikle BİT'in kullanılmaya başlanmasıyla birlikte, hizmet sektörlerinde çalışan eğitilmiş ve yüksek beceri sahibi işgücü daha değerli hale gelirken, düşük beceriye sahip olan işgücü görece değersiz hale gelmektedir. Bununla birlikte, teknolojik değişimlere bağlı olarak işgücü talebindeki kaymalar zaman zaman yüksek beceri sahibi işgücünün de işini kaybetmesine yol açabilmektedir. Ayrıca,

¹⁵⁹ WTO, Statistics Database verilerinden yararlanılmıştır. Yeterli veri seti olmadığı için sadece üst orta ve yüksek gelir düzeyindeki ülkeler grubu alınmıştır.

¹⁶⁰ International Labor Office, "Global Employment Trends 2011", Geneva, 2011, s.67.

¹⁶¹ Süleyman Kevük, "Bilgi Ekonomisi", *Journal of Yasar University*, Volume:1, No: 4, 2006, (ss. 319–350), s.334, Erişim Tarihi: 17.05.2007 <http://bilgiekonomisi.googlepages.com/bilgiekonomisi.pdf>

teknolojiye dayalı yeni hizmet üretim sistemleri, daha az işgücü ile daha fazla üretimin gerçekleştirilmesini sağladığı için, GOÜ'lerde kitlesel işsizliğe neden olabilmektedir¹⁶².

1.3.2. Verimlilik Artışı Sağlama

Kaynakların rasyonel kullanımını sağlama ve mevcut üretim faktörleri ile maksimum üretimi gerçekleştirme şeklinde tanımlanan verimlilik, büyük ölçüde üretim sürecinde kullanılan girdilere bağlı olmaktadır. Hizmetlerin heterojen yapısı ve ekonomik faaliyetlerdeki çeşitliliği, hizmetlerin üretimde girdi olarak büyüme üzerindeki etkisinin tam olarak ayırt edilmesinde güçlükler meydana getirmektedir. Ancak, teorik olarak hizmetlerin çoğu zaman üretim faaliyetleri için doğrudan girdi olduğu ve ekonomik verimliliğinin artmasında önemli bir fonksiyon üstlendiği kabul edilmektedir. Örneğin eğitim ve sağlık hizmetlerindeki artış, hem beşeri sermaye birikiminin artmasına hem de AR-GE maliyetlerinin düşmesine yol açmaktadır. Bu yönüyle hizmetler, ekonomide tüm sektörleri içeren bir verimlilik artışı ortaya çıkarabilmektedir. Yüksek teknoloji modern hizmetler sektöründe genellikle nitelikli emek istihdam edildiği için emek verimliliğindeki artış, düşük teknoloji geleneksel hizmetler sektörüne göre daha yüksektir¹⁶³. Ayrıca, hizmet ticaretinin alt sektörlerinden ulaştırma, haberleşme alt yapısı da verimliliği doğrudan artıran hizmetlerdir¹⁶⁴.

Öte yandan Fixler ile Siegel ve Baumol gibi iktisatçılar, hizmetlerin alt sektörler itibariyle sınırlı potansiyeli olduğunu öne sürerek, UHT'nin ekonomik verimlilik artışı dolayısıyla ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisinin kesin olmayacağını ifade etmişlerdir. Bu bağlamda araştırmacılar, hizmetlerin zamanla imalat sanayi açısından ıraksama meydana getirerek büyüme hızın da bir noktadan sonra düşüşe neden olacağını ileri sürmüşlerdir¹⁶⁵. Hizmet sektörünün sınırlı potansiyele sahip olmasının iki temel nedeni bulunmaktadır. Birincisi, hizmet sektörü girdi ve çıktıların sadece nicelik değil aynı zamanda niteliği de içermesidir. İkincisi ise nitelik ve verimlilik açısından bütün

¹⁶² OECD, *The Knowledge Based Economy*, Paris France 1996.

¹⁶³ Alan S. Blinder, "Offshoring: The Next Industrial Revolution?" *Foreign Affairs*, March/April 2006, (pp. 113-128), 85 (2), s.119

¹⁶⁴ Bernard Hoekman, Aaditya Mattoo, "Services Trade and Growth", World Bank, World Bank Policy Research Working Paper, 4461, 2008, ss. 2-5.

¹⁶⁵ Dennis Fixler, Donald Siegel, "Outsourcing and Productivity Growth in Services" *Structural Change and Economic Dynamics*, Vol: 10, 1999, s.177; Baumol, s. 416.

hizmet sektörlerinin birbirleri ile bağlantılı olmasıdır¹⁶⁶. Konu ile ilgili olarak yapılan uygulamalı çalışmalarda da, ülke guruplarının istihdam yapılarına ve kaynak dağılımına bağlı olarak hangi hizmet alt sektörünün ekonomik büyüme ve verimlilik artışına daha fazla sağlayacağı konusunda kesin sonuçlara ulaşılamamıştır.

2001 yılında Triplet ve Bosworth tarafından ABD için yapılan çalışmada, hizmetlerin 1949-1973 yılları arasında imalat sanayinde verimlilik artışına katkı sağladığı ancak bu katkının 1973 yılından sonra azaldığı tespit edilmiştir. Bu sonuçtan hareketle araştırmacılar, gelişen teknolojiyle birlikte hizmetlerin niceliksel olarak ölçülemez hale geldiğini ileri sürmüşlerdir. Örnek olarak da bilgisayar endüstrisi tarafından sunulan hizmetlerin çıktılarının ve ATM cihazlarının kullanımı ile finansal hizmetlerin çıktılarının ölçümündeki güçlüklerden bahsetmişlerdir¹⁶⁷.

Bununla birlikte, 2006 yılında Bosworth ve Collins 1990-2006 dönemine ait verilerle Çin üzerine yaptıkları çalışmada, hizmetlerin işgücü verimliliğini artırdığını ve Çin’de en fazla büyüyen sektörün hizmetler sektörü olduğunu tespit etmişlerdir. Benzer şekilde, 2010 yılında Bosworth ve Maertens tarafından 1990-2004 yıllarını kapsayan bir dönem için Hindistan üzerinde yapılan çalışmada da, Hindistan’da en fazla büyüyen sektörün hizmetler sektörü olduğu ve hizmetlerin toplam faktör verimliliğini artırdığı sonucuna ulaşılmıştır¹⁶⁸. Buna göre, hizmet sektöründe meydana gelen gelişmeler sayesinde tüm fiyatlar daha şeffaf hale gelmekte ve ticari faaliyetlerin çeşitli aşamalarında rol alan araçlar sistem dışı kalarak işlem maliyetleri azalmaktadır. Bu durum, büyük oranda üretimi artırmakta ve bu piyasalarda sadece düşük maliyetle üretim yapan firmalar ayakta kalmasına neden olmaktadır. Maliyetlerin aşağı çekilmesiyle yoğunlaşan rekabet ortamı firmaları yeniden yapılanmaya ve pazar stratejilerini gözden geçirmeye zorlayacaktır. Firmaların daha optimum boyutlarda faaliyet göstermeleri esnek üretime daha kolay adapte olabilmeleri demektir.

¹⁶⁶ Jonas Rutkauskas, Eimen Paulavicien, “Concept of Productivity in Service Sector”, *Engineering Economics*, 2005, No 3 (43), s. 29.

¹⁶⁷ Jack E. Tripplett, Barry P. Bosworth, “Productivity In The Services Sector”, Robert Mitchell Stern (Ed), *Services in the International Economy* (ss. 23-52), University of Michigan Press, Michigan 2000, s. 24

¹⁶⁸ Barry Bosworth, Susan M. Collins and Arvind Virmani, “Sources of Growth in the Indian Economy”, *in India Policy Forum*, DC: Brookings Institution, Washington 2007; Barry Bosworth, Annemie Maertens, “The Role of the Service Sector in South Asia in Economic Growth and Employment Generation” *The Service Revolution in South Asia*, edited by Ejaz Ghani, Oxford University Press, 2010, ss. 103-146.

1.3.3. Katma Değer Yaratma

Katma değer, bir üretim aşamasında üretilen mal ve hizmetin piyasa değeri ile bir önceki üretim aşamasında üretilen mal ve hizmetin piyasa değeri arasındaki farka eşittir¹⁶⁹. Tüketicie sunulan mal ya da hizmetin piyasa değerini artıran faaliyetler katma değer yaratan faaliyetlerdir. BİT'te meydana gelen gelişmeler sayesinde, zamandan ve mekândan bağımsız üretim süreçleri uygulanabilmekte ve farklı ülkelerdeki birbirinden bağımsız üreticiler beraber çalışabilmektedirler. Bu bağlamda sanayi toplumunun büyük firmaları, artık sadece bilgi ve teknolojiye dayalı hizmetler gibi süreçlerin içerisinde yer alan tüketiciyle bağlantı sağlayan üretim süreçleri oluşturma yolunda ilerlemektedirler. Böylece bu firmalar katma değeri en yüksek işleri kendileri yapmaya ve en yüksek kazancı elde etmeye çalışmaktadırlar. Daha az getirisi olan işleri ise, rekabetin çok olduğu yan sanayilerde düşük maliyetle yaptırmaya çalışmaktadırlar. Üretim sürecinde meydana gelen bu değişime en çok katkı sağlayan sektör ise hizmetler sektörü olmaktadır. Hizmetler sektörünün hızlı gelişimi ve ekonomide giderek artan payı, bu sektörün katma değerini de arttırmaktadır.

1980-2010 döneminde katma değer açısından en hızlı gelişen sektör hizmetler sektörü olmuştur¹⁷⁰. Gelir düzeyleri açısından ülke gruplarına göre sektörlerin GSYİH içindeki katma değer oranları şu şekildedir¹⁷¹:

- 1980, 2000 ve 2010 yılları itibariyle, düşük gelir grubundaki ülkelerde tarımın katma değeri, sırasıyla % 37, % 33 ve % 25; sanayi sektörünün katma değeri, % 19, % 21 ve % 25; hizmet sektörü katma değeri ise; % 43, % 45 ve % 50'dir.

- 1980, 2000 ve 2010 yılları itibariyle, orta gelir grubundaki ülkelerde tarımın katma değeri, sırasıyla % 20, % 11 ve % 9; sanayi sektörünün katma değeri, % 38, % 35.7 ve % 35.5; hizmet sektörü katma değeri ise; % 41, % 53 ve % 54'tür.

- 1980, 2000 ve 2010 yılları itibariyle, yüksek gelir grubundaki ülkelerde tarımın katma değeri, sırasıyla % 4, % 2 ve % 1; sanayi sektörünün katma değeri, % 37, % 27 ve % 24; hizmet sektörü katma değeri ise; % 60, % 71 ve % 74'tür.

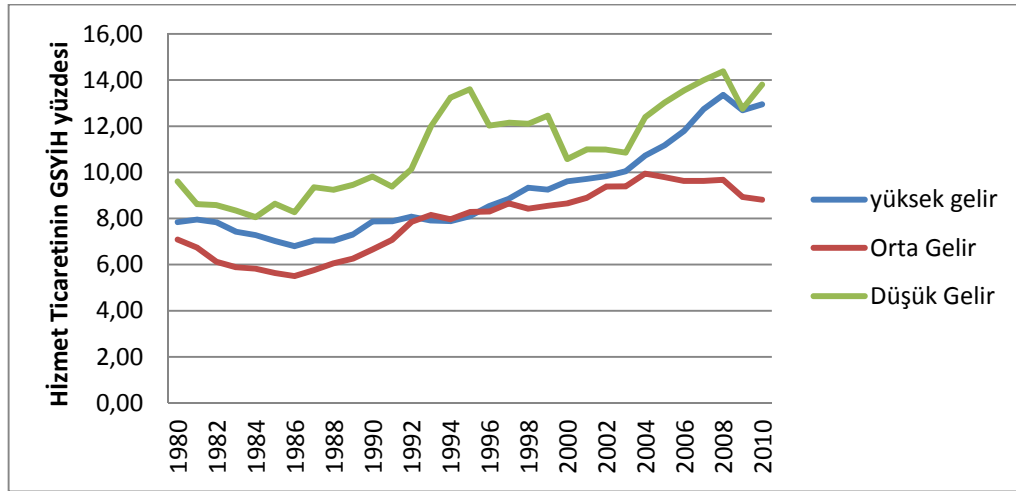
¹⁶⁹ Erdal Ünsal, *Makro İktisada Giriş*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2004, s. 62.

¹⁷⁰ 1980-2010 yıllarını kapsayan döneme ait veriler için; Bkz. Ek 2'de verilen tablo.

¹⁷¹ Worldbank, World Databank, World Development Indicators, Erişim Tarihi: 20 Temmuz 2011 <http://databank.worldbank.org/ddp/home.do>

İstatistiki verilerden de anlaşılacağı üzere hizmet sektörünün katma değer ortaya çıkarma etkisi, gelişmişlik düzeyine bağlı olmaksızın yıllar itibariyle her grupta artmıştır. Ayrıca tüm ülke gruplarında ekonominin en büyük sektörü olan hizmet sektörü, en yüksek katma değer payına sahip olan sektördür.

Şekil 1.1, 1980-2010 yılları arasında gelir gruplarına göre UHT'nin toplam dünya GSYİH'sına oranındaki değişimleri göstermektedir.

Şekil 1.1. Yıllara ve Gelir Düzeylerine Göre UHT/GSYİH Oranındaki Değişim *

Şekil 1.1'de görüldüğü gibi 1980-2010 yılları arasında UHT'nin GSYİH'ye oranı, her üç ülke grubunda da artmıştır. UHT'nin GSYİH'ye oranında meydana gelen artış, düşük gelir düzeyindeki ülkelerde, orta ve yüksek gelirli ülkelere göre daha yüksektir. Dünya Bankası verilerine göre UHT'nin toplam dünya GSYİH'sındaki payı, toplam dünya ticareti içindeki payından yüksektir¹⁷². Bu durum, katma değeri yüksek hizmet ürünlerinin ticaretinin arttığı anlamına gelmektedir. Katma değeri yüksek UHT'nin temel nedeni olarak, gelişen bilgi ekonomisiyle birlikte bilişim ve iletişim hizmetlerinin ticaretindeki artış gösterilebilir.

* Worldbank, World Databank, World Development Indicators verileri kullanılarak hazırlanmıştır. Erişim Tarihi: 20 Temmuz 2011 <http://databank.worldbank.org/ddp/home.do>

¹⁷² Worldbank, World Databank, World Development Indicators, Erişim Tarihi: 20 Temmuz 2011 <http://databank.worldbank.org/ddp/home.do>

1.3.4. Teknolojik Gelişme ve Yayılma Etkileri Ortaya Çıkarma

Sanayi toplumunun oluşmasında ve ülkelerarası gelir farklılıklarının ortaya çıkmasında başlıca etken olan teknolojik gelişme, günümüz bilgi toplumunda da bilgiye dayalı hizmet üretimi ve kullanımı şeklinde temel belirleyici özellik durumundadır. Günümüzde bilimdeki gelişmelerin yoğunlaşması, küresel bütünleşmenin ortaya çıkması ve ekonominin bilgiye dayalı olarak gelişmesi sayesinde teknolojik gelişme, ülkelerin makroekonomik performanslarında son derece önemli ve etkili bir hale gelmiştir¹⁷³.

Yeni ürün veya yeni üretim metodu şeklinde ortaya çıkan teknolojik gelişme hem nitelikli işgücünün etkin kullanımını sağlayarak hem de üretim maliyetlerini azaltarak, üretim sürecine katkı sağlamaktadır. Bu katkıların gerçekleşmesi ise hem bilgi stokunun yüksek verimliliğine hem de diğer üretim faktörlerinin verimliliğini artırdığı pozitif dışsallık etkisine bağlıdır. Bütün üretim sürecinin teknolojik gelişmenin pozitif dışsallıklarından fayda sağladığı ve üretim sürecine katkıda bulunduğu içsel büyüme literatüründe genel kabul görmüş durumdadır¹⁷⁴. Pozitif dışsallıklar, ekonomik birimler arasında yayılıp üretimde verimliliği artırmakta ve böylece ekonomi daha büyük bilgi birikimine sahip olmaktadır¹⁷⁵.

Teknoloji üretimi sınırlı sayıda ülke tarafından gerçekleştirilmekte ve artan küreselleşmenin etkisiyle uluslararası alanda yayılarak pozitif dışsallıklar yaratmaktadır. Bu durum dünya ülkelerinin gelir ve verimlilik düzeyini etkilemektedir. Teknolojinin, uluslararası alanda yayılımını sağlayan en önemli kanallar; ticaret, DYY ve lisans anlaşmalarıdır¹⁷⁶. Teknoloji transferi ve yayılımını sağlayan kanallardan biri olan ticaret kanalı içerisinde, son dönemlerde BİT'te meydana gelen gelişmelere bağlı olarak hizmet ticareti oldukça önem kazanmıştır. Bunda, ekonominin yeniden canlanma dönemlerinde, hizmetlerin likiditeye ve dış bağımlılığa daha az ihtiyaç göstermesi ve

¹⁷³ M.N. Baily, G. Burtles and R.E. Liton, *Growth with Equity, The Brookings Institutions*, Washington D.C., 1998, pp. 4-5.

¹⁷⁴ S. Lombardini, *Growth and Economic Development*, Edward Elgar Publishing Limited, Great Britain Cheltenham, UK 1996, p. 85.

¹⁷⁵ E. Gundlach, "The Impact of Human Capital on Economic Development: Problems and Perspectives", J.L.H. Tan (Ed.), *Human Capital Formation as An Engine of Growth: The East Asian Experience*, Institute of Southeast Asian Studies, Singapore 1999, pp. 383-402.

¹⁷⁶ Xiaoying Li, David Greenaway & R. C. Hane, "Imports of Services and Economic Growth: A Dynamic Panel Approach", 2003, s.2, Erişim Tarihi 02.11.2012, <http://www.coleurope.eu>

yeni teknolojiler ile altyapıların ve hizmetlerin yenilenebilmesi gibi faktörlerin oldukça büyük payı bulunmaktadır¹⁷⁷. UHT, bilgi ve teknolojinin transferi için bir yol açarak, başta GOÜ'ler olmak üzere küresel anlamda AR-GE çalışmaları için teknolojik altyapı sağlamaktadır. Ayrıca UHT artışı, dünya ekonomileri ile bütünleşmenin yanı sıra yabancı faktörlerin yurt içine girmesini sağlayarak TFV'yi artırmakta ve ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır.

UHT'de teknoloji transferi sağlayan temel hizmet türleri; finansal hizmetler, bilgisayar ve bilgi-işlem ya da yönetim danışmanlığı gibi bilgiye dayalı hizmetlerdir¹⁷⁸. Bu tür hizmetlerin UHT'deki payının artması, ülkelerin telekomünikasyon, perakende ticaret, bankacılık ve bilişim sektörlerinde büyüme hızlarını artırmaktadır¹⁷⁹. Bilgiye dayalı UHT'nin artması, bilginin dağıtımını ve yaygın kullanımını sağlamakta, mal taşımacılığı ve emek hareketliliği maliyetlerinin ülkeler arasında düşmesine neden olmakta, finansal piyasalarda işlem maliyetlerini düşürmekte ve işle ilgili yenilikleri teşvik etmekte ve firmalar içerisinde uzmanlaşmış işlemleri koordine ve kontrol etmektedir. Bu durum üretim süreçlerini daha kompleks hale getirmekte ve ülkeler arasında rekabet artışı sağlamaktadır¹⁸⁰.

¹⁷⁷ Aaditya Mattoo, Randeep Rathindran, Arvind Subramanian, "Measuring Services Trade Liberalization and Its Impact on Economic Growth: An Illustration", *World Bank Policy Research Working Paper*, 2655, 2001, s.7.

¹⁷⁸ J. Francois, "Producer Services, Scale and Division of Labour", *Oxford Economic Paper*, Vol: 42, 1990, s.715-729

¹⁷⁹ Hamza Çeştepe, Hasan Vergil, Havanur Ergun, "Hizmet Ticaretinin Büyümeye Etkisi: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Bir Panel Veri Analizi", *Business and Economics Research Journal*, Volume 3 Number 4, 2012, s.92.

¹⁸⁰ Hoekman ve Mattoo, ss. 2-4, ve Li, Greenaway ve Hane, s.5.

İKİNCİ BÖLÜM

LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

UHT ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlayan uygulamalı çalışmalar, daha çok farklı hizmet türleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye yoğunlaşmıştır. Teorik gelişmelere paralel olarak konu ile ilgili çok sayıda uygulamalı çalışma yapılmıştır. Bu bölümde 1980’li yılların başlarından günümüze kadar geçen sürede yapılmış olan üretim fonksiyonuna dayalı makro bazdaki belli başlı çalışmalar gözden geçirilmektedir. Çalışmalar; amaçları, ilişkinin tahmini için kullanılan modeller, örnek büyüklükleri, örneğe dahil edilen ülkelerin sayısı ve özellikleri ile araştırma dönemlerine göre farklılıklar göstermektedir. Ancak bu çalışmaların çoğunda özellikle bilgiye dayalı UHT’nin ekonomik büyümede önemli bir rol oynadığı görüşüne değişen ölçülerde uygulamalı destek sağlandığı görülmektedir.

Bu bölümde konu ile ilgili uygulamalı çalışmalar AGÜ ve GOÜ’ler ile GÜ’ler üzerine yapılan çalışmalar şeklindeki iki başlık ile yatay kesit-panel veri analizleri ve zaman serisi analizleri olmak üzere ikiye ayrılmış alt başlık altında toplanarak ayrı ayrı ele alınmaktadır. Her çalışma; araştırma dönemi, örnek büyüklüğü, amacı, veri seti ve analiz yöntemi ile elde edilen sonuçlar bakımından özetlenmektedir. Daha sonra incelenen çalışmaların genel değerlendirilmesi yapılmakta ve bu çalışmanın uygulamalı yönelimi ile ilgili bazı sonuçlar çıkarılmaktadır. Ayrıca gelişmişlik düzeylerine göre ülke gruplarını karşılaştıran çalışmalara ve Türkiye üzerine yapılan çalışmalara da yer verilmektedir.

2.1. AZ GELİŞMİŞ VE GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Bu çalışmalarda diğer üretim faktörleri ile birlikte uluslararası ticarete konu olan farklı hizmet türlerinin AGÜ ve GOÜ’lerin ekonomik büyümesi üzerindeki etkileri araştırılmaktadır. Bu çalışmalarda, UHT’nin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin yatay kesit-panel veri analizleri ve zaman serisi analizlerine dayalı olarak yapıldığı görülmektedir.

2.1.1. Yatay Kesit ve Panel Veri Analizlerine Dayalı Çalışmalar

Literatürde yatay kesit ve panel veri analizine dayalı çalışmaların genellikle AGÜ ve GOÜ'ler üzerine yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmaların en önemlilerinden biri 1982 yılında Sapir ve Lutz tarafından yapılmıştır¹⁸¹. Çalışmada, UHT'de karşılaştırmalı üstünlüğe neden olan faktörler ve UHT'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, 1977 yılı için 52 GOÜ üzerine yatay kesit analizi ile incelenmiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre fiziki ve beşeri sermaye, UHT'de karşılaştırmalı üstünlüğü sağlayan en temel faktörlerdir ve UHT, ekonomik büyümeyi pozitif etkilemektedir. Elde edilen sonuçlardan hareketle Sapir ve Lutz, fiziki ve beşeri sermaye birikimini artıran GOÜ'lerin hizmet ticaretinde karşılaştırmalı üstünlük elde edebileceklerini ve ekonomik büyüme hızlarını artırabileceklerini belirtmişlerdir. Ayrıca araştırmacılar, ticaret konu olan birçok hizmet türüne yönelik gelişmiş altyapı ve ileri teknoloji yatırımları sayesinde, yoğun hizmet ticareti yapılabilceğini ve bu yolla sürekli ekonomik büyümenin gerçekleştirilebileceğini ileri sürmüşlerdir¹⁸².

Yatay kesit analizine dayalı olarak 1993 yılında King ve Levine tarafından yapılan çalışmada, 1960-1989 yıllarını kapsayan bir dönem için 77 GOÜ üzerine birleştirilmiş yatay kesit analizi (pooled cross-sectional time series data) yapılmıştır¹⁸³. Çalışmada UHT'yi temsilen finansal hizmetler ile finansal sistem yükümlülüklerinin GSYİH'ya oranı ve özel sektör brüt alacaklarının GSYİH'ya oranı gibi finansal sektör gelişimini gösteren değişkenlere ait veriler kullanılmıştır. Çalışmanın temel amacı, finansal hizmetlerin ekonomik büyümeyi gelişmiş sermaye birikimi ve/veya teknik yenilik yoluyla etkileyip etkilemediğini tespit etmektir. Çalışmada, uzun dönem büyümeyi etkileyen diğer faktörler kontrol altında tutularak, dışsal büyüme modeli kullanılmış ve regresyon analizleri yapılmıştır.

Analizlerden elde edilen sonuçlara göre uzun dönemde finansal sistem, girişimcilik faaliyetlerini, girişimcilik faaliyetleri de ekonomik büyümeyi pozitif olarak etkilemektedir. Ayrıca çalışmada, finansal sisteme yönelik kamu politikaları ile uzun dönemli büyüme arasında iki yönlü nedensellik ilişkisinin bulunduğu da tespit

¹⁸¹ Andre Sapir, Ernst Lutz, p. 24.

¹⁸² Andre Sapir and Ernst Lutz, s.24

¹⁸³ Robert G. King, Ross Levine, "Finance, entrepreneurship, and growth: Theory and evidence", *Journal of Monetary Economics*, 32, North-Holland, 1993, ss.513-542.

edilmiştir. Sonuç olarak araştırmacılar, GOÜ'lerde üretken kaynakların gelecekte verimli ve etkin olabilecek finansal hizmetlere aktarılmasının, finansal sistemi geliştireceğini, kişi başına düşen hasılayı artıracığını ve verimlilik artışını teşvik edeceğini ileri sürmüşlerdir¹⁸⁴.

1998 yılında Madden ve Savage tarafından yapılan çalışmada, brüt yatırımlar, telekomünikasyon altyapı yatırımları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkilerin tespit edilmesi amaçlanmıştır¹⁸⁵. Bu amaçla Madden ve Savage, 1990-1995 dönemi için Merkezi ve Doğu Avrupa (MDA)'daki geçiş ekonomileri üzerine panel veri regresyon analizi yapmışlardır. UHT değişkeni olarak telekomünikasyon alt yapı yatırımlarının ele alındığı çalışmada, brüt yatırımların ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği, telekomünikasyon hizmetleri altyapı yatırımlarının ise bu ilişkiyi artırdığı tespit edilmiştir. Sonuç olarak çalışmada, MDA ülkelerinde telekomünikasyon yatırımlarının ekonomik büyümeyi doğrudan etkileyecek düzeyde olmadığı, bu hizmet sektörüne yönelik özel ve kamu yatırımlarının orta ve uzun dönemli ekonomik unsurlara göre yapılmasının gerekli olduğu vurgulanmıştır.

2000 yılında Mattoo vd. tarafından yapılan çalışmada, 1990-1999 dönemi boyunca 60 GOÜ'de, hizmet ticareti ile mal ticareti serbestleşmesinin hasıla büyümesi üzerindeki etkisi karşılaştırmalı olarak araştırılmıştır¹⁸⁶. Hizmet ticaretindeki serbestleşmenin hasıla temeli yerine politika temeline göre ölçüldüğü çalışmada, UHT'yi temsilen finansal hizmetler ve telekomünikasyon hizmetleri dikkate alınmış ve panel veri regresyon analizi yapılmıştır. Araştırmadan elde edilen sonuçlara göre, finansal hizmetlerde yüksek oranda, telekomünikasyon hizmetlerinde görece olarak daha düşük oranda gerçekleşen serbestleşme, uzun dönemde ekonomik büyümeyi pozitif olarak etkilemektedir. Mal ticaretindeki serbestleşmenin GOÜ'lerin ekonomik büyümesi üzerindeki pozitif etkisi ise, hizmet ticaretindeki serbestleşmenin etkisinden daha küçüktür. Ayrıca telekomünikasyon ve finansal hizmetlerde tamamen dışa açık GOÜ'ler, dışa açık olmayan ülkelere göre % 1,5 oranında daha hızlı büyüme performansı göstermektedirler. Sonuç olarak çalışmada, özellikle modern hizmet

¹⁸⁴ King ve Levine, , p. 537.

¹⁸⁵ Gary Madden, Scott J. Savage, "CEE Telecommunications Investment and Economic Growth", *Information Economics and Policy*, 10(2),1998, ss.173-195.

¹⁸⁶ Mattoo , Rathindran , Subramanian.

ticaretine yönelik serbestleşme sürecinin ekonomik büyümeyi hızlandırdığına vurgu yapılmıştır.

Konan ve Maskus 2002 yılında girdi-çıkı analizi yardımıyla, hizmet ve mal ticaretindeki serbestleşmenin; istihdam, refah, ekonomik faaliyet çeşitliliği ve ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini karşılaştırmalı olarak tespit etmeyi amaçlamışlardır¹⁸⁷. Bu amaçla, 1993-1997 dönemine ait verilerle Tunus için tahminlerde bulunmuşlardır. Analizlerden elde edilen sonuçlara göre, hizmet ticaretindeki serbestleşme, DYY açısından rekabeti arttırmakta, geçici (friksiyonel) işsizliği azaltmakta, ekonomik faaliyet çeşitliliğini artırmakta ve refah düzeyini yükseltmektedir. Mal ticaretindeki serbestleşme ise, daha çok tekstil sektöründe avantaj sağlamakta, mal üreten diğer sektörlerde yapısal değişiklikler gerektirmekte, etkinliği azaltmakta, geçici işsizliği artırmakta ve hasıla-refah düzeyini yavaş bir şekilde artırmaktadır. Analiz sonuçlarından hareketle çalışmada, hizmet ticaretindeki serbestleşmenin Tunus'un ekonomik büyümesi üzerindeki pozitif etkisinin, mal ticaretindeki serbestleşmenin etkisinden daha büyük olduğu vurgulanmıştır.

UHT-ekonomik büyüme ilişkisini tespit etmeye yönelik olarak yapılan çalışmalardan bir diğeri 2003 yılında Hansda tarafından yapılmıştır¹⁸⁸. Hansda 1993-1999 dönemine ait verilerle Hindistan için girdi-çıkı analizi ile tahminde bulunmuştur. Çalışmada tarım, sanayi ve hizmet sektörlerine ait 115 alt sektör analize konu edilmiş ve hizmet sektörünün büyüme üzerindeki etkisi, tarım ve sanayi sektörleriyle karşılaştırılmıştır. Yapılan analizler sonucunda, Hindistan ekonomisinde hizmetlerin ekonomik büyüme üzerinde diğer sektörlerle oranla daha etkili olduğu ancak, katma değer açısından hizmet sektörünün payının diğer sektörlerle göre çok düşük olduğu tespit edilmiştir. Bu doğrultuda araştırmacı, hizmet sektörünün ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisinin artırılabilmesi için katma değeri yüksek hizmet türlerine yönelmenin gerekli olduğunu ileri sürmüştür¹⁸⁹.

Eschenbach ve Hoekman 2005 yılında yaptıkları çalışmada, 1990-2004 dönemi için 24 geçiş ekonomisinde finans ve alt yapı hizmetlerinin bu ülkelerin büyüme

¹⁸⁷ Denise Eby Konan, Keith E. Maskus, "Quantifying the Impact of Services Liberalization in a Developing Country", *The World Bank, Policy Research Working Paper*, 3193, 2002.

¹⁸⁸ Sanjay K. Hansda, "Sustainability of Services-Led Growth: An Input Output Analysis of the Indian Economy", *RBI Occasional Papers*, 2003.

¹⁸⁹ Hansda, , p.13.

oranlarına olan etkilerini araştırmışlardır¹⁹⁰. Araştırmanın temel amacı, finans ve altyapı hizmetlerindeki reform politikalarının ekonomik etkilerini tespit etmektir. Panel veri analizinin yapıldığı çalışma sonucunda, hizmet sektörü reform politikalarının DYY ve ulusal yatırımları artırma şeklinde ekonomik etkilere sahip olduğu ve bu yolla ekonomik büyümeyi etkilediği belirlenmiştir. Ayrıca geçiş ekonomilerinde, finans hizmetlerindeki reformların, altyapı hizmetlerindeki reformlara göre büyüme üzerinde daha etkili olduğu da tespit edilmiştir. Sonuç olarak çalışmada, hizmet sektörüne yönelik reformların uluslararası hizmet yatırımlarını artırdığı, verimlilik ve rekabet artışına yol açtığı belirtilmiş ancak bu etkilerin, hizmet sektörüne yönelik reformların ekonomik yapıya uygun bir şekilde yapılmasına bağlı olduğu ileri sürülmüştür.

Aynı yıl Arnold vd. tarafından yapılan çalışmada, 1998-2003 dönemi için hizmet sektörü reformlarının, Çek Cumhuriyeti'nin hizmet girdisine dayalı imalat endüstrileri verimliliği üzerindeki etkisi tespit edilmeye çalışılmıştır¹⁹¹. Çalışmada firma düzeyinde veriler kullanılarak panel veri regresyon analizleri yapılmıştır. Yapılan analizler sonucunda, Çek Cumhuriyeti'nde hizmet sektörü reformu ile imalat alt sektörlerindeki ulusal firmaların verimlilik düzeyi arasında pozitif ilişki olduğu tespit edilmiştir. Analiz sonuçlarından hareketle Arnold vd., hizmet sektörü reformunun imalat alt sektörlerindeki verimliliği etkilemesi için, hizmet sektörünün yabancı yatırımlara açılmasının zorunluluk arz ettiğini ileri sürmüşlerdir¹⁹².

Arnold vd. tarafından 2007 yılında yapılan çalışmada ise, 1993-2005 dönemi için hizmet sektörü reformlarının Hindistan'ın imalat endüstrileri verimliliği üzerindeki etkisi tespit edilmeye çalışılmıştır¹⁹³. UHT değişkeni olarak bankacılık, ulaşım, telekomünikasyon ve sigortacılık hizmetlerinin ele alındığı çalışmada, 4000 firmaya ait veriler kullanılarak panel veri analizi yapılmıştır. Yapılan tahminler sonucunda, bankacılık, ulaşım, telekomünikasyon ve sigortacılık sektörlerindeki reformların, imalat sektörü verimliliği üzerinde anlamlı ve pozitif etkileri olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca

¹⁹⁰ Felix Eschenbach, Bernard Hoekman, "Services Policy Reform and Economic Growth in Transition Economies, 1990-2004", *World Bank Policy Research Working Paper 3663*, 2005.

¹⁹¹ Jens Matthias Arnold, Beata Javorcik, Aaditya Mattoo, "The Productivity Effects of Services Liberalization Evidence from the Czech Republic", World Bank, *World Bank Policy Research Working Paper 4109*, 2005.

¹⁹² Arnold vd., 2005, *World Bank Policy Research Working Paper*, 4109, ss.7-19.

¹⁹³ Jens Matthias Arnold, Beata Javorcik, Molly Lipscomb, Aaditya Mattoo, "Services Reform and Manufacturing Performance: Evidence from India", *Centre for Economic Policy Research, CEPR Discussion Paper No: 8011.*, London 2007.

hizmet sektöründeki serbestleşmenin, ulusal firmaların verimliliğini % 11.7, yabancı firmaların verimliliğini ise % 13.2 oranında artırdığı bulgusuna ulaşılmıştır. Sonuç olarak araştırmacılar, hizmet sektörlerine yönelik reformların, hem ulusal hem de yabancı firmalara avantaj sağladığını fakat yabancı firmalar üzerindeki pozitif etkisinin, ulusal firmalar üzerindeki etkisinden büyük olduğunu belirtmişlerdir. Bu kapsamda yabancı firmaların, ulusal firmalar karşısında rekabet üstünlüğü elde ettikleri ileri sürülmüştür¹⁹⁴

Fernandes 2008 yılında yaptığı çalışmada, 1997-2004 yıllarını kapsayan bir dönem için MDA'daki 12 Geçiş Ekonomisi üzerine panel veri analizi kullanmıştır¹⁹⁵. Çalışmanın temel amacı, geçiş ekonomilerinde hizmet sektörlerindeki serbestleşmenin, hem hizmet alt sektörlerinin hem de imalat sanayi alt sektörlerinin işgücü verimliliği üzerindeki etkisini belirlemektir. Bu amaçla yapılan analizler sonucunda, tüm hizmet sektörünün ve hizmet alt sektörlerinin performanslarının ülkeler arasında farklılık gösterdiği ancak genel olarak, hizmet sektörlerindeki serbestleşmenin özellikle hizmet alt sektörlerinden biri olan bilgi ve iletişim teknolojileri hizmetlerinde emek verimliliğini artırdığı tespit edilmiştir. Ayrıca, hizmet sektörlerindeki serbestleşmenin imalat alt sektörlerinin emek verimliliğini artırdığı ve bu sektörlerde hasıla artışına yol açtığı bulgusuna da ulaşılmıştır. Sonuç olarak çalışmada, hizmet sektörlerindeki serbestleşmenin, teknoloji içeriği yüksek olan modern hizmet sektörlerinde işgücü verimliliğini ve nitelikli işgücü istihdamını artırdığına ve bu yolla ekonomik büyümeye katkı sağladığına vurgu yapılmıştır.

2009 yılında Fung tarafından yapılan çalışmada, 1967-2001 dönemi boyunca 57 GOÜ'nün reel ve finansal sektörleri arasında karşılıklı etkileşimin olup olmadığının ve finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasında yakınsama olup olmadığının tespit edilmesi amaçlanmıştır¹⁹⁶. UHT değişkeni olarak finansal hizmetlerin ele alındığı çalışmada, panel veri analizi yapılmıştır. Yapılan analizler sonucunda, orta ve yüksek gelirli GOÜ ekonomilerinde reel ve finansal sektörler arasında karşılıklı ve pozitif yönlü bir ilişki olduğu ve ülkeler arasında yüksek koşullu yakınsamanın var olduğu tespit

¹⁹⁴ Arnold vd., 2007, *Centre for Economic Policy Research*, ss.11-20.

¹⁹⁵ Ana M. Fernandes, "Structure and Performance of the Service Sector in Transition Economies", *World Bank Policy Research Working Paper Series*, 4357, 2008.

¹⁹⁶ Michael K. Fung, "Financial development and economic growth: Convergence or divergence?", *Journal of International Money and Finance*, No: 28, 2009, ss.56-67.

edilmiştir. Ayrıca, orta ve yüksek gelirli GOÜ'ler arasındaki koşullu yakınsamanın, sadece ekonomik büyüme açısından değil aynı zamanda finansal gelişme açısından da söz konusu olduğu belirlenmiştir. Sonuç olarak çalışmada, finansal hizmet sektörlerindeki gelişmenin ülkeler arasındaki gelişmişlik farklarının azaltılmasına katkıda bulunduğu işaret edilmiştir.

2009 yılında Zebaze ve Keck yapılan bir diğer çalışmada ise, hizmet sektöründeki serbestleşmenin, hizmet sektörlerinin verimliliği ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin tespit edilmesi amaçlanmıştır¹⁹⁷. Bu amaçla Zebaze ve Keck, 1997-2003 dönemi için Güney Afrika üzerine panel veri analizi yapmış ve hizmet sektörleri üzerindeki kısıtlamaların kaldırılmasının ekonomik etkilerini araştırmışlardır. UHT değişkeni olarak telekomünikasyon hizmetlerine ait verilerin kullanıldığı analizler sonucunda, telekomünikasyon sektöründeki serbestleşmenin, bu sektörün verimliliğinde artışa yol açtığı ve toplam hasıla artışına pozitif yönlü bir katkıda bulunduğu tespit edilmiştir. Bu kapsamda hizmet sektöründeki serbestleşmenin, özellikle mobil hizmetler sektöründe verimlilik ve rekabet artışına yol açarak sektörel gelişmeye katkıda bulunduğu ve mobil ağlara girişteki her % 1'lik artışın, kişi başı geliri % 0.5 oranında artırdığı bulgusuna ulaşılmıştır. Sonuç olarak çalışmada, hizmet sektörlerindeki serbestleşmenin, özellikle teknoloji içeriği yüksek olan modern hizmet sektörlerinde gelişmeye yol açtığına ve bu yolla ekonomik büyümeye katkı sağladığına vurgu yapılmıştır.

Nişancı vd. 2011 yılında yaptıkları çalışmada, 1974-2007 yılları arasındaki dönem için, finansal hizmet sektörlerindeki gelişmelerin reel değişkenler ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisini, D-8 ülkeleri (Bangladeş, Endonezya, İran, Malezya, Mısır, Nijerya, Pakistan ve Türkiye) için araştırmışlardır¹⁹⁸. UHT değişkeni olarak bankacılık hizmetlerine ait verilerin kullanıldığı çalışmada panel veri regresyon analizleri yapılmıştır. Yapılan analizler sonucunda, finansal sektör gelişmelerinin ve finansal sektör araçlarının, ekonomideki reel değişkenler ve ekonomik büyüme üzerinde pozitif yönlü bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Analiz sonuçlarından hareketle

¹⁹⁷ Calvin Djiiofack-Zebaze, Alexander Keck, "Telecommunications Services in Africa: The Impact of WTO Commitments and Unilateral Reform on Sector Performance and Economic Growth", *World Development*, 37(5), 2009, ss.919-940

¹⁹⁸ Murat Nişancı, İlyas Karabıyık, Metin Uçar, "Finansal Gelişme Ve İktisadi Büyüme: Statik Ve Dinamik Panel Veri Analizi", *Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Selçuk Üniversitesi, 16(22), 2011.

araştırmacılar, bankacılık hizmetleri ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve güçlü bir ilişki olduğunu ancak, daha farklı finansal hizmet ve araçların dikkate alındığı modellerin tahmin edilmesinin, hizmetlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini tam olarak göstermesi açısından gerekli olduğunu ifade etmişlerdir¹⁹⁹.

2.1.2. Zaman Serisi Analizlerine Dayalı Çalışmalar

AGÜ ve GOÜ'ler için UHT ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi, zaman serisi analizleri kullanılarak inceleyen uygulamalı çalışmaların 2000'li yıllarda artmaya başladığı gözlenmektedir. Bu kapsamda zaman serisi analizlerine dayalı olarak yapılan önemli çalışmalardan biri Fasea ve Abma'ya aittir²⁰⁰. 2003 yılında Fasea ve Abma, 9 Asya ülkesi (Bangladeş, Hindistan, Malezya, Pakistan, Filipinler, Singapur, Güney Kore, Sri Lanka ve Tayland) üzerine 1974-1999 yıllarını kapsayan bir dönem için nedensellik analizi yapmışlardır. Çalışmada ekonomik büyüme ile finansal hizmet ticareti arasındaki ilişkinin yönünün tespit edilmesi amaçlanmıştır. Analiz sonuçları 9 GOÜ'de, finansal yapıdaki gelişmeyle ortaya çıkan finansal hizmet ticaretinden ekonomik büyümeye doğru pozitif ve tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin bulunduğunu göstermiştir. Buna göre GOÜ'ler, finansal hizmet sektörlerine yönelik yatırımlar yaparak ve ticareti serbestleştirerek ekonomik büyümelerini sürdürülebilir hale getirebilirler.

Zaman serisi nedensellik analizine dayalı başka bir çalışma ise 2005 yılında Abu-Bader ve -Abu-Qarn tarafından yapılmıştır²⁰¹. Araştırmacılar, 1960-2001 dönemine ait veriler kullanarak Mısır üzerine yaptıkları çalışmada, finansal hizmet ticareti ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Analiz sonuçlarından elde edilen bulgulara göre, Mısır'da finansal gelişmeyle ortaya çıkan finansal hizmet ticaretinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Ayrıca, finansal serbestleşme ile gelişen finansal derinlik, tasarruf, yatırım ve uzun dönemli ekonomik büyüme için önemli bir araç konumundadır. Sonuç olarak araştırmacılar, finansal hizmet ticaretinin, hizmet sektörüne yönelik yeni yatırımların yapılmasını ve

¹⁹⁹ Nişancı vd., s. 117.

²⁰⁰ M.M.G. Fasea, R.C.N. Abma, "Financial environment and economic growth in selected Asian countries", *Journal of Asian Economics* 14, 2003, ss.11-21

²⁰¹ Suleiman Abu-Bader ve Aamer S. Abu-Qarn, "Financial Development and Economic Growth: Time Series Evidence From Egypt", *Monaster Center For Economic Research*, Discussion Paper, No: 05-14, 2005.

yatırımların verimliliğinin artmasını sağlayarak ekonomik büyüme açısından önemli bir faktör haline geldiğini ileri sürmüşlerdir²⁰²

2007 yılında Chaudhry tarafından yapılan çalışmada, 1976-2006 dönemi boyunca Pakistan'ın ekonomik büyümesi üzerinde finansal serbestleşmenin (finansal hizmet ticaretinin) etkisinin tespit edilmesi amaçlanmıştır²⁰³. UHT değişkeni olarak finansal hizmetlerin kullanıldığı çalışmada, eş-bütünleşme ve regresyon analizi yapılmıştır. Yapılan analizler sonucunda, hem kısa hem de uzun dönemde finansal hizmet ticareti ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve anlamlı ilişki olduğu tespit edilmiştir. Analiz sonuçlarından hareketle araştırmacı, Pakistan'da finansal serbestleşmenin ekonomik büyümeye önemli katkılarda bulunduğunu ancak, finansal serbestleşme sürecinin yavaş işlediğini belirtmiştir²⁰⁴.

2008 yılında yapılan başka bir çalışma ise Odhiambo'ya aittir²⁰⁵. Araştırmacı, finansal hizmet ticareti ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki ve ilişkinin yönünü etkisini tespit etmek amacıyla 1969-2005 yıllarını kapsayan bir dönem için Kenya üzerine nedensellik analizi yapmıştır. Yapılan analizler sonucunda, ekonomik büyümeden finansal hizmet ticaretine doğru pozitif ve tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin tespit edilmiştir. Buna göre, büyümeyi sağlayan arz ve ona göre oluşan talep kalıbı hizmet karşıtı bir talep yaratmazsa, hasıladaki artış hizmet ticareti artışına yol açmaktadır. Neo-klasik teoride destek bulan bu ilişki, hasıla artışında sermaye, teknoloji gibi faktörlerin hizmetlerden daha önemli olduğu durumlarda ortaya çıkmaktadır. Araştırmacı, büyümeden hizmet ticaretine yönelik nedensellik ilişkisinin, büyümenin tasarrufları artırması ve finansal gelişmeye katkıda bulunması nedeniyle ortaya çıktığını ileri sürmüştür²⁰⁶.

²⁰² Abu-Bader ve Abu-Qarn, p. 18-19.

²⁰³ Imran Sharif Chaudhry, "Financial Liberalization and Macroeconomic Performance: Empirical Evidence from Pakistan", 2007 (t.y), Erişim Tarihi : 12 Kasım 2012, <http://www.gredeg.cnrs.fr/Colloques/NFI/Papers/PapierOnLine/Chaudry.pdf>

²⁰⁴ Chaudhry, p. 12.

²⁰⁵ Nicholas M. Odhiambo, "Financial depth, savings and economic growth in Kenya: A dynamic causal linkage", *Economic Modelling*, 25, Economic Department, University of South, Africa 2008, ss. 704–713

²⁰⁶ Odhiambo, 708.

Zaman serisi analizlerine dayalı olarak yapılan önemli çalışmalardan biri de Gautam'a aittir²⁰⁷. Gautam tarafından 2011 yılında yapılan çalışmada, 1974-2010 dönemi için Nepal üzerine nedensellik analizi yapılmıştır. UHT değişkeni olarak hizmet alt sektörlerinden biri olan turizm sektörü gelirlerinin ele alındığı çalışma sonucunda, turizm ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve iki yönlü nedensellik ilişkisinin bulunduğu tespit edilmiştir. Buna göre, artan turizm faaliyetleri ekonomik büyümeye yol açarken, daha fazla gelir düzeyi de turizm faaliyetlerinin artmasına yol açmaktadır. Bu durumda, turizm ve ekonomik büyüme politikalarının birlikte ele alınması gerekmektedir.

2011 yılında Kreishan tarafından yapılan başka bir çalışmada, 1970-2009 yıllarını kapsayan bir dönem için Ürdün'de UHT'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin araştırılması amaçlanmıştır²⁰⁸. UHT değişkeni olarak hizmet alt sektörlerinden biri olan turizm verilerinin kullanıldığı çalışmada, eş-bütünleşme ve nedensellik analizleri yapılmıştır. Yapılan eş-bütünleşme analizi sonucunda, uzun dönemde turizmin ekonomik büyümeyi pozitif ve istatistiki açıdan anlamlı olarak etkilediği tespit edilmiştir. Granger nedensellik testi sonuçları ise, Ürdün'de turizmden ekonomik büyümeye doğru pozitif ve tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin bulunduğunu göstermiştir. Bu kapsamda Kreishan, turizm sektörüne yönelik kaliteli yatırımların artırılmasının, Ürdün'ün ekonomik büyümesine daha fazla katkıda bulunabileceğini ileri sürmüştür²⁰⁹.

2011 yılında yapılan başka bir çalışma ise Mishra vd.'ye aittir²¹⁰. Çalışmada hizmet alt sektörlerinden biri olan turizm ile ekonomik büyüme arasındaki uzun dönemli ilişki, 1978-2009 yıllarını kapsayan bir dönem için Hindistan üzerine eş-bütünleşme analizi yöntemi ile incelenmiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre, uzun dönemde turizm ve turist aktiviteleri ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve istatistiki açıdan anlamlı bir etkiye sahipken, kısa dönemde değişkenler arasında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır. Sonuç olarak Mishra vd., Hindistan'da turizm hizmetinin

²⁰⁷ Bishnu Prasad Gautam, "Tourism and Economic Growth in Nepal", *Nepal Rastra Bank Economic Review*, 23(2), October 2011, ss.18 -30.

²⁰⁸ Fuad M. Kreishan, "Time-series Evidence for Tourism-led Growth Hypothesis: A Case Study of Jordan", *International Management Review*, Vol: 7, No: 1, Jordon 2011, ss. 89-93.

²⁰⁹ Kreishan, p.89.

²¹⁰ P. K. Mishra, Himanshu B. Rout, Smita S. Mohapatra, "Causality between Tourism and Economic Growth: Empirical Evidence from India", *European Journal of Social Sciences*, 18(4), 2011, ss. 518-527.

uzun dönemde makro ekonomik kalkınma sürecine katkıda bulunan faktörler yarattığını, kısa dönemde ise büyük ölçüde tüketim niteliğine sahip olduğunu belirtmiştir²¹¹. Bu kapsamda uzun dönemde yatırım niteliği kazanan turizm hizmeti, ekonomik büyümeye katkıda bulunmaktadır.

2.2. GELİŞMİŞ ÜLKELER ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

AGÜ ve GOÜ'ler üzerine yapılan uygulamalı çalışmalarda olduğu gibi bu çalışmalarda da diğer üretim faktörleri ile birlikte uluslararası ticarete konu olan farklı hizmet türlerinin GÜ'lerin ekonomik büyümesi üzerindeki etkileri araştırılmaktadır. UHT'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin yatay kesit-panel veri analizleri ve zaman serisi analizlerine dayalı olarak yapıldığı bu çalışmalara ait açıklamalar aşağıda alt başlıklar halinde verilmiştir.

2.2.1. Yatay Kesit ve Panel Veri Analizlerine Dayalı Çalışmalar

Uygulamalı literatürde, GÜ'ler üzerine yatay kesit ve panel veri analizi kullanılarak yapılan çalışmaların sayısının çok az olduğu görülmektedir. Sınırlı sayıdaki bu çalışmalardan biri 2002 yılında Wolff tarafından yapılmıştır²¹². Wolff ABD'de 45 mal hizmet alt sektörü üzerine 1947-1997 arasında belli yılları içeren yatay kesit analizine dayalı çalışmasında mal ve hizmet alt sektörlerinde toplam faktör verimliliğinin gelişimini ölçmeyi amaçlamıştır. Çalışmasında geleneksel/durgun hizmet sektörünün 1980 öncesi dönemde TFV'nin çok düşük olmasına rağmen ekonominin ve BİT'in gelişimiyle daha gelişmeye açık bir hal aldığını gözlemlemiştir. Gelişmeye açık/modern hizmetlerde 1980 sonrası TFV'nin düşük sonuçlar göstermesini ise yoğun BİT kullanımı yüzünden modern hizmetlerin faktör verimliliğinde ölçüm hatalarının varlığına dayandırmıştır.

Bir diğer çalışma ise 2004 yılında Rutherford vd. tarafından yapılmıştır²¹³. Rusya'da hizmet sektöründeki serbestleşmenin ekonomik büyüme üzerindeki katkısını

²¹¹ P. K. Mishra, Himanshu B. Rout, Smita S. Mohapatra, pp. 520-521.

²¹² Wolff, ss. 3-10.

²¹³ Thomas Rutherford, David Tarr and Oleksandr Shepotylo, "The Impact on Russia of WTO Accession and the DDA: The Importance of Liberalization of Barriers against FDI in Services for Growth and Poverty Reduction", Thomas W. Hertel and L. Alan Winters(Ed), *Poverty And The Wto: Impacts of the Doha Development Agenda*, The World Bank and Palgrave Macmillan, New York 2005.

belirlemeye yönelik olarak yaptıkları çalışmada, 2004 yılına ait yatay kesit verilerle genel denge analizi yapmışlardır. Araştırmanın temel amacı, ticari serbestleşme sonucunda ülkenin hizmet sektörüne gelen DYY ve UHT'nin ekonomik büyüme ve yoksulluk üzerindeki etkisini tahmin etmektir. Araştırmacılar, yatay kesit genel denge modelinin tahmini sonucunda, Rusya'da hizmet sektörüne yönelik DYY ve UHT artışının hizmet üretimini artırdığını, bunun ise ekonomik büyüme, refah ve tüketim düzeyinde artışa neden olduğunu tespit etmişlerdir. Sonuç olarak Rutherford vd., hizmet sektörüne yönelik DYY artışının ve UHT'nin serbestleşmesinin ekonomik büyümeyi hızlandıracağını ifade etmişlerdir²¹⁴.

Panel veri analizine dayalı olarak 2006 yılında yapılan önemli çalışmalardan biri Bayraktar ve Wang' aittir²¹⁵. Bayraktar ve Wang, 1994-2003 yıllarının kapsayan bir dönem için finansal liberalizasyon sürecini tamamlamış 28 GÜ üzerine yaptıkları çalışmada, yurtdışında bulunan yabancı banka hizmetlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini tespit etmeyi amaçlamışlardır. Bu amaçla yapılan panel veri analizi sonucunda, yurtdışında bulunan ve ulusal finansal sisteme entegre olan yabancı bankaların, ulusal ekonomide düşük maliyetli fonlar vasıtasıyla borçlanma giderlerini düşürdükleri ve nitelikli finansal hizmetler sundukları tespit edilmiştir. Buna göre bankacılık (finans) hizmetleri şeklinde gerçekleşen UHT, ekonomik büyümeye maliyet düşüşleri, kaliteli hizmet üretimi, rekabet ve verimlilik artışı şeklinde katkıda bulunmaktadır. Araştırma sonuçlarından hareketle Bayraktar ve Wang, yabancı bankaların ulusal ekonomiye giriş yasaklarının kaldırılmasının finansal sistemin gelişmesine ve ekonomik büyüme hızının artmasına katkıda bulunduğunu belirterek, konu ile ilgili kamu politikalarının uygulanmasının gerekliliğine vurgu yapmışlardır²¹⁶.

2008 yılında Kiyota tarafından yapılan çalışmada, 1985-1995 dönemi için Japonya'da doğrudan ve dolaylı olarak hizmet ticaretinin boyutunu ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmıştır²¹⁷. Bu kapsamda, mal ve hizmet ihraç eden sektörler ile AR-GE sektörü arasındaki bağlantıları tespit etmek amacıyla girdi çıktı analizi yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda, mal ve hizmet ihraç eden sektörler ile

²¹⁴ Rutherford, Tarr and Shepotylo, p. 493.

²¹⁵ Nihal Bayraktar, Yan Wang, "Banking Sector Openness and Economic Growth", *World Bank Policy Research Working Paper Series*, 4019, 2006.

²¹⁶ Bayraktar ve Wang, s. 18-19.

²¹⁷ Kozo Kiyota, "Services Content of Japanese Trade", *Japan and the World Economy*, 17(3), 2008, ss.261-292.

AR-GE sektörü arasında ileri-geri bağlantılar olduğu tespit edilmiştir. Buna göre Japonya’da, hizmet ihraç eden sektörle AR-GE sektörü arasındaki bağlantı, mal ihraç eden sektörden daha güçlüdür. Ayrıca, AR-GE’ye dayalı hizmet ihracatı, mal ihracatı için kullanılmaktadır. Bu kapsamda, hizmet ihraç eden sektörün AR-GE ve mal ihraç sektöre göre büyüme üzerindeki etkileri daha güçlüdür. Ancak hizmet sektörü, katma değer yaratma konusunda AR-GE sektörüne bağımlıdır. Araştırmacı ele alınan çalışma döneminde, Japonya’da hizmet ihraç eden sektörlerde AR-GE payının arttığını ve bu artışın hem hizmet hem de mal ihracatında artışa neden olduğunu ve bu durumun UHT’nin ekonomik büyümeye olan katkısını artırdığını gözlemlemiştir²¹⁸.

2008 yılında yapılan başka bir çalışma ise, Lee’ye aittir²¹⁹. Lee, 1975-2004 yılları arasındaki dönemi ve 25 OECD üyesi GÜ’yü kapsayan çalışmada serbest ticaretin, imalat sanayi ve hizmet sektörünün verimliliği ile ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemiştir. Panel veri analizine dayalı olarak yapılan çalışmadan elde edilen analiz sonuçlarına göre, uzun dönemde serbest ticaretin imalat sanayinin verimliliği üzerindeki etkisi pozitif iken, hizmet sektörü verimliliği üzerindeki pozitif etkisi yok denecek kadar küçüktür. Dolayısıyla UHT’nin serbestleşmesi uzun dönem büyüme oranları üzerinde önemli bir etkiye sahip değildir. Elde edilen bulgulardan hareketle araştırmacı, imalat sanayi ticaretinin ekonomik büyümenin en önemli kaynağı olduğunu, hizmet ticaretinin ekonomik büyümeye önemli ölçüde katkı sağlayabilmesi için, teknoloji içeriği yüksek hizmet ticaretinin yapılmasının gerekli olduğunu ileri sürmüştür²²⁰.

2010 yılında Wua vd. tarafından, 13 AB üyesi GÜ üzerine yapılan çalışmada, 1976-2005 döneminde, finansal hizmet ticaretinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi panel veri analizi ile incelenmiştir²²¹. Analiz sonucunda, finansal hizmet ticaretinin büyümeyi etkilediği ancak bu etkinin yönünün finansal hizmet türüne göre farklılık arz ettiği tespit edilmiştir. Buna göre, uzun dönemde finansal derinleşme ekonomik büyümeyi negatif etkilemektedir ancak, ticari bankaların, risk çeşitlendirmesi ve bilgi hizmetleri geliştirmesi bu negatif etkiyi pozitif dönüştürmektedir. Kısa dönemde hisse senedi piyasasının likitliği, ekonomik büyüme üzerinde negatif etkiye sahiptir. Fakat

²¹⁸ Kiyota, pp. 289-290.

²¹⁹ Jaehwa Lee, “Trade, FDI, and Productivity Convergence: A Dynamic Panel Data Approach in 25 Countries”, *Japan and the World Economy*, 21(3), 2008, ss.226-238

²²⁰ Lee, p. 235.

²²¹ Jyh-Lin Wua, Han Hou, Su-Yin Cheng, “The dynamic impacts of financial institutions on economic growth: Evidence from the European Union”, *Journal of Macroeconomics*, 32(3), 2010, ss.879-891

uzun dönemde hisse senedi piyasasında aktifleşme ve likitleşme, ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir. Ayrıca, uzun dönemde bankacılık sektörünün ve hisse senedi piyasasının gelişimi ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir. Sonuç olarak araştırmacılar, finansal hizmet ticaretinin kısa dönemde uyum problemleri nedeniyle ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilediğini ancak, uzun dönemde bu problemlerin ortadan kalkması durumunda ekonomik büyüme hızını artırdığını ileri sürmüşlerdir²²².

2.2.2. Zaman Serisi Analizlerine Dayalı Çalışmalar

Uygulamalı literatürde, son yıllarda UHT-ekonomik büyüme ilişkisi için zaman serisi verilerine dayalı analizleri kullanan çalışmalarda artış olduğu gözlenmektedir. Bu kapsamda zaman serisi analizlerine dayalı olarak 2000 yılında yapılan önemli çalışmalardan biri Kim ve Kim'e aittir²²³. Kim ve Kim, 1970-1997 yıllarını kapsayan bir dönem için Kore üzerine yaptıkları çalışmada, ticari serbestleşmenin mal ve hizmet alt sektöründeki verimliliği ve ekonomik büyümeyi ne yönde etkilediğini tespit etmeyi amaçlamışlardır. Yapılan analizler sonucunda, ticari serbestleşmenin mal ticareti yapan sektörlerde verimliliği arttırdığı ancak, dağıtım hizmetleri gibi bazı alt sektörler dışında gelen olarak hizmet sektöründe verimlilik artışa yol açmadığı tespit edilmiştir. Bu kapsamda araştırmacılar, UHT'deki serbestleşmenin verimlilik ve hasıla artışına yol açacağını ileri süren teorik görüşlerin her zaman ve her ülke için doğru olmayabileceğini belirtmişlerdir²²⁴.

Marquez 2006 yılında yaptığı çalışmada, UHT'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini tespit etmek amacıyla, 1987-2001 yıllarını kapsayan bir dönem için ABD üzerine zaman serisi analizi yapmıştır²²⁵. Çalışmada, UHT'nin göstergesi olarak ulaşım, taşımacılık, biletleme ve diğer özel hizmetlerin ithalat ve ihracat verileri kullanılmıştır. Yapılan regresyon analizleri sonucunda, ABD'de hizmet ihracatının gelir esnekliğinin, hizmet ithalatının gelir esnekliğinden daha büyük olduğu ve ekonomik büyüme

²²² Jyh-Lin Wua, Han Hou, Su-Yin Cheng, p. 890.

²²³ Jong-Il Kim and June-Dong Kim, "Liberalization of Trade in Services and Productivity Growth in Korea", *Trade in Services in the Asia Pacific Region*, NBER East Asia Seminar on Economics (EASE), Volume 11, University of Chicago Press, 2000, ss. 179-208.

²²⁴ Kim ve Kim, p. 205.

²²⁵ Jaime Marquez, "Estimating elasticities for U.S. trade in services", Federal Reserve Board, *Economic Modelling*, 23, 2006, ss.276– 307

üzerinde hizmet ihracatının, hizmet ithalatından daha etkili olduğu tespit edilmiştir. Araştırma bulgularından hareketle Marquez, ABD’de ekonomik büyüme ve verimlilik artışı için gelir esnekliği yüksek bilgiye dayalı modern hizmetlerin ihracatına yönelik yatırımların artırılması gerektiğini belirtmiştir²²⁶.

Yang ve Yin 2008 yılında 1971-2002 dönemi için Kore üzerine yaptıkları çalışmada, ekonomik büyüme ile finansal hizmet ticareti arasındaki ilişkiyi, nedensellik analizi çerçevesinde incelemişlerdir²²⁷. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre, Kore’de finansal hizmet ticaretindeki serbestleşme ve yeniden yapılanmadan ekonomik büyümeye doğru pozitif ve tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Buna göre, finansal hizmet ticareti ekonomik büyümeyi etkileyen temel faktörlerden biridir ve serbest ticareti kısıtlamaya yönelik politikalar, ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyecektir. Bu sonuçtan hareketle araştırmacılar, Kore’de ekonomik büyümenin sürdürülebilir olması için finansal hizmet sektörlerine yönelik politika uygulamalarının gerekli olduğunu ileri sürmüşlerdir²²⁸.

2.3. GELİŞMİŞLİK DÜZEYLERİNE GÖRE ÜLKE GRUPLARINI KARŞILAŞTIRAN ÇALIŞMALAR

Bu çalışmalarda GÜ, GOÜ ve AGÜ’ler birlikte ele alınarak, UHT’nin bu ülkelerin ekonomik büyümeleri üzerindeki etkileri karşılaştırılmaya ve ülkeler arasındaki gelir farklılıklarında UHT’nin rolü açıklanmaya çalışılmaktadır. Uygulamalı literatürde, gelişmişlik düzeylerine göre ülke gruplarını karşılaştıran çalışmaların çoğunlukla panel veri analizini kullandıkları gözlenmektedir. Bu çalışmaların en önemlilerinden biri, 1999 yılında Francois ve Schuknecht tarafından yapılmıştır²²⁹. Araştırmacılar, 1986-1995 dönemine ait verileri kullanarak, 93 GOÜ ve GÜ’de finansal hizmet ticaretindeki serbestleşmenin, bu sektörün verimliliği ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisini tespit etmeyi amaçlamışlardır. Yapılan panel veri analizleri sonucunda, finansal hizmet ticaretindeki serbestleşmenin, finansal hizmet sektöründeki rekabeti ve verimliliği artırdığı tespit edilmiştir. Ayrıca çalışmada, finansal hizmet

²²⁶ Marquez, p. 301.

²²⁷ Yung Y. Yang, Myung Hoon Yi, “Does financial development cause economic growth? Implication for policy in Korea”, *Journal of Policy Modeling*, 30, 2008, ss.827–840.

²²⁸ Yang ve Yin, p.830.

²²⁹ Joseph F. Francois, Ludger Schuknecht, “Trade in Financial Services: Procompetitive Effects and Growth Performance”, *CEPR Discussion Paper*, 2144, 1999.

ticaretindeki serbestleşmenin ekonomik büyümeyi, finansal hizmet sektöründeki verimlilik artışı yoluyla dolaylı olarak etkilediği bulgusuna ulaşılmıştır. Analiz sonuçları GÜ ve GOÜ'ler açısından karşılaştırıldığında, finansal hizmet ticaretindeki serbestleşmenin ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisinin GÜ'lerde GOÜ'lerden daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Sonuç olarak çalışmada, finansal serbestleşme ve derinleşmenin yüksek olduğu GÜ'lerde UHT'nin verimlilik ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin diğer ülkelere göre daha yüksek düzeyde olduğu vurgulanmıştır²³⁰.

2002 yılında Calderón ve Liu tarafından yapılan çalışmada, finansal gelişme ve derinleşme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki araştırılmıştır²³¹. Bu amaçla Calderón ve Liu, 1960-1994 dönemi için 109 GÜ ve GOÜ üzerine panel nedensellik analizi yapmışlardır. Yapılan analizler sonucunda, GÜ'lerde finansal gelişme ve derinleşme ile ekonomik büyüme arasında iki yönlü nedensellik, GOÜ'lerde ise finansal gelişme ve derinleşmeden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca çalışmada, daha uzun veri aralığı kullanılmasının finansal gelişme ve derinleşmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini artırdığı vurgulanmıştır. Sonuç olarak çalışmada, hızlı finansal gelişme ve derinleşme süreci yaşayan GÜ'lerde, finansal hizmetlerin sermaye birikimi ve verimlilik, dolayısıyla ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisinin GOÜ'lere göre daha yüksek olduğu ifade edilmiştir²³².

Gelişmişlik düzeylerine göre ülke gruplarını karşılaştıran çalışmalardan bir diğeri de 2003 yılında UNCTAD tarafından yapılmıştır²³³. Çalışmada, 1980-2000 dönemi için 114 GÜ ve GOÜ'de hizmet ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla yapılan korelasyon analizleri sonucunda, hizmet ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin pozitif olduğu tespit edilmiştir. Analiz sonuçları GÜ ve GOÜ'ler açısından karşılaştırıldığında, hizmet ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisinin GÜ'lerde GOÜ'lerden daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Analiz sonuçlarından hareketle çalışmada, sofistike

²³⁰ Francois ve Schuknech, ss. 10-14.

²³¹ César Calderón, Lin Liu, "The Direction Of Causality Between Financial Development And Economic Growth", *Central Bank of Chile Working Papers*, No: 184, 2002

²³² Calderón ve Liu, ss. 1-10.

²³³ United Nations Conference On Trade And Development (UNCTAD), "Exports Of Services And Economic Growth In Developing Countries", prepared by Mr. Alberto Gabriele, UNCTAD/DITC/TNCD/MISC/2003/6.

hizmet ürünlerinde uzmanlaştığı ve bu hizmetler ihraç edildiği için, ekonomik gelişmişlik düzeyi yüksek olan ülkelerde hizmet ihracatının büyüme üzerinde, geleneksel hizmetlerde uzmanlaşan ülkelere göre daha etkili olduğu ileri sürülmüştür²³⁴.

2006 yılında Khoury ve Savvides, 1990-2000 dönemi için verilerine ulaşılabilen 60 düşük ve yüksek gelirli ülke üzerine yaptıkları çalışmada, UHT'deki serbestleşmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini panel veri eşik değer analizi yöntemi ile incelemişlerdir²³⁵. UHT değişkeni olarak telekomünikasyon ve finansal hizmetlerin ele alındığı çalışmada, ülkeler gelir düzeylerine göre iki gruba ayrılmıştır. Kişi başına geliri 3150\$ altında olan 21 ülke düşük gelirli, üstünde olan 39 ülke yüksek gelirli olarak sınıflandırılmıştır. Yapılan analizlerden elde edilen sonuçlara göre, düşük gelirli ülke grubunda telekomünikasyon hizmetlerindeki serbestleşme, ekonomik büyümeyi istatistiki açıdan anlamlı ve pozitif olarak etkilerken, yüksek gelirli ülke grubunda istatistiki açıdan anlamlı bir etkiye sahip değildir. Ayrıca, yüksek gelirli ülke grubunda finansal hizmetlerdeki serbestleşme, ekonomik büyümeyi istatistiki açıdan anlamlı ve pozitif olarak etkilerken, düşük gelirli ülke grubunda istatistiki açıdan anlamlı bir etkiye sahip değildir. Buna göre düşük gelirli ülkelerde telekomünikasyon, yüksek gelirli ülkelerde ise finansal hizmetler ekonomik büyümeye katkı sağlayan hizmet türleridir²³⁶.

Panel veri eşik değer analiz yöntemini kullanan başka bir çalışma ise 2008 yılında Po ve Huang tarafından yapılmıştır²³⁷. Çalışmada, 1995-2005 yıllarını kapsayan bir dönem için 88 GÜ ve GOÜ üzerine uygulamalı bir analiz yapılmıştır. UHT'yi temsilen turizm verilerinin kullanıldığı çalışmada, ülkeler turizm gelirlerine göre iki gruba ayrılmış ve turizm sektöründeki gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Analizlerde, hasılanın yüzdesi olarak ifade edilen turizm gelirleri için " $x < \% 4,049$ veya $x > \% 4,74$ " şeklinde eşit değer aralığı tespit edilmiştir. Buna göre, turizm gelirleri eşik değer aralığında ise, turizmdeki gelişme ile ekonomik büyüme arasında anlamlı pozitif ilişki olduğu; eşik değer aralığında değilse, herhangi bir ilişki olmadığı kabul edilmiştir. Analiz sonuçları, GÜ'lerin ve bazı GOÜ'lerin eşik değer aralığında olduğunu göstermiştir. Sonuç olarak çalışmada, turizm

²³⁴ UNCTAD, ss. 3-22.

²³⁵ Antoine C. El Khoury, Andreas Savvides, "Openness in Services Trade and Economic Growth", *Economics Letters*, No:92, 2006, ss.277-283

²³⁶ Khoury ve Savvides, ss.277-283.

²³⁷ Wan-Chen Po, Bwo-Nung Huang, "Tourism Development and Economic Growth-A Nonlinear Approach", *Physica A*, 387(22), 2008, ss.5535-5542,

gelirleri yüksek olan ülkelerde ekonomik büyüme hızının daha yüksek olduğuna işaret edilmiştir.

Aynı yıl yapılan ve turizm hizmetlerini ele alan bir diğer çalışma ise, Lee ve Chang tarafından yapılmıştır²³⁸. Lee ve Chang, turizm sektöründeki gelişme ve turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi tespit edebilmek amacıyla 1990-2002 yıllarını kapsayan bir dönem için OECD üyesi ülkeler ile OECD üyesi olmayan ülkeler üzerine panel eş-bütünleşme analizi yapmışlardır. Yapılan analizler sonucunda, uzun dönemde turizm sektöründeki gelişme ve turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Analiz sonuçlarına ülke grupları açısından bakıldığında; turizmdeki gelişmenin ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisinin OECD üyesi ülkelere OECD üyesi olmayan ülkelere göre daha yüksek olduğu görülmüştür. Ayrıca turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisinin Sahra-Altı Afrika ülkelerinde diğer ülkelere göre daha yüksek olduğu gözlenmiştir. Po ve Huang tarafından yapılan çalışmadan elde edilen bulguları destekleyen Lee ve Chang'ın çalışmasında, turizm hizmetlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin ülkelerin gelişmişlik düzeylerine ve ülkelere özgü özelliklere göre farklılık arz ettiği ve turizm sektörüne yönelik yatırımlardaki artışın ekonomik büyümeye katkı sağladığı vurgulanmıştır²³⁹.

Maroto-Sánchez ve Cuadrado-Roura 2009 yılında panel veri analizi yöntemini kullanarak yaptıkları çalışmada, hizmet sektöründeki gelişmenin ülkeler arası gelir ve verimlilik yakınsaması üzerindeki etkisini araştırmışlardır²⁴⁰. 1980-2005 dönemine ait verilerle 37 OECD üyesi ülke üzerine yapılan analizler sonucunda, hizmet sektöründeki gelişmenin ülkelerin büyüme ve verimlilikleri üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre, hizmet sektörü başlangıç seviyesi yüksek olan ülkelerle diğer ülkeler arasında, zamanla yakınsama ve ülkelerarası verimlilik farklılıklarında azalma görülmektedir. Ayrıca hizmet sektöründe daha fazla uzmanlaşmış ülkelere verimlilik artışı daha yüksektir ve ticari hizmetler kamusal hizmetlerden daha fazla verimlilik artışına neden olmaktadır. Mishra vd. tarafından

²³⁸ Chien-Chiang Lee, Chun-Ping Chang, "Tourism Development and Economic Growth: A Closer Look at Panels", *Tourism Management*, 29(1), 2008, ss.180-192.

²³⁹ Lee ve Chang, ss. 182-192.

²⁴⁰ Andrés Maroto-Sánchez, Juan R. Cuadrado-Roura, "Is growth of services an obstacle to productivity growth? A comparative analysis", *Structural Change and Economic Dynamics*, 20, 2009, ss.254-265

yapılan çalışmadan elde edilen bulguları destekleyen Maroto-Sánchez ve Cuadrado-Roura çalışmasında, hizmet sektörü ve ticaretindeki gelişmenin ülkeler arasındaki gelişme farklılıklarını azaltacağına vurgu yapılmıştır.

2010 yılında Lam ve Shiu tarafından yapılan çalışmada, 1980-2006 yılları arasındaki dönem için telekomünikasyon sektöründeki gelişme ile ekonomik büyüme ve bu sektördeki verimlilik arasındaki ilişki, farklı gelir düzeyindeki çeşitli ülke ve bölge için araştırılmıştır²⁴¹. Dinamik panel veri analizinin yapıldığı çalışma sonucunda, telekomünikasyon sektöründeki gelişme ile ekonomik büyüme ve bu sektördeki verimlilik arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Ülke grupları karşılaştırıldığında, yüksek gelirli ülkelerde telekomünikasyon sektöründeki gelişme ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü pozitif bir ilişki olduğu ve üst orta gelir grubundaki ülkelere göre daha yüksek olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Sonuç olarak çalışmada, telekomünikasyon hizmetleri sayesinde üst orta gelir grubundaki ülkelerin, yüksek gelir grubundaki ülkeleri yakalayabileceklerine işaret edilmiştir. Çalışmada, çalışma ve mobil iletişim hizmetlerinin yaygınlığının ve telekomünikasyon sektöründe özelleştirme ve rekabete açıklığın fazla olmasının, üst orta gelir grubundaki ülkelere TFV'yi yükselten temel faktörler olduğu belirtilmiştir²⁴².

2011 yılında yapılan bir başka çalışma ise Mishra vd.'ye aittir²⁴³. Araştırmacılar, 1990-2007 döneminde 100 GÜ, AGÜ ve GOÜ'de hizmet ihracatının sofistikasyonu ile kişi başına düşen gelir arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Yapılan panel veri analizleri sonucunda, sofistike hizmet ihracatı ile kişi başına düşen gelir arasında pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Ülke grupları karşılaştırıldığında, kopyalanma ihtimali düşük ve teknoloji içeriği yüksek olan sofistike hizmetlerin GÜ'lerde, AGÜ ve GOÜ'lere göre daha fazla ihraç edildiği ve ihraç edilen hizmetlerin ekonomide hızlı büyüme oranlarının yakalanmasına yardımcı olduğu belirlenmiştir. Analiz sonuçlarından hareketle çalışmada, sofistike hizmet ihracatının zaman içinde ekonomik öneminin artacağına, geleneksel sanayileşmenin sınırları göz önünü alındığında, hizmet ihracatı

²⁴¹ Pun-Lee Lam, Alice Shiu, "Economic Growth, Telecommunications Development and Productivity Growth of the Telecommunications Sector: Evidence around the World", *Telecommunications Policy*, 34(4), 2010, ss.185-199.

²⁴² Lam ve Shiu, ss. 187-195.

²⁴³ Saurabh Mishra, Susanna Lundstrom, Rahul Anand, "Service Export Sophistication and Economic Growth", *World Bank Policy Research Working Paper*, 5606, The World Bank, 2011.

sofistikasyonunun küresel büyümenin itici gücü olacağına işaret edilmiştir. Buna göre AGÜ ve GOÜ’ler sofistike hizmet ihracatına yönelik yatırımlarını artırır ve bu alanda uzmanlaşırlarsa GÜ’lerle aralarındaki gelişmişlik farklılıklarını azaltabilirler²⁴⁴.

Gable ve Mishra 2011 yılında yaptıkları çalışmada, 1990-2007 dönemi için 100 GÜ ve GOÜ’de hizmet ihracatının sofistikasyonu ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır²⁴⁵. Yapılan panel veri analizleri sonucunda, sofistike hizmet ihracatı ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Ülke grupları karşılaştırıldığında, sofistike hizmet ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin özellikle AB üyesi 15 ülke için oldukça yüksek, AB’ye yeni üye olan ülkeler ve katılım aşamasındaki ülkeler için daha düşük olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, hizmet verimliliği, hizmet ticaretinin yapılabilirliği ve modern hizmet ihracatının AB üyesi 15 ülkede yüksek, AB’ye yeni olan ülkelerde orta ve katılım aşamasındaki ülkelerde ise düşük bir hızla büyüdüğü bulgusuna ulaşılmıştır. Mishra vd. tarafından 2008 yılında yapılan çalışmadan elde edilen bulguları destekleyen bu çalışmada, katılım aşamasındaki ülkeler hariç, Avrupa ülkelerinin hizmet ihracatında uzmanlaşmayı sağlamış durumda oldukları, hizmet ihracatının sofistikasyonunun ekonomik büyüme açısından özellikle yeni üye ülkeler olmak üzere tüm bölge için önem arz ettiği vurgulanmıştır.

Yukarıda bahsedilen ve 1982-2012 dönemindeki çeşitli yıllarda yapılan temel uygulamalı çalışmaları içeren bir literatür özeti Tablo 2.1’de sunulmuştur.

²⁴⁴ Mishra, Lundstrom ve Anand, ss.2-11

²⁴⁵ Susanna Lundstrom Gable, Saurabh Mishra, “Service Export Sophistication and Europe’s New Growth Model”, World Bank Policy Research Working Paper, 5793, 2011

Tablo 2.1. Hizmetler/UHT-Ekonomik Büyüme Literatürü: Uygulamalı Çalışmalar

	Yöntem	Yazar(lar)/ Çalışma Yılı	Ülke(ler)/ Dönem	UHT Değişken(ler)i	Sonuç
AGÜ ve GOÜ'ler Üzerine Yapılan Çalışmalar	Yatay Kesit ve Panel Veri Analizi	King-Levine/ 1993	77 GOÜ/ 1960-1989	Finansal Hizmetler	Uzun dönemde hizmetler ekonomik büyümeyi pozitif etkilemektedir.
		Madden- Savage/ 1998	MDA'daki Geçiş Ekonomileri/ 1990-1995	Telekomünikasyon Hizmetleri ve Altyapı Hizmetleri	Hizmetlerle ekonomik büyüme arasında pozitif ilişki vardır.
		Mattoo vd./ 2001	60 GOÜ 1990-1999	Telekomünikasyon Hizmetleri ve Finansal Hizmetler	Hizmetlerde dışa açık olan ülkeler, dışa açık olmayanlara göre %1.5 daha hızlı büyümektedirler.
		Konan- Maskus/ 2002	Tunus/ 1993-1997	Hizmet Sektöründe DYY	UHT, ekonomik aktivite çeşitliliği ve refah artışı sağlamaktadır.
		Hansda/2003	Hindistan/ 1993-1999	Hizmet Alt Sektörleri	Hizmetler, ekonomik büyüme üzerinde diğer sektörlerden daha etkilidir.
		Eschenbach-Hoekman/ 2005	24 Geçiş Ekonomisi/ 1990-2004	Finansal Hizmetler ve Altyapı Hizmetleri	Hizmetler ekonomik büyümeyi pozitif etkilemektedir.
		Arnold vd./ 2005	Çek Cumhuriyeti/ 1998-2003	Yerli ve Yabancı Hizmet Sağlayıcıları	Hizmet sektörü, imalat alt sektörlerindeki yerli firmaların performansını artırmaktadır.
		Arnold vd./ 2007	Hindistan/ 1993-2005	Bankacılık, Ulaşım, Telekomünikasyon ve Sigortacılık	Hizmet sektörlerindeki reformlar, imalat sektörü verimliliğini pozitif etkilemektedir.
		Fernandes/ 2008	12 Geçiş Ekonomisi/ 1997-2004	Hizmet Sektörü ve Hizmet Alt Sektörleri	Hizmet sektörlerindeki serbestleşme, emek verimliliğini artırmaktadır.
		Fung/ 2009	57 GOÜ/ 1967-2001	Finansal Hizmetler	Orta ve yüksek gelirli GOÜ'ler arasında, ekonomik büyüme ve finansal gelişme açısından yakınsama vardır.
		Zebaze- Keck/ 2009	Güney Afrika/ 1997-2003	Telekomünikasyon Hizmetleri	Mobil ağlara girişteki her %1'lik artış, kişi başı geliri % 0,5 artırmaktadır.
		Nişancı vd./ 2011	D-8 ülkeleri	Finansal Hizmetler	Finansal sektör gelişmelerinin ve finansal sektör araçlarının, ekonomide reel değişkenler üzerinde pozitif etkileri bulunmaktadır.

Tablo 2.1 Devam

	Yöntem	Yazar(lar)/ Çalışma Yılı	Ülke(ler)/ Dönem	UHT Değişken(ler)i	Sonuç
AGÜ ve GOÜ'ler Üzerine Yapılan Çalışmalar	Zaman Serisi Analizi	Sapir- Lutz/ 1982	52 GOÜ/ 1977	Taşımacılık Hizmetleri	Yoğun hizmet ticareti yapabilen ülkelerin ekonomik büyümeleri daha hızlıdır.
		Fasea-Abma/ 2003	9 GOÜ/ 1974-1999	Finansal hizmetler	Finansal yapıdaki gelişme, ekonomik büyümeyi pozitif etkilemektedir.
		Abu-Bader- Abu-Qarn/ 2005	Mısır/ 1960-2001	Finans Hizmetler DYY'leri	Finansal gelişme, ekonomik büyümeye neden olmaktadır.
		Odhiambo/ 2008	Kenya/ 1969-2005	Finansal Hizmetler	Ekonomik büyüme, finansal gelişmeye neden olmaktadır.
		Kreishan/ 2011	Ürdün/ 1970-2009	Turizm Hizmetleri	Turizm hizmetleri uzun dönemde ekonomik büyümenin kaynağıdır.
		Gautam/ 2011	Nepal/ 1974-2010	Turizm Hizmetleri	Kısa ve uzun dönemde turizm hizmetleri ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü ilişki bulunmaktadır.
		Mishra vd./ 2011	Hindistan/ 1978-2009	Turizm Hizmetleri	Turizm ve turist aktiviteleri sadece uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde anlamlı ilişkiye sahiptir.
		Chaudhry/ 2012	Pakistan/ 1976-2006	Finansal Hizmetler	Kısa ve uzun dönemde finansal hizmetlerle ekonomik büyüme arasında pozitif ilişki söz konusudur.
GÜ'ler Üzerine Yapılan Çalışmalar	Yatay Kesit ve Panel Veri Analizi	Wolff/2002	ABD/1947-1997	Hizmet Alt Sektörleri	Geleneksel ve Modern Hizmetler için TFV, mal endüstrisi toplam faktör verimliliğinden düşüktür
		Rutherford vd./ 2005	Rusya/ 2004	İşle İlgili Hizmetler	Hizmet sektöründe serbestleşme Rusya'nın durağan durum büyüme düzeyini yükseltecek, refah ve tüketim düzeyinde artışa neden olacaktır.
		Bayraktar- Wang/ 2006	28 GÜ/ 1994-2003	Finansal Hizmetler	Yabancı bankaların varlığı, yerel ekonomilerde ekonomik büyümeye neden olmaktadır.
		Kiyota/ 2008	Japonya/ 1985-1995	AR-GE Hizmetleri	AR-GE'nin hizmetler içindeki payı, mal ihracatı içindeki payından daha yüksektir.
		Lee/ 2008	25 OECD Üyesi GÜ/ 1975-2004	Hizmet Sektörü Verimliliği	İmalat sektörü uzun dönem yakınsaması ticaret ile ilişkilendirilirken, hizmet sektörü için yakınsamanın yok denecek kadar az olduğu bulunmuştur.
		Wua vd./ 2010	13 AB Üyesi GÜ/ 1976-2005	Bankacılık Hizmetleri	Uzun dönemde, bankacılık ve hisse senedi piyasasının gelişimi ile ekonomik kalkınma arasında pozitif ilişki vardır.

Tablo 2.1 Devamı

	Yöntem	Yazar(lar)/ Çalışma Yılı	Ülke(ler)/ Dönem	UHT Değişken(ler)i	Sonuç
GÜ'ler Üzerine Yapılan Çalışmalar	Zaman Serisi Analizi	Kim- Kim/ 2000	Kore / 1970-1997	Hizmet Alt Sektörleri	Hizmet sektöründe liberalizasyonun verimlilik artışına yol açacağı kesin değildir.
		Yang- Yi/ 2006	Kore / 1971-2002	Finansal Hizmetler	Finansal gelişim ve yeniden yapılanma ekonomik büyümeyi pozitif etkilemektedir
		Marquez/ 2006	ABD/ 1987-2001	Taşımacılık İthalat ve İhracatı	Hizmet ihracatı, ekonomik büyümeyi hizmet ithalatından daha fazla etkilemektedir.
Gelişmişlik Düzeyine Göre Ülke Gruplarını Karşılaştıran Çalışmalar	Yatay Kesit ve Panel Veri Analizi	Francois- Schuknecht/ 1999	93 Ülke/ 1986-1995	Finansal hizmetler	Finansal sektör açıklığı ile finansal sektör rekabeti ve büyüme arasında ilişki bulunmaktadır.
		Calderón- Liu/ 2002	109 Ülke/ 1960-1994	Finansal Hizmetler	Finansal gelişime ile ekonomik büyüme arasında iki yönlü nedensellik vardır.
		UNCTAD/ 2003	114 Ülke/ 1980-2000	Hizmet İhracatı	GOÜ'lerde hizmet ihracatı ekonomik büyümeyi pozitif etkilemektedir.
		Khoury- Savvides/ 2006	21 GOÜ, 39 GÜ/ 1990-2000	Telekomünikasyon ve Finansal Hizmetler	Telekomünikasyon, GOÜ'lerin, finansal hizmetler GÜ'lerin ekonomik büyümesini etkilemektedir.
		Po- Huang/ 2008	88 Ülke/ 1995-2005	Turizm Hizmetleri	Turizm gelirleri eşik değer aralığında ise turizmdeki gelişme ile ekonomik büyüme arasında anlamlı pozitif ilişki görülmektedir
		Lee- Chang/ 2008	OECD ve OECD Dışı Ülkeler/ 1990-2002	Turizm Hizmetleri	Turizmin büyüme üzerindeki etkisi OECD dışı ülkelerde daha yüksektir.
		Mishra vd./ 2008	100 Ülke/ 1990-2007	Hizmet İhracatı	Hizmet ihracatının sofistikasyonu ile kişi başına düşen gelir arasında pozitif bir ilişki vardır.
		Sánchez- Roura/ 2009	37 OECD Ülkesi/ 1980-2005	Hizmet Sektörü Verimliliği	Hizmet sektöründeki büyüme ile verimlilik artışı arasında pozitif ilişki bulunmaktadır.
		Lam- Shiu/ 2010	Çeşitli Ülke ve Bölgeler/ 1980-2006	Telekomünikasyon Hizmetleri	GÜ'lerde, ekonomik büyüme ile telekomünikasyon gelişimi arasında çift yönlü ilişki söz konusudur.
		Gable- Mishra/ 2011	100 Ülke/ 1990-2007	Hizmet İhracatı	UHT'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, AB-15 için oldukça yüksek, AB'ye yeni üye olan ülkeler ve katılım aşamasındaki ülkeler için daha düşüktür.

2.4. TÜRKİYE ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Türkiye’de hizmetler/UHT ile ekonomik büyüme arasındaki makroekonomik ilişkiyi tahmin eden çalışmaların oldukça sınırlı sayıda olduğu ve çalışmaların büyük oranda 2000’li yıllara rastladığı görülmektedir. Türkiye üzerine yapılan belli başlı çalışmalardan biri 2000 yılında Kar ve Pentecost tarafından yapılmıştır²⁴⁶. Araştırmacılar, 1963-1995 yıllarını kapsayan bir dönem için finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi tespit etmeyi amaçlamışlardır. Bu amaçla çalışmada, finansal gelişmeyi temsilen parasal değişkenlerle birlikte ve banka mevduatı, özel krediler ya da yerel kredi oranları değişkenleri kullanılmış ve nedensellik analizi yapılmıştır. Yapılan analizler sonucunda, finansal gelişmeyi temsilen parasal değişken kullanıldığında, finansal gelişmeden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik; banka mevduatı, özel krediler ya da yerel kredi oranları kullanıldığında, ekonomik büyümeden finansal gelişmeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

2006 yılında Aslan ve Küçükaksoy tarafından yapılan çalışmada, 1970-2004 dönemi için finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin tespit edilmesi amaçlanmıştır²⁴⁷. Yapılan nedensellik analizleri sonucunda, Türkiye’de finansal gelişmeden ekonomik büyümeye doğru bir ilişkinin söz konusu olduğu tespit edilmiştir. Çalışma sonucunda, finansal hizmetlerdeki serbestleşmenin bu hizmetleri artırdığına dolayısıyla, finansal hizmetlere yönelik yatırım artışının ekonomik büyümeye olumlu yönde katkı sağlayabileceğine vurgu yapılmıştır.

Türkiye üzerine yapılan belli başlı çalışmalardan bir diğeri de Bahar’a aittir²⁴⁸. Bahar 2006 yılında yaptığı çalışmada, Türkiye için 1963-2004 dönemine ait verilerle turizm hizmetleri ile ekonomik büyüme arasındaki uzun dönemli ilişkiyi tespit etmeyi amaçlamıştır. Bu amaçla çalışmada VAR analizi yapılmış ve analizler sonucunda, uzun dönemde turizm sektöründeki gelişme ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü ilişki olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Yapılan analizlerden hareketle çalışmada, turizm

²⁴⁶ Muhsin Kar, Eric J. Pentecost, “Financial Development and Economic Growth in Turkey: Further Evidence on the Causality Issue”, *Department of Economics, Economic Research Paper*, No: 00/27, Southborough University, 2000.

²⁴⁷ Özgür Aslan, İsmail Küçükaksoy, “Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Ekonomisi Üzerine Ekonometrik Bir Uygulama”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, 4, 2006, ss.25–38.

²⁴⁸ Ozan Bahar, “Turizm Sektörünün Türkiye’nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: VAR Analizi Yaklaşımı”, *Muğla Üniversitesi, İ.İ.B.F. Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 13(2),2006, ss.119–136.

yatırımlarının artırılmasının hizmet sektörünün gelişmesine ve ekonomik büyüme hızının artmasına katkıda bulunduğuna işaret edilerek, konu ile ilgili kamu politikalarının uygulanmasının gerekliliğine vurgu yapılmıştır.

2006 yılında Türkiye üzerine yapılan çalışmalardan bir diğeri de Özdemir Öksüzler'e aittir²⁴⁹. Özdemir ve Öksüzler yaptıkları çalışmada, Türkiye için 1963-2003 dönemine ait verilerle turizm ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini tespit etmeyi amaçlamışlardır. Yapılan tahminler sonucunda, hem kısa hem de uzun dönemde turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisini bulunduğu tespit edilmiştir. Sonuç olarak çalışmada, turizm sektörünün arz ve talebini artırmaya yönelik kamu politikalarının, ekonomik büyüme hızının artırılmasına katkıda bulunacağına işaret edilmiştir.

2008 yılında Aslan tarafından yapılan çalışmada, turizm hizmetleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki araştırılmıştır²⁵⁰. Türkiye için 1992-2007 dönemine ait verilerin kullanıldığı çalışmada, turizm sektörünü temsilen turizm gelirleri ele alınmıştır. Yapılan analizler sonucunda, uzun dönemde ekonomik büyüme ile turizm gelirleri arasında dolaylı bir ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Aynı yıl Çetintaş ve Bektaş tarafından 1964-2006 dönemine ait verilerle yapılan çalışmada da benzer sonuçlara ulaşılmıştır²⁵¹. Turizmle ilgili olarak yapılan diğer çalışmalara benzer şekilde bu çalışmalarda da, turizmin ekonomik büyümeye daha fazla katkı sağlayabilmesi için bu sektöre yönelik kamu yatırımlarının artırılmasının gerekli olduğuna vurgu yapılmıştır.

Akkay 2010 yılında yaptığı çalışmada, 1989-2010 yıllarını kapsayan bir dönem için zaman serisi nedensellik analizi yöntemini kullanarak, hanehalkları ve firmalar arasındaki ilişki çerçevesinde finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi

²⁴⁹ Ali Rıza Özdemir, Oktay Öksüzler, "Türkiye'de Turizm Bir Ekonomik Büyüme Politikası Aracı Olabilir Mi? Bir Granger Nedensellik Analizi", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(16), 2006, ss.107-126.

²⁵⁰ Alper Aslan, "Türkiye'de Ekonomik Büyüme ve Turizm İlişkisi Üzerine Ekonometrik Analiz", MPRA Paper No: 10611, 2008.

²⁵¹ Hakan Çetintaş, Çetin Bektaş, "Türkiye'de Turizm ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Kısa ve Uzun Dönemli İlişkiler", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 19(1), Bahar: XX-XX, 2008, ss.1-8

araştırmıştır²⁵². Akkay'ın Türkiye üzerine yaptığı analizler sonucunda, ekonomik büyümeden finansal gelişmeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin bulunduğu tespit edilmiştir. Çalışma sonucunda, ekonomik büyümedeki artışın, bankacılık sektöründeki mevduatların ve sektörün özel sektöre verdiği kredilerin artırmasına yol açarak finansal gelişmeye katkıda bulunduğu işaret edilmiştir.

2011 yılında Çakmak vd. tarafından yapılan çalışmada, 1974-2008 yıllarını kapsayan bir dönem için Türkiye'de hizmet ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi belirlenmeye çalışılmıştır²⁵³. Yapılan zaman serisi sınır testinin sonucunda, Türkiye'de hizmet ihracatının ekonomik büyüme üzerinde etkisinin negatif ve istatistikî açıdan anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca çalışmada, ticari açıklığın ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Analiz sonuçlarından hareketle çalışmada, Türkiye'de hizmet ticaretinin gelişme trendinin dışa açıklıkla paralel olarak devam etmesi durumunda, hizmet ticaretinin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkileyebileceği vurgulanmıştır.

Türkiye üzerine 2000-2012 dönemi arasında muhtelif yıllarda yapılan uygulamalı çalışmaları içeren bir literatür özeti Tablo 2.2'de sunulmuştur.

²⁵² Reşat Can Akkay, *Gelişmekte Olan Piyasalarda Finansal Gelişme Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

²⁵³ Erol Çakmak, Eda Bozkurt, Hayati Aksu, Ömer Selçuk Emsen, "Türkiye'de Hizmet Ticareti ve Ekonomik Büyüme İlişkisi", *Sosyoekonomi*, 2011,7(16), ss.21-39.

Tablo 2.2. Hizmetler/UHT-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Ulusal Literatür

	Yöntem	Yazar(lar)/ Çalışma Yılı	Dönem	UHT Değişken(ler)i	Sonuç
Türkiye Üzerine Yapılan Çalışmalar	Zaman Serisi Analizi	Kar- Pentecost/ 2000	1963–1995	Finansal Hizmetler	Para açısından, hizmetlerden ekonomik büyümeye doğru; banka hizmetleri açısından, ekonomik büyümeden hizmetlere doğru nedensellik vardır.
		Özdemir- Öksüzler/ 2006	1963–2003	Turizm Hizmetleri	Kısa ve uzun dönemde turizm ekonomik büyümeyi etkilemektedir.
		Aslan/ 2006	1992:1- 2007:2	Turizm Hizmetleri	Ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasında uzun dönemli dolaylı bir ilişki vardır.
		Bahar/ 2006	1963–2004	Turizm Hizmetleri	Uzun dönemde turizm ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü ilişki bulunmaktadır.
		Çetintaş- Bektaş/ 2008	1964-2006	Turizm Hizmetleri	Turizm, uzun dönemde ekonomik büyümeyi etkilemektedir.
		Aslan- Küçükaksoy/ 2008	1970–2004	Finansal Hizmetler	Finansal gelişmeden ekonomik büyümeye doğru bir ilişki söz konusudur.
		Akkay/ 2010	1989-2010	Finansal Hizmetler	Ekonomik büyümeden finansal gelişmeye doğru nedensellik ilişkisi gözlemlenmektedir
		Çakmak vd./ 2011	1974–2008	Hizmet İhracatı	Hizmet ihracatı, ekonomik büyümeyi negatif etkilemektedir.

2.5. UYGULAMALI ÇALIŞMALARIN GENEL DEĞERLENDİRMESİ

Yaklaşık 30 yıllık bir dönem boyunca hizmetlerle UHT arasındaki ekonomik büyüme ilişkisi konusunda yapılan çalışmaların genel özellikleri Tablo 2.1 ve Tablo 2.2’de verilmiştir. Tabloların incelenmesinden anlaşılabacağı gibi bu çalışmaların çoğunda hizmetler/UHT ile ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Uygulamalı çalışmalarını tamamı ile ilgili olarak yapılabilecek değerlendirmeler aşağıda maddeler halinde özetlenmiştir:

- Çalışmaların çoğunda standart bir hizmetler/UHT ölçümünün kullanılmadığı gözlenmiştir. Bu durum farklı ölçümlerin farklı etkilerinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Çalışmalarda kullanılmak üzere tüm hizmet türlerini içeren standart bir ölçümün oluşturulması, hizmetler/UHT’nin ekonomik büyüme üzerindeki kuvvetli etkisini göstermede daha kullanışlı olabilir.

- Çalışmaların büyük bölümü panel veriler ile yapılan analizlere dayanmaktadır. Bu tür analizlerde örneğe konu olan tüm ülkelere ait veriler kümülatif olarak ele alınmaktadır. Analizlerde ülkeler zaman zaman gelir gruplarına veya farklı hizmet türü göstergelerine göre ayrı ayrı sınıflandırılmışlardır. Ancak aynı grupta yer alan ülkeler arasında bile ekonomik performans, yapı ve kullanılan verilerin ölçümleri açısından önemli farklılıklar bulunduğu dikkate alındığında, kümülatif verilerle yapılan çalışmaların bireysel ülkeler açısından yanıltıcı sonuçlara ulaşma riski taşıdığı görülür. Bu nedenle bireysel ülke bazında zaman serisi verilerine dayalı zaman serisi analizleriyle çalışma yapmanın amaca daha iyi hizmet edeceği söylenebilir.

- Çalışmaların büyük bölümünde hizmetler/UHT'nin ekonomik büyümeyi etkileme kanalları araştırılmıştır. Bu çalışmalarda genel olarak hizmetler/UHT'nin ekonomik büyümeyi, hizmet sektörünün hacimsel büyüklüğü, hizmetlerin çeşitliliği, ticari açıklık ve hizmetlerin DYY çekme kapasitesi gibi kanallar vasıtasıyla etkilediği tespit edilmiştir. Bu kapsamda yapılan çoğu çalışmada, hizmet ticareti serbestleşmesi, alt sektörlerin büyümeye katkısı, sektörün verimlilik artışı gibi konulara ağırlık verildiği gözlenmiştir.

- Birçok çalışmada hizmetler/UHT ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin, ülkelerin kalkınmışlık düzeylerine göre farklılık gösterip göstermediği araştırılmıştır. Bu tür çalışmalarda genel olarak büyümenin UHT'den etkilenebilmesi için, ülkelerin belirli bir kalkınma aşamasına ulaşmaları gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca ilişkinin derecesinin GÜ'lerde GOÜ'lerden daha yüksek olduğu görülmüştür.

- Çok sayıda çalışmada konuya, hangi hizmet türünün ekonomik büyüme üzerinde daha etkili olduğu açısından yaklaşılmıştır. Bu çalışmalarda genel olarak katma değeri yüksek olan modern hizmetlerin (telekomünikasyon hizmetleri, bilişim hizmetleri, finansal hizmetler) ekonomik büyüme ve verimlilik artışı üzerindeki etkisinin, katma değeri düşük olan geleneksel hizmetlere (seyahat ve taşımacılık hizmetleri) daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Ayrıca bu çalışmalarda, modern hizmetlerin GÜ'lerin ekonomik büyümesinde, geleneksel hizmetlerin ise AGÜ ve GOÜ'lerin ekonomik büyümesinde daha etkili oldukları tespit edilmiştir.

- Türkiye üzerine yapılan çalışmalarda çoğunlukla hizmet alt sektörlerinden turizm ve finansal hizmetlere odaklanıldığı, UHT'ye yönelik çalışmaların ise yok

denecek kadar az olduğu görülmüştür. Konu ile ilgili olarak yapılan çalışmalarda genel olarak, geleneksek hizmetlerden olan turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin, modern hizmetlerden biri olan finansal hizmetlere göre oldukça yüksek olduğunun tespit edildiği gözlenmiştir.

Özetlenecek olursa; uygulamalı çalışmalarda başlangıçta sadece artık faktöre açıklama getirmede hizmetlerin etkisini sorgulamakla yetinilirken, sonraları hizmetler/UHT ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin farklı boyutlarının araştırılmasına yönelinmiş ve giderek konu farklı gelişme seviyeleri açısından irdelenmeye başlanmıştır. Çalışmaların temel ortak noktası, ekonomik büyümesini diğer faktörler sabitken, ekonominin ihtiyacına uygun hizmet ticaretine dayandıran dışa açık ülkelerde, UHT ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin daha güçlü olmasıdır.

İncelenen uygulamalı araştırmalardan hareketle, bu tez çalışmasında panel verilerle yapılan çok ölkeli çalışmalar yerine bireysel ülke bazında zaman serisi verilerine dayalı analizlerin yapılmasının, hem çok ölkeli çalışmalara katkı sağlanmasına, hem de UHT ile ilgili sorunlara uygun araştırma stratejisi belirlenerek çözüm bulunmasına hizmet edeceği düşünülebilir. Ayrıca, Türkiye üzerine UHT-ekonomik büyüme ilişkisini araştıran çalışma sayısı yok denecek kadar az olduğu için, bu çalışmanın ulusal literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DÜNYA'DA VE TÜRKİYE'DE HİZMET SEKTÖRÜNÜN VE TİCARETİNİN GELİŞİMİ VE TÜRKİYE ÜZERİNE EKONOMETRİK BİR ANALİZ (1974- 2011)

Bu bölümde, UHT'nin ekonomik büyüme açısından analizi kapsamında, Türkiye'nin ekonomik büyüme sürecinde UHT'nin önemi ve rolü incelenmektedir. Bu amaçla öncelikle dünyada ve Türkiye'de hizmet sektörü ve ticaretinin gelişimi tanımsal olarak incelenmektedir. Çalışmada, veri mevcudiyetine göre dünya için 1980-2010 dönemine ait tanımsal analizler yapılmaktadır. Yine veri mevcudiyetine göre, Türkiye'de hizmet sektörünün gelişimi çeşitli yıllara göre analiz edilmekte ve hizmet ticaretinin gelişimi, 1974-1988 ve 1989-2011 şeklinde iki alt döneme ayrılarak tarihsel bir süreç içerisinde incelenmektedir.

Daha sonra ise, Türkiye'de UHT ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki genişletilmiş Cobb-Douglas üretim fonksiyonu yöntemi kullanılmak suretiyle çok değişkenli eş-bütünleşme analizi ve vektör hata düzeltme modeli kullanılarak ekonometrik açıdan analiz edilmektedir. Zaman serisi analizleri kullanılarak yapılan analizlerin sonuçları, yorumlar ve öneriler sunulmaktadır.

3.1. DÜNYA'DA HİZMET SEKTÖRÜNÜN VE TİCARETİNİN GELİŞİMİ

Dünyada hizmetler/UHT'ye ait unsurların ekonomik etkilerinin tespit edilmesi ve UHT'ye yönelik politikaların belirlenmesi açısından, hizmetler/UHT'ye ilişkin göstergelerin incelenmesi gerekli hale gelmektedir. Bu çalışmada hizmetler/UHT; hizmetler/UHT'nin toplam GSYİH içindeki payı, UHT'nin toplam ticaret içindeki payı, gibi göstergeler tanımsal olarak incelenmektedir.

1980'li yıllardan itibaren hizmet sektörleri ve UHT'nin dünya hasılasındaki, ihracat ve ithalatındaki payları giderek artmaktadır. Bunda hizmet ve bilgi toplumuna geçiş, teknolojik gelişme ve üretim ve tüketim yapılarındaki değişme gibi faktörler etkili olmaktadır. Bu bağlamda, tarım ve sanayi sektörünün toplam hasıla içindeki payı azalırken, hizmet sektörünün payı artmaktadır. Ülke ekonomilerinin gelişmişlik düzeylerine göre sektörlerin GSYİH'dan aldıkları paylar 1980 ve 2010 yılları itibariyle Tablo 3.1'de verilmektedir.

Tablo 3.1. Yıllar ve Gelir Düzeyine Göre Sektörlerin GSYİH İçindeki Payları (%)

Yıllar	1980			2010		
G. Düz./Sektör	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Tarım	Sanayi	Hizmetler
Düşük Gelir Düzeyi	19,30	37,52	43,19	23,31	24,67	50,02
Orta Gelir Düzeyi	38,69	20,24	41,16	35,73	9,45	54,81
Yüksek Gelir Düzeyi: OECD Dışı	52,53	3,90	43,57	40,83	1,58	57,60
Yüksek Gelir Düzeyi: OECD	36,06	3,84	60,10	23,82	1,31	74,87

Kaynak: Worldbank, World Databank, World Development Indicators verileri kullanılarak hazırlanmıştır
Erişim Tarihi: 20 Temmuz 2011 <http://databank.worldbank.org/ddp/home.do>

Tablo 3.1’de görüldüğü gibi 1980 ve 2010 yılları itibariyle düşük gelir düzeyli ülkelerden yüksek gelir düzeyli ülkelere²⁵⁴ doğru tarımın ve sanayinin GSYİH içindeki payı azalırken, hizmetlerin ekonomiden aldıkları pay artmaktadır. Tabloda genel olarak düşük gelir düzeyinde sanayi sektöründeki artış dışında, sanayi ve tarım sektöründe hem yüksek gelir düzeyi hem de orta gelir düzeyinin tamamında düşme, hizmet sektöründe ise artış görülmektedir.

Hizmetlerin GSYİH’deki payının artmasına neden olan temel faktörler, üretim ve tüketim yapısındaki değişimlerdir. Gelişmişlik düzeyindeki artışla birlikte firmaların, üretim sürecinde ölçek ekonomisi ve pozitif dışsallık yaratabilecek modern hizmetlere yönelik talepleri artmaktadır. Çoğunlukla bilgi teknolojisine bağlı olarak gelişen bu tür hizmetler önemli bir büyüme kaynağı oluşturmaktadırlar²⁵⁵. Tüketim açısından ise gelir düzeyindeki artışla birlikte tüketici tercihleri, hizmet talebinin gelir esnekliği yüksek olduğu için, hizmetler lehine değişmektedir. Tüketiciler gelir artışıyla birlikte daha fazla kalite, rahatlık, kültür ve dinlenme ağırlıklı tüketime yönelmekte ve dolayısıyla bu alanlardaki taleplerini arttırmaktadırlar²⁵⁶.

²⁵⁴ Bu ülkelere ait sınıflandırma Dünya Bankası tarafından ekonomilerin 2011 kişi başına GSMH verileriyle Dünya Bankası Atlas Metodu ile düzenlenmiştir. Düşük gelir düzeyi \$1,025 veya daha azına sahip ülkeler; Alt orta gelir düzeyi \$1,026 - \$4,035 arası gelir düzeyine sahip ülkeler; Üst orta gelir düzeyi, \$4,036 - \$12,475 arası gelir düzeyine sahip ülkeler; ve yüksek gelir düzeyi, \$12,476 veya daha fazlasına sahip ülkeler olarak gruplandırılmıştır. Ek 1’te bu sınıflandırmaya göre ülkeler liste olarak verilmiştir. Dünya Bankası Atlas Metodu ile ilgili daha detaylı bilgi için; <http://data.worldbank.org/about/country-classifications/world-bank-atlas-method> adresine başvurulabilir.

²⁵⁵ Mishra, Lundstrom ve Anand, ss.2-11.

²⁵⁶ İyidoğan, ss. 12-14.

Hizmetlerin GSYİH içindeki payının artmasına paralel olarak UHT'nin toplam dünya GSYİH'sı ve dış ticareti içindeki payında da artış olmaktadır. Gelişen bilgi teknolojileri, mamul malların üretiminde daha büyük oranda hizmet kullanımının yaygınlaşması ve hizmetler sektörü açısından üretim ve tüketimin aynı yerde yapılması zorunluluğunu ortadan kaldıran gelişmelerle birlikte, birçok hizmet kolu ticarete konu olmakta ve her geçen yıl hizmet ticaretinin uluslararası ticaretteki payı artmaktadır. Tablo 3.2, 1980-2010 yılları arasında UHT'nin toplam dünya GSYİH'sı ve dış ticareti içindeki paylarını göstermektedir.

Tablo 3.2. UHT'nin Toplam Dünya GSYİH'sı ve Dış Ticareti İçindeki Payı (%)

	Hizmet Ticaretinin GSYİH İçindeki Payı*				Hizmet Ticaretinin Toplam Mal ve Hizmet Ticareti İçindeki Payı**			
Yıllar	Dünya	Düşük Gelir Düz	Orta Gelir Düz	Yüksek Gelir Düz	Dünya	Düşük Gelir Düz	Orta Gelir Düz	Yüksek Gelir Düz
1980	7,79	7,03	6,07	8,18	18,38	16,93	14,61	19,17
1981	7,85	6,88	5,91	8,31	18,91	17,99	14,37	19,89
1982	7,74	6,58	5,67	8,23	19,55	18,50	14,68	20,61
1983	7,39	6,55	5,45	7,83	19,41	18,97	14,19	20,56
1984	7,27	6,70	5,38	7,69	18,79	18,74	13,99	19,82
1985	7,02	7,21	5,16	7,43	18,78	20,77	14,11	19,76
1986	6,81	6,84	4,99	7,19	19,34	19,91	14,90	20,26
1987	7,07	7,34	5,24	7,42	19,33	20,79	14,22	20,36
1988	7,13	7,27	5,53	7,43	18,96	20,48	13,96	19,98
1989	7,40	7,48	5,75	7,72	19,02	20,87	14,09	20,03
1990	7,95	7,80	6,20	8,27	19,96	21,03	15,47	20,83
1991	8,03	7,76	6,58	8,29	20,55	21,98	16,92	21,21
1992	8,33	8,53	7,35	8,50	20,37	24,81	14,14	21,84
1993	8,23	10,30	7,86	8,29	21,01	27,23	16,68	21,99
1994	8,20	11,98	8,13	8,20	20,37	27,40	17,81	20,92
1995	8,46	12,84	8,46	8,44	19,69	27,05	17,90	20,06
1996	8,83	11,56	8,43	8,90	19,99	25,39	18,08	20,39
1997	9,16	11,92	8,79	9,22	19,95	26,86	18,56	20,24
1998	9,36	12,07	8,56	9,53	20,47	27,39	18,52	20,88
1999	9,24	12,38	8,66	9,35	20,17	28,59	17,71	20,68
2000	9,53	10,79	8,78	9,70	19,28	23,51	16,43	19,94

Tablo 3.2 Devam

Yıllar	Hizmet Ticaretinin GSYİH İçindeki Payı*				Hizmet Ticaretinin Toplam Mal ve Hizmet Ticareti İçindeki Payı**			
	Dünya	Düşük Gelir Düz	Orta Gelir Düz	Yüksek Gelir Düz	Dünya	Düşük Gelir Düz	Orta Gelir Düz	Yüksek Gelir Düz
2001	9,64	11,24	8,91	9,79	19,91	23,20	16,92	20,63
2002	9,85	11,02	9,29	9,97	20,26	23,34	16,62	21,18
2003	10,03	10,84	9,28	10,20	20,01	21,73	15,93	21,08
2004	10,68	11,65	9,86	10,87	19,81	21,94	15,70	20,97
2005	10,96	12,21	9,70	11,30	19,38	21,96	15,16	20,67
2006	11,36	12,86	9,53	11,91	18,99	21,74	14,75	20,37
2007	12,00	13,31	9,50	12,85	19,50	22,45	15,01	21,05
2008	12,37	13,67	9,58	13,45	19,34	22,56	15,04	20,93
2009	11,80	12,25	8,87	12,98	21,81	22,08	16,60	23,82
2010	11,84	13,06	8,72	13,27	20,10	22,40	15,42	22,07

* Hizmet İhracatı ile Hizmet ithalatı toplamının GSYİH'ya oranlaması ile hesaplanmıştır

** Hizmet İhracatı ile Hizmet ithalatı toplamının Mal ve hizmet İhracat ile ithalat toplamına oranlanması ile hesaplanmıştır

Kaynak: World Development Indicators'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 3.2'de görüldüğü gibi, UHT'nin toplam dünya GSYİH içindeki payı, 30 yıllık dönemde tüm dünyada % 4'lük bir artış göstermiştir. Tüm gelişmişlik düzeylerinde UHT'nin GSYİH içindeki payı artmış ancak, bu artış en fazla düşük gelir gruplu ülkelerde (% 6) gerçekleşmiştir.

Tablo 3.2'de görüleceği gibi, UHT'nin (ihracat ve ithalat toplamı) toplam ticaret içindeki payı, gelişmişlik düzeyi farketmeksizin, 1980-2010 döneminde artış göstermiştir. Söz konusu dönemde UHT'nin toplam dünya ticareti içindeki payı en fazla düşük gelirli ülkeler artış göstermiştir. Yüksek gelirli ülke grubunda bu artış (% 2), orta gelirli ülke grubundan (% 1) fazla olmuştur. Dünya geneli açısından bu artışın 30 yıllık dönemde % 2 olduğu dolayısıyla mal ticaretinin 30 yılda toplam ticaret içindeki payının % 2 azaldığını da söylemek mümkündür. Bu durum hizmetlerin giderek ticaret içinde daha önemli hale geldiğini ve mal ticaretinin yerini almaya başladığını göstermektedir.

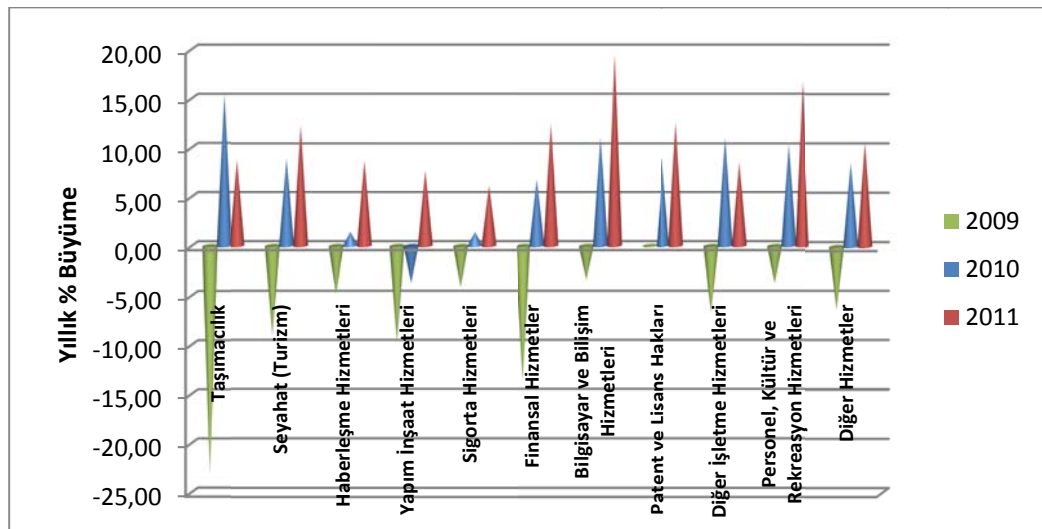
WTO'nün 2011 yılı istatistiklerine göre 2009-2010 yılları arasında dünya mal ticareti ihracatı % 14, UHT ise % 9 oranında artış göstermiştir²⁵⁷. UHT'deki % 9'luk büyümenin % 22'si Asya ülkeleri (özellikle Çin ve Hindistan) tarafından

²⁵⁷ WTO, International Trade Statistics 2011, ss.13-140. Erişim Tarihi: 12 Mayıs 2012, http://www.wto.org/english/res_e/statis_e/its2011_e/its2011_e.pdf

gerçekleştirilmiştir. Özellikle Çin UHT’de hem ihracatçı hem de ithalatçı konumundadır. 2010 yılı itibariyle dünya hizmet ticaretinde en büyük pay, 1.275 milyar dolar ile Avrupa Birliği (AB)’ye aittir²⁵⁸.

2010 yılı itibariyle dünya hizmet ihracatında en büyük paya sahip olan ülke grubu/ülke AB (% 43) ve ABD (% 14)’dir. Bunları, Çin (% 4,5), Japonya (% 3,7) ve Hindistan (% 3,2) takip etmektedir. Dünya hizmet ihracatının % 68’i bu ülkeler tarafından gerçekleştirilmektedir. Türkiye’nin dünya hizmet ihracatı içindeki payı ise % 0,9’dur. Dünya hizmet ithalatında da en büyük paya sahip olan ülke grubu/ülke AB (% 40) ve ABD (% 10)’dir. Bunları, Çin (% 5,4), Japonya (% 4,4) ve Hindistan (% 3,3) takip etmektedir. Dünya hizmet ithalatının % 60’dan fazlası bu ülkeler tarafından gerçekleştirilmektedir. Türkiye’nin dünya hizmet ithalatı içindeki payı ise % 0,5’tir²⁵⁹.

Öte yandan, toplam dünya UHT’sinde artış olmasına rağmen, uluslararası ticarete konu olan hizmet alt (geleneksel ve modern) sektörleri itibariyle bu durum farklılık göstermektedir. Şekil 3.1, 2009-2011 yılları arasında alt sektörler itibariyle UHT’nin yıllık büyüme seyrini göstermektedir.

Şekil 3.1. Alt Sektörler İtibariyle UHT’nin Yıllık Büyüme Oranı *

²⁵⁸ Hesaplamaya Avrupa Birliğinin kendi içinde yaptığı ticaret dahil edilmemiştir.

²⁵⁹ WTO, Statistics Database, Erişim Tarihi: 14 Mayıs 2012, <http://stat.wto.org/StatisticalProgram/WSDBStatProgramHome.aspx?Language=E>

* Şekil 3.1, WTO, Statistics Database verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 3.1'e göre, 2009 yılında patent ve lisans hakları hizmetleri hariç, tüm hizmet alt sektörlerinin büyüme oranı negatif olmuştur. Bu durumun ortaya çıkmasına neden olan en önemli faktörün, 2008 yılının sonunda ABD'de başlayarak dünyaya yayılan global finansal kriz olduğu söylenebilir. 2011 yılı 2010 yılı verileri ile karşılaştırıldığında, taşımacılık ve diğer işletme hizmetleri hariç, turizm, yapım-inşaat, personel, kültür-rekreasyon gibi geleneksel hizmet ticaretinin büyüme oranı artış göstermiştir. Haberleşme, sigorta, finans, bilgisayar ve bilişim, patent ve lisans gibi modern hizmet ticaretinin büyüme oranı da artış göstermiştir. Ancak, modern hizmetler ticaretinin büyüme oranındaki artış geleneksel hizmetler ticaretinin büyüme oranındaki artıştan daha yüksektir.

Bununla birlikte günümüzde, özellikle 1990'lardan itibaren hızlı bir büyüme trendi içine giren modern hizmetlerin toplam UHT içindeki payı, geleneksel hizmetlere göre oldukça düşük düzeydedir. Teorik açıdan önemli bir büyüme kaynağı olarak kabul edilen modern hizmet ticaretinin toplam UHT içindeki payının düşük olması, modern hizmetlerin ekonomik büyümeye katkısını inceleyen birçok çalışma yapılmasına neden olmuştur. Her ne kadar yapılan çalışmalarda modern UHT'nin mi yoksa geleneksel UHT'nin mi ekonomik büyümeye daha fazla katkısı olduğu ile ilgili kesin bir sonuca ulaşılamasa da çalışmalardan çıkan kesin kanı modern hizmet ticaretinin ekonomik büyümeye açısından anahtar rol üstlenebilmesi için ekonominin yeterli kalkınma düzeyine ulaşması gerekliliğidir²⁶⁰.

3.2. TÜRKİYE'DE HİZMET SEKTÖRÜNÜN VE TİCARETİNİN GELİŞİMİ

Bu kısımda dünyadaki ekonomik gelişmeler çerçevesinde Türkiye ekonomisinde öncelikle hizmet sektörünün yapısı ve gelişimi ele alınmakta, daha sonra ise hizmet ticaretinin tanımsal analizi yapılmaktadır. Hizmet ticareti ile ilgili tanımsal analizler, hizmet ticaretine ait unsurların ekonomik etkilerinin tespit edilmesi ve hizmet yatırımlarına yönelik politikaların belirlenmesi açısından önem arz etmektedir. Bu kapsamda çalışmada hizmet ticareti; toplam hizmet ithalatı ve ihracatı, hizmet ithalat ve

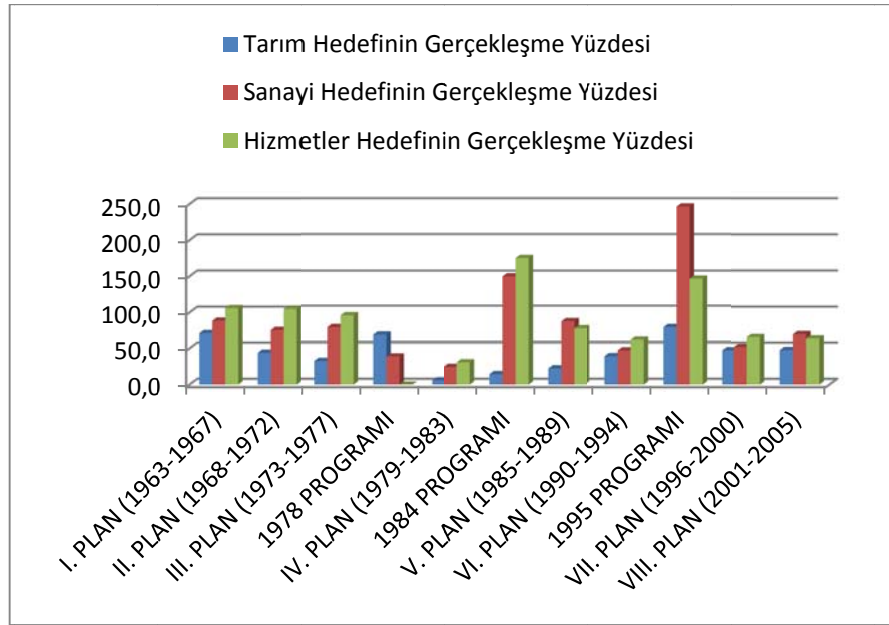
²⁶⁰ Ghani ve Kharas bu durumu, modern hizmetlerin Hindistan için diğer güney asya ülkelerinden daha önemli olmasını; modern hizmetlerin ekonomik büyümenin itici gücü olması için, ülkelerin modern hizmetlerin gerektirdiği teknolojik altyapıya sahip olabilecek kalkınma düzeyinde olması gerektiği ifadesiyle açıklamaktadır. Ghani ve Kharas, s. 20-24.

ihracatının toplam ithalat ve ihracat içindeki payları, mal ve hizmet dengesi, geleneksel ve modern hizmet ithalat ve ihracatı gibi göstergeler açısından incelenmektedir. Türkiye’de hizmet sektörünün gelişiminin alt dönemler itibariyle incelenememesinde, veri bulma güçlüğü etkili olmuştur.

3.2.1. Türkiye’de Hizmet Sektörünün Yapısı ve Gelişimi

1923 yılında Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte Türkiye’de, tarım ağırlıklı ekonomik yapıyı değiştirmek ve ekonomiyi geliştirmek için sanayileşmeye büyük önem verilmiştir. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde, sanayileşme ile birlikte hizmetler sektöründe de önemli başarılar elde edilmiş ancak, II. Dünya Savaşı nedeniyle kalkınma politikalarında yeterli gelişim ve süreklilik sağlanamamıştır.

1960 yılında sanayileşme stratejisi değişmiş ve 1963 yılı sonrasında planlı döneme geçilerek ithal ikameci sanayileşme stratejisine ağırlık verilmiştir. Sanayi sektörüne ağırlık verilen planlı dönemde, hizmet sektörü dâhil tarım ve sanayi sektörlerine yönelik hedeflere yer verilmiştir. Türkiye ekonomisinde planlı dönemde, sektör hedeflerinin gerçekleşme yüzdeleri Şekil 3.2’de verilmiştir.

Şekil 3.2. Planlı Dönemde Sektör Hedeflerinin Gerçekleşme Yüzdeleri*

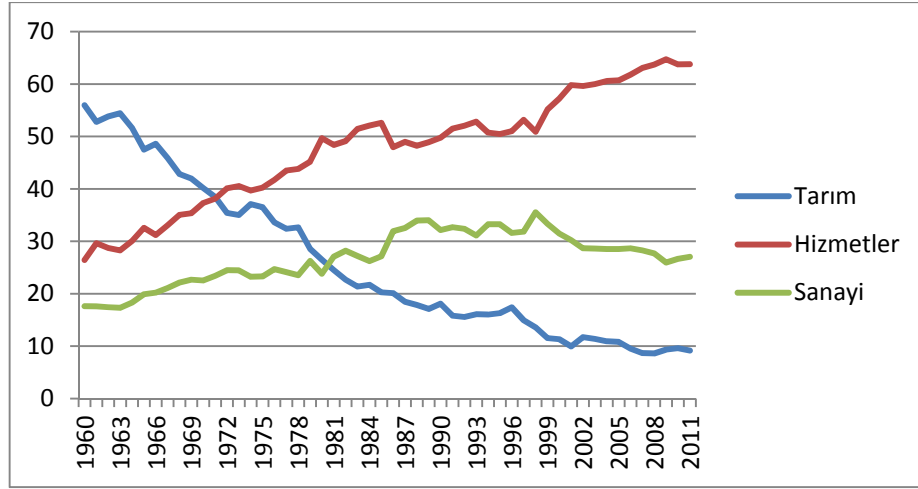
* Şekil 3.2, DPT-Ekonomik Sosyal Göstergeler; 1950-2010 dönemine ait veriler kullanılarak hazırlanmıştır. Erişim tarihi: 20 Mayıs 2011, <http://www.dpt.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?Enc=83D5A6FF03C7B4FC5A73E5CFAD2D9676>.

Şekil 3.2’de görüldüğü gibi, ilk dört plan döneminde, kalkınma planlarında belirlenen hedeflere en fazla yaklaşan sektör % 30.6 ile hizmetler sektörü olmuştur. Diğer sektörlerin hedeflere yaklaşma oranları ise tarımda % 5.2, sanayide % 24.2 olmuştur. Ancak hizmetler sektörünün ekonomi içindeki payı diğer sektörlerin oldukça gerisinde kalmıştır. 1980 yılındaki dışa açık sanayileşme stratejisi ile birlikte, hedefler ile gerçekleştirmeler arasında önemli sapmalar ortaya çıkmaya başlamıştır. 1984 programında, sanayi ve hizmetler hedefin çok üstünde gerçekleşirken, tarımın gerçekleştirme yüzdesi çok düşük olmuştur. V. VI. ve VII. kalkınma planlarında belirlenen hedeflere en çok yaklaşan sektör hizmetler sektörü olmuştur. VIII. kalkınma planında hizmet sektörü hedefi (% 7,5), sanayi sektör hedefinden (% 7) daha büyük belirlenmiş ancak, hizmet sektörü gerçekleştirme yüzdesi sanayi sektörünün gerisinde kalmıştır.

Türkiye’de sektörlerin büyüme oranlarına ilişkin istatistiki veriler (Bkz. Ek 3) incelendiğinde, 1924-1933 yılları arasında toplam GSYİH, sanayi, tarım ve hizmet sektörlerinin büyüme oranları sırasıyla ortalama, % 8, % 11, % 10 ve % 8 olmuştur. Bu dönemdeki % 8’lik büyümeye rağmen, 1933-1943 döneminde hizmet sektörü, % 2’lik büyüme oranı ile en düşük büyüyen sektör konumuna düşmüştür. Bu dönemde en hızlı büyüyen sektör tarım sektörü olmuştur. 1944-1953 döneminde hizmetler, ekonomide en hızlı büyüyen sektör konumuna yükselmiştir. 1954’ten günümüze kadar geçen sürede, hizmet sektörü dalgalı bir seyir izlemekle birlikte, genel olarak, sanayi sektörü büyüme trendi ile paralel bir gelişme seyri takip etmiştir. 1924-2010 yıllarını kapsayan 87 yıllık dönemde, GSYİH, tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin büyüme oranları sırasıyla ortalama, % 4,8, % 3,7, % 6,5 ve % 5,4 olmuştur. Bu oranlar Türkiye’de ekonomik gelişmişlik düzeyinin arttığını, tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiş yaşandığını göstermektedir.

Türkiye ekonomisinde sektörlerin katma değerleri yıllar değişme ve gelişme göstermiştir. 1960-2011 yıllarını kapsayan dönem için ana sektörlerin katma değerlerinin GSYİH içindeki payları Şekil 3.3’teki gibidir*. Şekilde görüldüğü gibi 1960-2011 döneminde, tarım sektörünün GSYİH’ya katkısı sürekli olarak azalmıştır. 1960 yılında GSYİH içinde tarım sektörünün payı % 55 iken, 2011 yılında bu pay % 9’lara kadar düşmüştür.

* Şekil 3.3, Worldbank, World Development Indicators kullanılarak hazırlanmıştır.

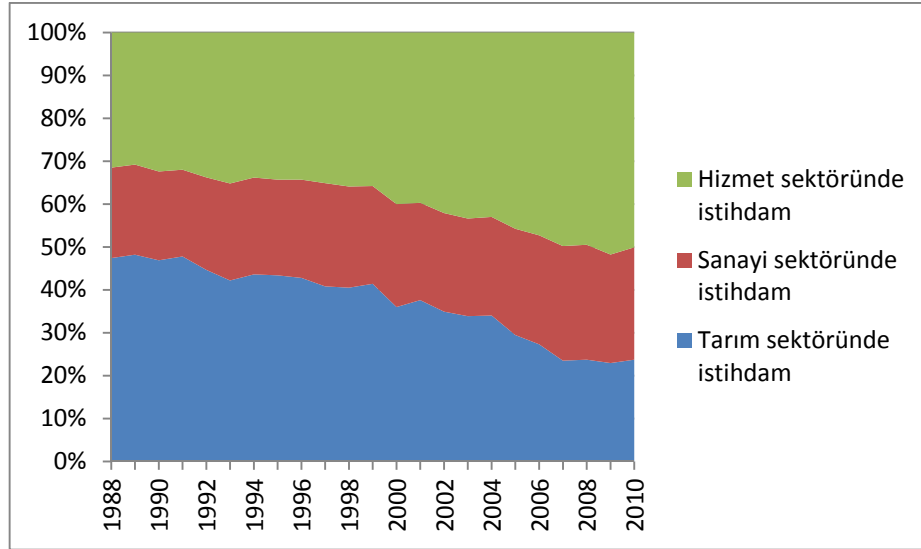
Şekil 3.3. Ana Sektör Katma Değerlerinin GSYİH İçindeki Payları (%)

Şekil 3.3'te görüleceği üzere 1960-2011 döneminde sanayi sektörünün GSYİH'ya katkısı sürekli artış göstermiştir. Sanayi sektörünün GSYİH içindeki katma değeri 1960 yılında % 17 iken, 2011 yılında % 27'ye ulaşmıştır. Hizmetler sektörünün GSYİH'ya katkısı da sürekli olarak artış yönündedir. Hizmetler sektörünün GSYİH içindeki katma değeri 1960 yılında % 26 iken, 2011 yılında % 64'e yükselmiştir. Söz konusu dönemde sanayi sektörü katma değerindeki artış, hizmet sektörünün altında gerçekleşmiştir. Sektörel olarak hizmetlerin katma değerindeki hızlı gelişim, hizmet sektörünün Türkiye ekonomisinde öneminin arttığını göstermektedir.

Hizmet sektörüne yönelik göstergeler 3.1 numaralı başlık altında verilen göstergelerle karşılaştırıldığında, Türkiye'nin hizmet sektörü büyümesi ve GSYİH içindeki payı açısından GÜ'lere yaklaştığı gözlenmektedir.

Ülke ekonomilerinin gelişmişlik düzeyleri arttıkça, tarım ve sanayi sektöründe istihdam edilen işgücü sayısı azalmakta, hizmet sektöründe ise artmaktadır. Türkiye'nin sektörel istihdam yapısında meydana gelen değişim için, Şekil 3.4 ve Şekil 3.5'te verilen sektörler göre istihdamın ve kadın istihdamının toplam istihdam içindeki paylarına bakmak gerekmektedir*.

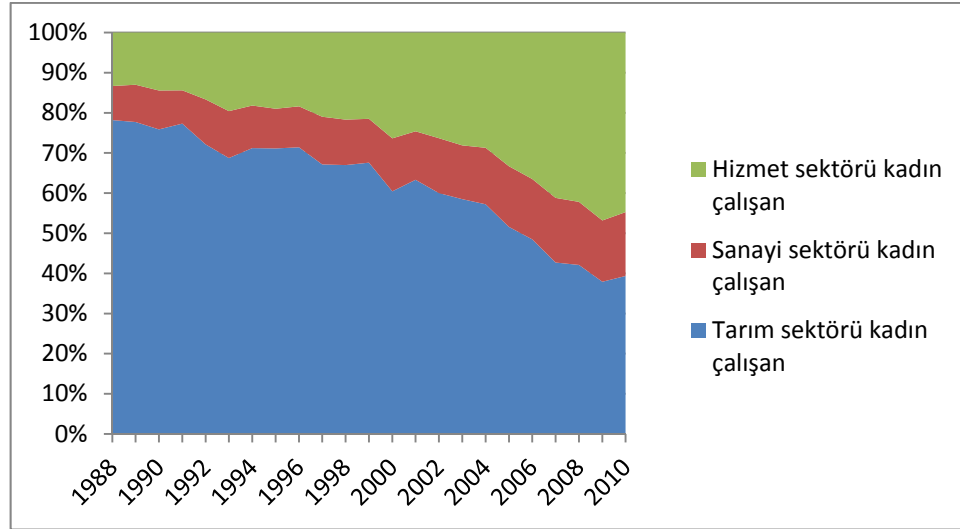
* Şekil 3.4 ve Şekil 3.5, Worldbank, World Development Indicators kullanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 3.4. Sektörel İstihdamın Toplam İstihdam İçindeki Payı (%)

Şekil 3.4, 1988-2010 yılları itibariyle sektörlere göre istihdamın toplam istihdam içindeki payının gelişimini göstermektedir. Şekil 3.4'e göre, tarım sektöründe çalışanların toplam istihdam içindeki payı, 1988 yılında % 47 iken, bu oran yıllar itibariyle azalış göstermiş ve 2010 yılında % 24'e düşmüştür. Sanayi sektöründe çalışanların toplam istihdam içindeki payı 1988 yılında % 21 iken, bu oran 23 yıllık süreçte önemli bir değişim göstermemiş ve 2010 yılında % 26'ya yükselmiştir. Hizmetler sektöründe çalışanların payı ise, 1988 yılında % 31 iken, bu oran yıllar itibariyle artış göstermiş ve 2010 yılında Türkiye'de çalışan her iki kişiden birinin hizmet sektöründe istihdam edildiği bir ekonomik yapıya ulaşılmıştır.

Türkiye'de sektörel istihdam yapısına kadın istihdamı açısından bakıldığında, özellikle 2000'li yıllardan itibaren hizmet sektöründe istihdam edilen kadın işgücünün arttığı gözlenmektedir. 1988-2010 yılları itibariyle sektörel kadın istihdamının gelişimi Şekil 3.5'te verilmiştir.

Şekil 3.5. Sektörel Kadın İstihdamının Toplam İstihdam İçindeki Payı (%)

Şekilde görüldüğü gibi, Türkiye’de kadın çalışanların büyük bir çoğunluğu uzun yıllar boyunca tarım sektöründe istihdam edilmiş, sanayi sektöründe kadın işgücü istihdamının payı ise çok düşük düzeylerde olmuştur. Ekonomik gelişmeyle birlikte Türkiye ekonomisinde, tarım ekonomideki ağırlığını yitirmiştir. Bu durum, kadın çalışanların hizmet sektöründe yoğunlaşmaya başlamasına neden olmuş ve özellikle 2000’li yıllarda hizmet sektöründeki kadın çalışan sayısı ciddi bir şekilde artmıştır. 1988 yılında kadınların % 78’i kırsal alanda tarımla uğraşırken, yalnızca % 13’ü hizmet sektöründe çalışmaktaydı. 2010 yılında ise, tarım sektöründe çalışan kadınların toplam istihdam içindeki payı % 39’lara gerilerken, hizmet sektöründe kadın çalışanların payı % 45’e yükselmiştir.

3.2.2. Türkiye’de Hizmet Ticaretinin Gelişimi

Türkiye’de UHT’nin ekonomik etkilerinin tespit edilmesi ve UHT’nin değişim ve gelişiminin ortaya konulması için yapılan tanımsal analizler kapsamında, toplam hizmet ithalatı ve ihracatı, hizmet ithalat ve ihracatının toplam ithalat ve ihracat içindeki payları, geleneksel ve modern hizmet ithalat ve ihracatı gibi göstergeler ele alınmıştır. Türkiye’de 1989 yılında Türk Parası’nın Kıymetini Koruma Kanunu hakkında çıkarılan 32. sayılı kararla finansal işlemler serbest bırakılarak TL konvertibl hale getirilmiş ve sermaye hareketleri serbestleştirilmiştir. Finansal serbestleşme hizmet ticaretinin

gelişimi açısından önemli olduğu için bu çalışmada, hizmet ticaretinin değişimi ve gelişimi, ekonominin finansal olarak dışa kapalı olduğu 1974-1988 dönemi ile dışa açılma hamlelerinin başladığı 1989'den günümüze kadar geçen süreyi kapsayan 1989-2011 dönemi şeklinde ikiye ayrılarak tablolar ve şekiller yardımıyla incelenmekte ve dönemler arası karşılaştırmalar yapılmaktadır*.

3.2.2.1. 1974-1988 Dönemi

Türkiye'nin özellikle finansal hizmetler açısından dışa kapalı olduğu yılları kapsayan 1974-1988 döneminde, toplam hizmet ithalatı ve ihracatına ilişkin istatistiki veriler Tablo 3.3'teki gibidir. Tablodan görüleceği üzere, 1974-1980 döneminde kamu hizmetleri dışında kalan ticari hizmetlerin ihracatı ve ithalatı yavaş bir artış göstermiştir. Bunun en temel nedenlerinden biri, 1970'li yıllarda ortaya çıkan petrol krizlerinin dış ticaret akımlarını olumsuz etkilemesidir. Söz konusu olumsuz gelişmelere rağmen, 1974-1980 yıllarını kapsayan dönem içerisinde, hizmet ihracatı % 36; ithalatı ise % 50'lik bir artış göstermiştir. 1980 yılında (24 Ocak Kararları ile) benimsenmeye başlanan serbest piyasa ekonomisi ve bunun gerektirdiği yapısal düzenlemelerin oluşturulması, Türkiye'de hizmet ticaretinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Tablo 3.3'te görüldüğü gibi, 1980 sonrası dönemde hizmet ihracatı hızlı bir artış göstererek, 1980-1988 döneminde 8 kat artmıştır. Söz konusu sekiz yıllık süreçte hizmet ithalatı ise 2,5 kat artış göstermiştir. Artış oranları açısından hizmet ithalatı, hizmet ihracatının gerisinde kalmıştır.

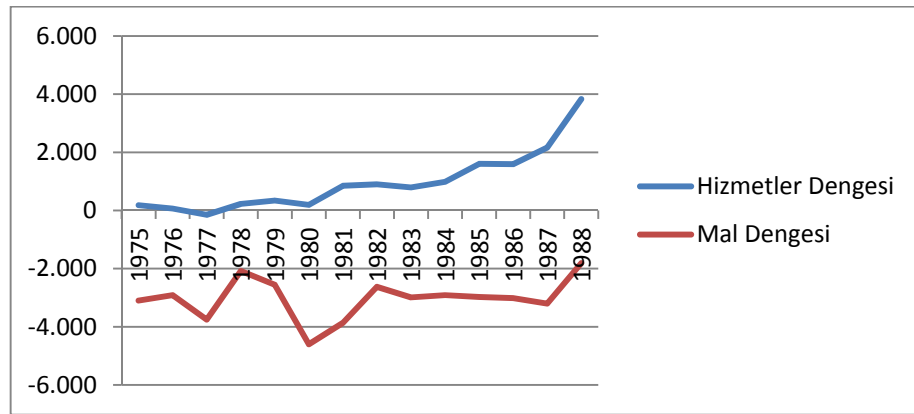
Tablo 3.3'e hizmet ithalat ve ihracatının toplam ithalat ve ihracat içindeki payları açısından bakıldığında, hizmet ihracatının toplam mal ve hizmet ihracatı içerisindeki payının, 1974'te % 21 olduğu, bu oranın 1988 yılında % 35'e çıktığı görülmektedir. İthalatın toplam ithalat içindeki payının ise 15 yıllık süreçte % 3'lük artış gösterdiği görülmektedir. Bu bağlamda 1974-1988 yılları arasında Türkiye'de ithalat kompozisyonunun mal ithalatı ağırlıklı olduğu söylenebilir.

* 3.2.2. Türkiye'de Hizmet Ticaretinin Gelişimi başlığı altında verilen tüm tablo ve şekillerin hazırlanmasında, Worldbank, World Development Indicators'den yararlanılmıştır.

Tablo 3.3. Ticari Hizmet İhracat ve İthalatına İlişkin İstatistikler (1974-1988)

Yıllar	İhracat (Bin \$)	İthalat (Bin \$)	Hizmet İhracatı/Toplam İhracat (%)	Hizmet İthalatı/Toplam İthalat (%)
1974	437.000	311.000	21,40	7,74
1975	487.000	372.000	24,64	7,42
1976	501.000	436.000	20,10	7,97
1977	458.000	623.000	20,45	9,92
1978	386.000	242.000	14,28	5,10
1979	552.000	293.000	19,18	5,57
1980	596.000	466.000	16,78	5,68
1981	1.144.000	387.000	19,55	4,22
1982	1.907.000	950.000	24,90	9,80
1983	1.917.000	1.073.000	24,92	10,51
1984	2.192.000	1.169.000	23,41	9,91
1985	2.835.000	1.224.000	26,58	9,60
1986	2.983.000	1.288.000	29,59	10,56
1987	3.801.000	1.555.000	27,99	10,05
1988	5.553.000	1.701.000	32,77	10,67

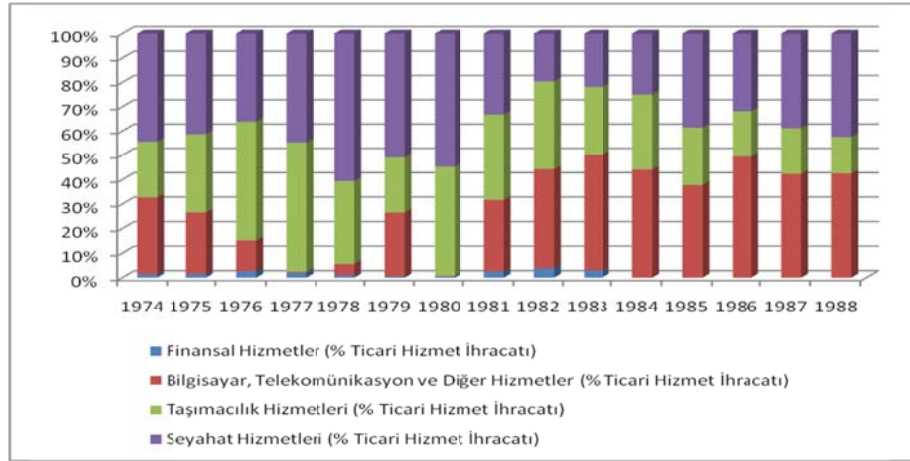
Ödemeler bilançosu mal ve hizmet dengesi, UHT'nin gelişimini ortaya koyan temel göstergelerden biridir. 1975-1988 dönemi için Türkiye'de mal ve hizmet dengesinin gelişimi Şekil 3.6'da gösterilmiştir.

Şekil 3.6. Ödemeler Bilançosu Mal ve Hizmet Dengesi (1975-1988)

Şekil 3.6'da görüldüğü gibi 1975-1988 döneminde hizmet ihracatı, sürekli olarak hizmet ithalatının üstünde bir gelişme göstermiş ve bu durum, hizmetler dengesinin fazla vermesine neden olmuştur. Mal dengesinde ise, mal ithalatı mal ihracatını sürekli olarak aştığı için açık oluşmuştur. Şekilde görüleceği üzere 1975-1988 döneminde,

hizmet dengesi sürekli olarak fazla vermiş ve bu fazlalık giderek artış göstermiştir. Mal dengesi ise, sürekli olarak açık vermiş ve bu açık yıllar itibariyle artış göstermiştir. Mal dengesindeki açık, dış ticaret açısından ekonomide ciddi bir sorun teşkil etmesine rağmen, dış ticaret dengesinin aksine hizmetler dengesinin cari açığı kapatıcı bir etki yaratmasının ekonomik açıdan olumlu bir gelişme olduğunu söylemek mümkündür.

Hizmet ihracatında hizmet alt sektörlerinin payı, ekonomik büyüme ve gelişmişlik düzeyi açısından önemli bir gösterge konumundadır. Çünkü bir ülkede modern hizmet alt sektörlerinin ihracatındaki artışın modern hizmet alt sektör hizmet ihracatındaki artıştan fazla olması, o ülkenin UHT açısından gelişmişlik düzeyinin arttığını göstermektedir. 1974-1988 döneminde Türkiye’de hizmet alt sektörlerinin toplam hizmet ihracatı içindeki payları Şekil 3.7’deki gibidir.

Şekil 3.7. Hizmet Alt Sektörlerinin Toplam Hizmet İhracatı İçindeki Payları (1974-1988)

Şekil 3.7’de görüldüğü gibi, geleneksel hizmetlerden olan seyahat (turizm) ve taşımacılık hizmetleri ihracatının toplam hizmet ihracatı içindeki payları, 1980 yılına kadar artış gösterirken, hatta 1980 yılında hizmet ihracatının tamamını oluştururken, 1980 yılından sonra azalmaya başlamış, 1988 yılında toplam hizmet ihracatı içindeki payı %60’a gerilemiştir. Modern hizmetlerden olan, finansal hizmet ihracatının toplam hizmet ihracatı içindeki payı yok denecek kadar az olmasına rağmen, bilgisayar, telekomünikasyon ve diğer hizmetlerin payı özellikle 1980 sonrası dönemde sürekli olarak artış göstermiştir. Bu durum BİT sektöründeki gelişmelerin ihracata da yansıdığını göstermektedir. Şekil 3.7 genel olarak ele alındığında, Türkiye’de geleneksel hizmet ihracatının modern hizmet ihracatından fazla olduğu görülmektedir.

Bu ise, Türkiye'nin UHT açısından GÜ konumuna ulaşamadığının göstergesi olarak kabul edilebilir.

3.2.2.2. 1989-2011 Dönemi

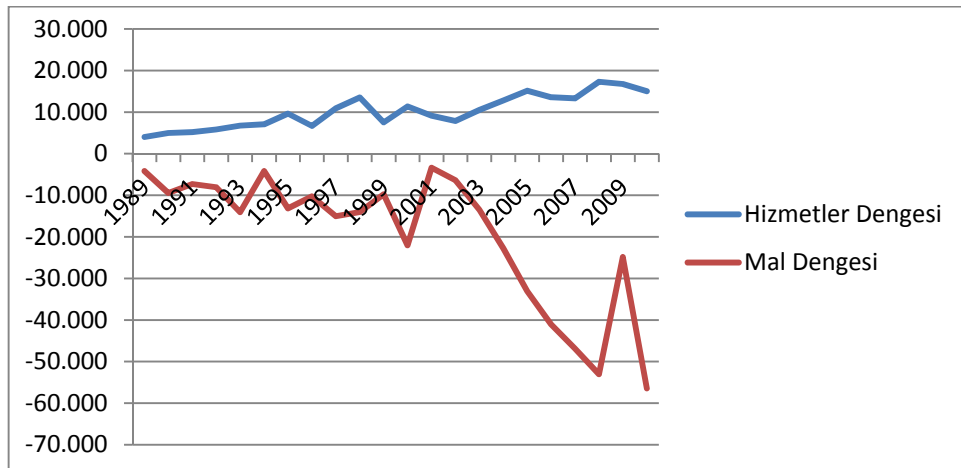
Türkiye'nin özellikle finansal hizmetler açısından dışa açık olduğu yılları kapsayan 1989-2011 döneminde, toplam hizmet ithalatı ve ihracatına ilişkin istatistiki veriler Tablo 3.4'teki gibidir. Tablodan görüleceği üzere, 1989-2011 döneminde kamu hizmetleri dışında kalan ticari hizmetlerin ihracatı 32,5 milyar \$ artış göstermiş ve bu artışın büyük bir bölümü 2000 yılından sonra gerçekleşmiştir. Hizmet ithalatı ise, 23 yıllık süreçte 17 milyar \$ artış göstermiştir. Bununla birlikte söz konusu dönemde hizmet ithalatındaki artışın (% 800) ihracatındaki artıştan (% 500) büyük olduğu görülmektedir. Ayrıca, Türkiye'de 1994, 1999, 2001 ve 2009 yıllarında yaşanan ekonomik kriz dönemlerinde hem hizmet ithalatının hem de ihracatının azaldığı gözlenmektedir.

Tablo 3.4. Ticari Hizmet İhracat ve İthalatına İlişkin İstatistikler (1989-2011)

Yıllar	İhracat (Bin \$)	İthalat (Bin \$)	Hizmet İhracatı/Toplam İhracat (%)	Hizmet İthalatı/Toplam İthalat (%)
1989	6.291.000	2.208.000	36,24	11,59
1990	7.882.000	2.794.000	39,14	10,55
1991	8.163.000	2.931.000	39,05	11,67
1992	9.262.000	3.277.000	40,45	11,88
1993	10.518.000	3.591.000	42,63	10,29
1994	10.723.000	3.418.000	38,41	12,83
1995	14.475.000	4.654.000	42,94	11,28
1996	12.927.000	6.034.000	33,07	11,95
1997	19.238.000	8.085.000	41,23	14,02
1998	23.204.000	9.439.000	40,38	17,37
1999	16.230.000	8.449.000	33,43	17,54
2000	19.267.000	7.624.000	35,96	12,38
2001	15.084.000	5.633.000	28,04	12,33
2002	13.979.000	5.528.000	23,84	10,08
2003	17.909.000	6.690.000	25,70	9,18
2004	22.706.000	9.188.000	24,58	8,95
2005	26.586.000	10.556.000	25,19	8,62
2006	25.275.000	10.800.000	21,00	7,38
2007	28.624.000	14.608.000	19,81	8,21
2008	35.276.000	16.750.000	20,20	8,09
2009	33.651.000	15.489.000	23,48	10,32
2010	34.521.000	18.159.000	22,26	9,28
2011	38.850.000	19.526.000	23,78	8,63

Tablo 3.5'e hizmet ithalat ve ihracatının toplam ithalat ve ihracat içindeki payları açısından bakıldığında, hizmet ihracatının toplam mal ve hizmet ihracatı içerisindeki payının, 1989 yılında % 36 olduğu, bu oranın 1994'de % 42'ye çıktığı ancak 2000-2007 arası dönemde sürekli olarak azaldığı, 2008 yılından sonra artmaya başladığı görülmektedir. İthalatın toplam ithalat içindeki payının ise, 1989 yılında % 11 olduğu, bu oranın 1999 yılında % 17.54'e çıktığı, 2000-2006 yılları arasında sürekli olarak azaldığı, 2007 yılından sonra ise ortalama % 8,9 civarında olduğu görülmektedir. Bu bağlamda 1989-2011 yılları arasında da Türkiye'de ithalat kompozisyonunun mal ithalatı ağırlıklı olduğu söylenebilir.

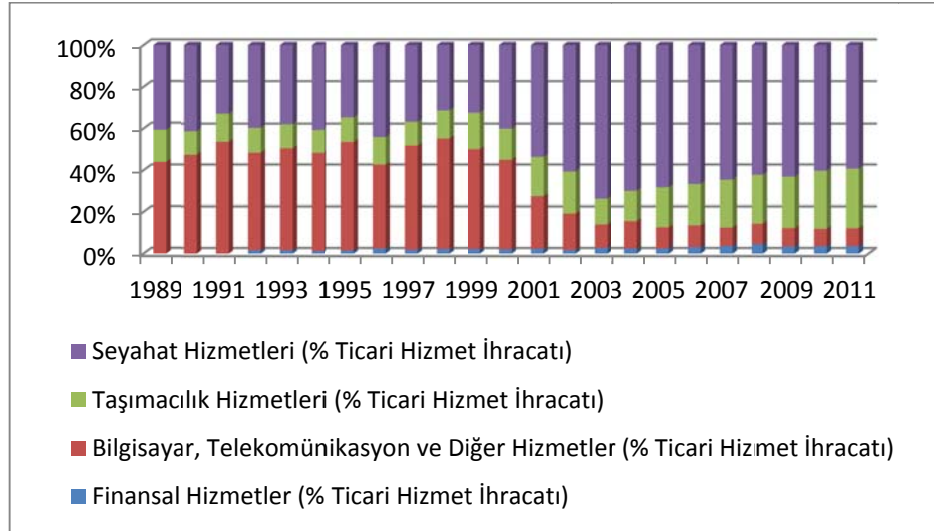
UHT'nin gelişimini ortaya koyan temel göstergelerden biri olan ödemeler bilançosu mal ve hizmet dengesinin gelişimi, 1989-2011 dönemi itibariyle Şekil 3.8'deki gibidir.

Şekil 3.8. Ödemeler Bilançosu Mal ve Hizmet Dengesi (1989-2011)

Şekil 3.8'de görüldüğü gibi 1989-2011 döneminde hizmet ihracatı, sürekli olarak hizmet ithalatının üstünde bir gelişme göstermiş ve bu durum, hizmetler dengesinin fazla vermesine neden olmuştur. Mal dengesinde ise, mal ithalatı mal ihracatını sürekli olarak aştığı için açık oluşmuştur. Şekilde görüleceği üzere 1975-1988 döneminde olduğu gibi 1989-2011 döneminde de, hizmet dengesi sürekli olarak fazla vermiş ve bu fazlalık giderek artış göstermiştir. Mal dengesi ise, sürekli olarak açık vermiş ve bu açık yıllar itibariyle artış göstermiştir. Bu bağlamda, dış ticaret dengesinin aksine hizmetler dengesinin cari açığı kapatıcı bir etki yarattığını ve bu durumun ekonomik açıdan olumlu bir gelişme olduğunu söylemek mümkündür.

1989-2011 döneminde Türkiye’de hizmet alt sektörlerinin toplam hizmet ihracatı içindeki payları ise Şekil 3.9’daki gibidir.

Şekil 3.9. Hizmet Alt Sektörlerinin Toplam Hizmet İhracatı İçindeki Payları (1989-2011)

Şekil 3.9’da görüldüğü gibi, geleneksel hizmetlerden olan seyahat (turizm) hizmetlerinin toplam hizmet ihracatı içindeki payı 1990’larda % 40 düzeyinden, 2003’de % 60’lara, 2011’de ise % 70’lere yükselerek, lider alt sektör konumuna ulaşmıştır. Taşımacılık hizmetlerinin toplam hizmet ihracatı içindeki payı ise, 1990’da % 11 iken, 2011’de % 28’e yükselmiştir. Modern hizmetlerden olan finansal hizmet ihracatının toplam hizmet ihracatı içindeki 1974-1988 dönemine göre artış göstermekle birlikte yinede toplam hizmet ihracatı içindeki payı çok düşük düzeylerde. Bilgisayar, telekomünikasyon ve diğer hizmetlerin payı, 1974-1988 dönemine göre azalış göstermiş ve özellikle 2000 yılı sonrası dönemde toplam hizmet ihracatı içindeki payı azalmıştır. Bu durum Türkiye’de modern hizmet üretiminin BİT sektöründeki gelişmelerden yeterince yararlanamadığını göstermektedir. Şekil 3.9 genel olarak ele alındığında, Türkiye’de geleneksel hizmet ihracatının modern hizmet ihracatından fazla olduğu görülmektedir. Bu ise, Türkiye’nin UHT açısından GÜ konumuna ulaşamadığının göstergesi olarak kabul edilebilir. Çünkü GÜ’lerde yıllar itibariyle geleneksel hizmetlerin toplam hizmet ihracatı içindeki payı azalırken, modern ve diğer hizmetlerin payı artış göstermiştir (Bkz: Ek 4). Ek 4’de verilen tablo incelendiğinde, Türkiye’nin hizmet alt sektörlerinin gelişim trendinin GOÜ (orta gelir düzeyi)

konumundan sıyrılarak yüksek gelir grubuna doğru hareket ettiği ancak, Türkiye'nin GÜ konumuna ulaşmasının kısa zamanda gerçekleşmeyeceği görülmektedir.

Özetlenecek olursa, UHT'ye ait verilerin tanımsal incelemesi sonucunda, 1989-2011 döneminde 1974-1988 döneminde göre, hizmet ithalatı ve bunun toplam ithalat içindeki payının, hizmet ihracatı ve bunun toplam ihracat içindeki payından daha hızlı arttığı, geleneksel hizmet ihracatının modern hizmetlere göre oldukça büyük boyutlarda olduğu belirlenmiştir. Bu kapsamda UHT'ye ilişkin başlıca temel göstergeler açısından Türkiye'nin, UHT'de bilgi toplumu aşamasını yaşayan GÜ'lerin gerisinde bulunduğu tespit edilmiştir.

3.3. TÜRKİYE ÜZERİNE EKONOMETRİK BİR ANALİZ (1974-2011)

Türkiye ekonomisinde UHT ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin tahmin edildiği bu kısımda, öncelikle uygulamanın amacı ve önemi hakkında bilgi verilmekte, uygulamanın kapsamı ve dönemi açıklanmaktadır. Daha sonra uygulama yöntemi ile ilgili açıklamalar yapılmakta, uygulamanın modeli oluşturulmakta ve zaman serisi analizleri kullanılarak yapılan regresyon analizlerinin sonuçları tablolar halinde sunulmaktadır. Bunun yanı sıra uygulamanın sonuçları literatürdeki sonuçlarla karşılaştırılmakta ve elde edilen sonuçlar değerlendirilmektedir.

3.3.1. Uygulamanın Amacı ve Önemi

Hizmet ve bilgi toplumunun temel girdisi olan hizmetlerin ekonomik büyümedeki kritik öneminden hareketle gerçekleştirilen bu uygulamanın temel amacı; Türkiye ekonomisinde UHT ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin yönünü ve büyüklüğünü tespit ederek, UHT açısından Türkiye'nin gelişmişlik düzeyini belirlemeye çalışmaktır.

Bu kısımda öncelikle ekonomik büyümenin yoğun BİT kullanan ve yüksek teknolojik gelişim ve yayılım etkilerine sahip olan modern hizmet ticaretinden, görece olarak düşük pozitif dışsalığa neden olan ve yüksek altyapı yatırımları gerektiren geleneksel hizmet ticaretine göre daha fazla etkilenmesi gerektiği şeklindeki görüş²⁶¹

²⁶¹ Junmin Liao, "The Rise Of Service in China", 2012, Elektronik Sürüm, Erişim Tarihi : 10 Eylül 2011, https://editorialexpress.com/cgi-bin/conference/download.cgi?db_name=MWETFall2012 &paper_id=96 ; Ghani ve Kharas, ss. 1-4; Mishra, Lundstorm ve Anand, ss. 5-11; Ejaz Ghani, "Is Service-led Growth

test edilmektedir. Bu görüşün Türkiye ekonomisi için geçerli olup olmadığı ve UHT açısından Türkiye'nin hangi gelişmişlik düzeyinde olduğu, genişletilmiş Cobb-Douglas üretim fonksiyonundan türetilen VECM sistemiyle ekonometrik olarak analiz edilmektedir. Daha sonra, VECM analizinin sunduğu olanaklar dâhilinde ekonomik büyüme ile UHT arasındaki nedensellik ilişkisinin yönü belirlenmeye çalışılmaktadır.

Elde edilen bulgular, “Modern hizmetler GÜ’lerde, geleneksel hizmetler ise GOÜ’lerde ekonomik büyümeyi daha fazla etkilemektedir” şeklindeki yaygın literatürün Türkiye için geçerli olduğunu göstermektedir. Bu sonuç, diğer faktörler sabitken, Türkiye'nin UHT açısından GOÜ konumunda olduğuna işaret etmekte ve UHT ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin GOÜ’ler açısından kabul edilen teorik ifadesiyle örtüşmektedir.

Ekonomik büyüme göstergesi olarak GSYİH değişkeni ele alınmaktadır. GSYİH'nin genişlemesi, ekonomik büyümenin gerçekleşmesi anlamına gelmektedir. UHT'nin hasıla üzerinde pozitif etkiye sahip olduğunun saptanması durumunda, UHT ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki konusunda içsel büyüme yaklaşımlarının açıklamalarına paralel sonuçlar elde edilmiş olmaktadır.

Bu çalışmanın 3.2 ve 3.3 nolu başlıkları altında yapılan incelemeler, Türkiye ekonomisinde hizmetler/UHT'nin ekonomik büyümeye yönelik katkılarından tam anlamıyla yararlanılamadığını göstermiştir. Bu açıdan burada yapılan uygulamalı çalışmanın sonuçları, UHT'ye yönelik yatırımların yapılması ve var olanların niteliklerinin artırılmasında özellikle kamu sektörü tarafından gerçekleştirilecek kalkınma plân ve programları ile alınacak politika önlemleri açısından büyük önem arz etmektedir.

3.3.2. Uygulamanın Kapsamı ve Dönemi

Uygulama Türkiye ekonomisini kapsamaktadır. Türkiye ekonomisinin uygulamaya konu edilmesinin başlıca iki nedeni vardır. Bunlardan birincisi; çok ülkeli çalışmalarda kümülatif veri seti kullanılmasından ve aynı kalitede bilgi verisi bulma güçlüğünden dolayı, bireysel ülkeler açısından yanıltıcı sonuçlara ulaşma ihtimali

olmasıdır. İkinci neden ise; yapılan literatür araştırmasından elde edilen bilgiler dahilinde, Türkiye’de UHT ve ekonomik büyüme ilişkisini hem nedensellik hem de vektör hata düzeltme modeline göre tahmin ederek, konuyla ilgili ulusal literatüre katkı sağlanmasının amaçlanmasıdır.

Uluslararası literatürde yer alan uygulamalı çalışmalarda, standart ve kapsamlı bir hizmet ölçümü kullanılmadığı gözlenmiştir. Bunun nedenleri çalışmanın 1.1.4 nolu başlığı altında incelenmiştir. Bununla birlikte teorik ve uygulamalı çalışmalarda en yaygın şekilde kullanılan ölçümler, hizmetler/UHT için vekil değişken olarak alınan geleneksel ve modern hizmetler ile ilgili ölçümlerdir. Uluslararası literatürdeki genel kabule uygun olarak, bu uygulamadaki analizlerde, ekonomik büyüme ve diğer hizmet unsurları üzerindeki önemi, daha kolay ölçülmesi ve istatistiki veri bulmadaki kolaylıklar nedeniyle UHT göstergesi olarak Türkiye’de geleneksel hizmetleri temsilen turizm hizmetleri ve modern hizmetleri temsilen sigorta ve finans hizmetleri kullanılmakta²⁶² ve ekonomik büyüme değişkeni ile olan ilişkisinin yönü ve büyüklüğü tespit edilmeye çalışılmaktadır.

Uygulama, Türkiye ekonomisine ait 1974-2011 yıllarını içine alan 37 yıllık dönemi kapsamaktadır. 1974 öncesi döneme inilememesi ise, istatistiki veri bulmadaki güçlükten kaynaklanmaktadır.

3.3.3. Uygulamanın Yöntemi ve Veri Seti

Çalışmanın uygulama kısmında kullanılan temel yöntem, zaman serisi verilerine dayalı olarak, GSYİH değişkeni ile fiziki ve beşeri sermaye, dışa açıklık ve UHT için vekil değişken olarak alınan geleneksel ve modern hizmet ihracatı arasındaki ilişkileri ekonometrik analizlere tabi tutmak şeklindedir. Amaç, UHT değişkenlerinin GSYİH değişkenindeki değişmelere ne ölçüde katkı yaptığını saptamaktır.

Çalışmada, birim kök, eş-bütünleşme, VEC modeli tahmininin yanı sıra hata düzeltme-geliştirilmiş Granger nedensellik analizleri yapılmıştır. Analizler için, konu ile ilgili uygulamalı literatürde yaygın bir şekilde kullanılan genişletilmiş Cobb-Douglas üretim fonksiyonu esas alınmıştır. Bu çalışmada UHT’nin ekonomik büyüme üzerindeki

²⁶² Anılan dönem boyunca turizm geleneksel hizmet ihracatının, finans ve sigortacılık modern hizmetler ihracatının içinde %50’den fazla paya sahip olduğu için seçilmiştir.

etkisini tespit etmek amacıyla, öncelikle en genel şekliyle Rostow'un temas ettiği ihracat ve ekonomik büyüme ilişkilerini²⁶³ daha özel formda hizmet ihracatı ve ekonomik büyüme şeklinde ele almak mümkündür. Özellikle hizmet ticaretinin kalkınma aşamaları olarak ifade edilecek üst düzey gelişmişliğin yansıması olduğu ve bu üst düzey gelişmişliğin ticaretinin kaçınılmaz olarak karşılaştırmalı üstünlük yapısının göstergesi olduğu dikkate alındığında²⁶⁴, bu durumda geliştirilen basit büyüme formu; $g = f(s)$ şeklinde olur. Bu modelde, g ekonomik büyümeyi, s ise toplam hizmet ihracatını ifade etmektedir. Çalışmada, söz konusu büyüme modeli geleneksel (S_T) ve modern (S_M) hizmetler ihracatını içerecek şekilde düzenlenmiştir. Söz konusu model aşağıdaki gibidir:

$$g = f(S_T, S_M) \quad (3.1)$$

Bu modelde, Clark ve Fisher'in üç sektör kanunundan hareketle, toplumsal gelişmişlik düzeyine bağlı olarak modern hizmet (S_M) ticaretinin, ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisinin GÜ'lerde GOÜ'lerden daha yüksek olması; geleneksel hizmet (S_T) ticaretinin, ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisinin ise GOÜ'lerde GÜ'lerden daha yüksek olması beklenmektedir²⁶⁵. Çalışmada (3.1) nolu büyüme modeline, Neo-Klasik büyüme modelinde ve Romer²⁶⁶, Barro ve Sala-i-Martin²⁶⁷ ve Levine-Renelt²⁶⁸ tarafından geliştirilen büyüme eşitliklerinde yer alan değişkenler kontrol değişkenler olarak ilave edilmiş ve genişletilmiş Cobb-Douglas üretim fonksiyonuna ulaşılmıştır. Böylece, hizmet ihracatı ile GSYİH, fiziki-beşeri sermaye ve dışa açıklık şeklindeki değişkenler regresyon analizlerine tabi tutulmuştur. VECM regresyon analizleri için temel alınan genişletilmiş Cobb-Douglas üretim fonksiyonu aşağıdaki gibidir:

²⁶³ C. P. Kindleberger, "Foreign Trade and Economic Growth: Lessons from Britain and France, 1850 to 1913", *The Economic History Review*, 14(2), December 1961, pp. 289–305.

²⁶⁴ Colin Clark, *The Conditions of Economic Progress*, 3rd ed., Macmillan&Co.Ltd., London 1957. p.490; UNCTAD, ss. 16-17; Baumol, 1985, 307, Hansda, ss.3-5.

²⁶⁵ Baumol, 1985, s.303-305; Hansda, s.3-5.; Liao, ss.3-5; Ghani ve Kharas, ss. 1-4; Mishra, Lundstorm ve Anand, ss. 5-11; Ejaz Ghani, ss. 72-79; Wolff, ss.4-10

²⁶⁶ P. M. Romer, "Endogenous Technological Change", *The Journal of Political Economy*, 98, (5-2), 1990, ss.71-102.

²⁶⁷ R. J Barro, "Determinants of Economic Growth: A Cross-Country Empirical Study", *NBER Working Paper*, 5698, 1996.

²⁶⁸ R. Levine, and D. Renelt, "A Sensitivity Analysis of Cross-Country Growth Regressions", *The American Economic Review*, 82 (4), 1992, ss.942-963.

$$g = f(K, L, H, OP, S_T, S_M) \quad (3.2)$$

(3.2) nolu modelde g GSYİH, K fiziki sermaye, L işgücünü temsilen toplam nüfus, H , beşeri sermaye, OP dışa açıklık, S_T ve S_M ise sırasıyla geleneksel ve modern hizmetler ihracatı şeklinde temsil edilmektedir. Çalışmada, Neo-klasik büyüme modelinde yer alan üç değişken (g, K, L), L 'ye bölünmüş ve bu değişkenler kişi başına değerler cinsinden ifade edilmiştir. Kişi başına değerlerle ifade edilen modelin her iki tarafının logaritması alınarak, nedensellik ve VEC tahmini için regresyon eşitliği elde edilmiştir. Söz konusu model şu şekildedir:

$$\ln g_t = \beta_0 + \beta_1 \ln k_t + \beta_2 \ln H_t + \beta_3 \ln OP_t + \beta_4 \ln S_{Tt} + \beta_5 \ln S_{Mt} + u_t \quad (3.3)$$

İşgücü değişkeninin zımnen temsil edildiği (3.3) nolu modelde g , kişi başına reel geliri, k ise kişi başına sermaye stokunu temsil etmektedir. Bu eşitlikte $\beta_1, \beta_2, \beta_3, \beta_4$, ve β_5 sırasıyla üretimin fiziki ve beşeri sermaye ile dışa açıklık, geleneksel ve modern hizmet ihracatı esnekliklerini, t ise zamanı ifade etmektedir.

UHT ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin incelenmesinde ele alınan veri setinin tamamı, zaman serilerini içermektedir. Bu nedenle uygulamada zaman serisi analizlerinde meydana gelen gelişmeler izlenmiştir. Bunun için öncelikle ele alınan veriler “durağanlık”^{*} sinamasına tabi tutulmuştur. Zaman serisi analizlerinde, verilerin durağan olması gerekmektedir. Durağan olmayan zaman serileriyle çalışılması halinde sahte regresyon problemiyle karşılaşılabilir. Bu durumda regresyon analiziyle elde edilen sonuç gerçek ilişkiyi yansıtmamaktadır²⁶⁹. Zaman serisi verileriyle çalışıldığında serilerin durağan olmaması kuvvetle muhtemeldir. Durağan olmayan zaman serisi verileri kullanılarak oluşturulan modellerde değişkenler arasındaki ilişki sahte olabilir. Regresyonun yansıttığı ilişkinin gerçek veya sahte olması, zaman serilerinin durağan olup olmaması ile yakından ilişkilidir. Serilerin birim kök içerip içermediklerinin araştırılmasında, seri veya serilerdeki yapısal kırılmaları yakalamada, diğer yöntemlere göre daha etkin olan Phillips-Perron (PP) birim kök testi kullanılmıştır.

^{*} Stokastik sürecin ortalamasının ve varyansının sabit olmasıyla iki zaman dilimi arasındaki kovaryansın, bu iki zaman dilimi arasındaki mesafeye bağlı olması, belli bir dönem için gözlemlenen bir seriyi ortaya çıkaran bu stokastik sürecin durağan olmasını ifade etmektedir. D. N. Gujarati, *Basic Econometrics*, Third Edition, McGraw-Hill Inc., Singapore 1995, p. 718.

²⁶⁹ D.N. Gujarati, *Temel Ekonometri*, (Çev: Ü. Şenese ve G.G. Şenese), Literatür Yayıncılık, İstanbul 2009, ss. 713, 726.

PP testlerinde değişkenlerin durağanlık sınamasında, ele alınan seriler önce seviye değerleriyle, durağan değillerse birinci farkları alınarak teste tabi tutulmaktadır. Bu durumda durağanlık oluşursa, başlangıçtaki serinin birinci dereceden bütünleşik olduğu söylenmekte ve $[I(1)]$ olarak gösterilmektedir. Benzer şekilde başlangıçtaki seri iki defa farkı alınarak durağan hale gelmekte ise, serinin 2. dereceden bütünleşik veya $[I(2)]$ olduğu söylenir, diğer taraftan d kez fark alınması durumunda ise d . dereceden bütünleşik veya $[I(d)]$ olduğu söylenir²⁷⁰. Böylece sahte regresyon problemi önsel olarak giderilmiş olmaktadır.

Verilerin aynı dereceden durağan olduklarının tespit edilmesi durumunda, değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkilerin varlığı eş-bütünleşme yöntemi ile ele alınmaktadır. Eş-bütünleşme ilişkisi, Johansen tarafından geliştirilen çok değişkenli eş-bütünleşme analizi ile incelenmektedir²⁷¹. Eş-bütünleşme analizleri, durağan olmayan değişkenlerin doğrusal kombinasyonlarının uzun dönemde durağan olmasına, dolayısıyla değişkenlerin birbirleriyle eş-bütünleşmesine, zaman serileri arasındaki uzun dönem ilişkisinin modellenmesine ve tahmin edilmesine yöneliktir. Bir diğer deyişle seriler arasında denge ilişkisinin varlığını analiz etmeye yöneliktir. Değişkenler arasında eş-bütünleşmenin bulunması gerçek bir uzun dönemli ilişki anlamına gelmektedir. Ancak, ilgili değişkenler eş-bütünleşik değilse, serilerin farkı alınmakta, standart regresyon tahminleri ve nedensellik testleri uygulanmaktadır²⁷².

Ele alınan değişkenlerin birinci farkları ile aynı dereceden durağan olmaları ve değişkenler arasında eş-bütünleşme ilişkisinin olması, değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönem ayarlanma sürecini gösteren ve dinamik bir modele uygulanan hata düzeltme mekanizmasının işletilmesini gerekli kılmaktadır. VEC, modelin sağ tarafında bağımlı değişkenin gecikmeli değerinin, sol tarafında ise eş-bütünleşme denkleminde elde edilen gecikmeli hata terimi ile farklı gecikme uzunluklarında iki veya daha fazla

²⁷⁰ D. A. Dickey and W. A. Fuller, "Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with A Unit Root", *Econometrica*, 49, 1981, pp.1057-1072; W. Enders, *Applied Economic Time Series*, John Wiley & Sons, Inc., New York 1995, p. 239.

²⁷¹ S. Johansen and K. Juselius, "Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration—with Application to the Demand for Money", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52, 1990, pp. 169-210.

²⁷² C. W. J. Granger, "Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-Spectral Methods", *Econometrica*, 37 (3), 1969, pp. 424-438.

bağımsız değişkenin yer almasını ifade etmektedir²⁷³. VECM'ler, hem değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkileri (denge ilişkilerini), hem de kısa dönem uyumlama davranışını (dengesizliği) bütünleştirme olanağı vermektedir. Bu çalışmada (3.3) nolu denklemden yararlanılarak, değişkenler arası uzun dönemli ilişkiler Johansen eş-bütünleşme analizi ile, kısa dönem dinamikler ise GSYİH'nin bağımlı değişken olduğu bir VECM ile araştırılmıştır.

Öte yandan çalışmada VECM'nin sunduğu olanaklar dahilinde (3.1) nolu denklemden hareketle oluşturulan hata düzeltme modelleri tahmin edilerek, ekonomik büyüme ile geleneksel ve modern hizmet ihracatı arasındaki nedensellik ilişkileri de tespit edilmeye çalışılmıştır. Geliştirilmiş Granger Nedensellik Modeli'nde, bağımlı değişken için bağımsız değişken(ler)in gecikmeli terimleri ya da gecikmeli hata terimleri yoluyla nedenselliğin iki kaynağı olduğu kabul edilmektedir. Bu kaynaklardan biri ya da daha fazlası bağımlı değişkeni etkilerse, yani parametreler istatistiki olarak sıfırdan farklı ise bu durumda, “bağımlı değişken veri iken, bağımsız değişken bağımlı değişkenin Granger nedeni değildir” şeklindeki boş hipotez reddedilmektedir. Bu hipotez, hata düzeltme terimleri için t-testi, açıklayıcı değişkenlerin gecikmeli değerleri için ise F-testi kullanılarak test edilmektedir. VECM sisteminin en az birinde hız ayarlayan parametrenin istatistiki olarak sıfırdan farklı olması gerekmektedir. Eğer denklem sisteminin tamamında hız ayarlama parametreleri sıfır ise, uzun dönem denge ilişkisi ortaya çıkmamakta ve model, hata düzeltme niteliği taşımamaktadır²⁷⁴.

Uygulamanın verileri reel kişi başına GSYİH ve fiziki sermaye, beşeri sermaye, dışa açıklık, geleneksel ve modern hizmet ihracatı değişkenlerine ait zaman serisi verilerinden oluşmaktadır. Milyon \$ cinsinden nominal GSYİH ve fiziki sermaye verileri ortalama dolar kuru ile çarpılarak TL'ye dönüştürülmüştür. Milyon TL cinsinden GSYİH rakamları, ekonomik büyümenin göstergesi olarak alınmıştır. Milyon TL cinsinden fiziki sermaye, yine bir yıl içerisinde sabit sermaye birikimine yapılan gayri safi katkıyı temsil etmektedir. Bu veriler parasal göstergeleri oluşturduğundan

²⁷³ C. W. J. Granger, “Developments in the Study of Cointegrated Economic Variables”, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Aug, 1986, pp. 213-228; R. F. Engle and C. W. J. Granger, “Co-Integration and Error Correction: Representation, Estimation and Testing”, *Econometrica*, 55, 1987, pp. 251-276.

²⁷⁴ W.W. Charemza and D.F. Deadman, *New Directions in Econometric Practice: General to Specific Modelling Cointegration and Vector Autoregression*, Aldershot, Hanst: Edward Elgar Publishing Limited, Cambridge, 1993, pp. 51-55.

enflasyonun etkilerini ortadan kaldırmak amacıyla, 1998 baz yılı GSYİH deflatörüne oranlanarak reelleştirilmiştir. Ayrıca, reel GSYİH ve fiziki sermaye değişkenleri, yıl ortası nüfusa oranlanarak kişi başına değerler haline dönüştürülmüştür.

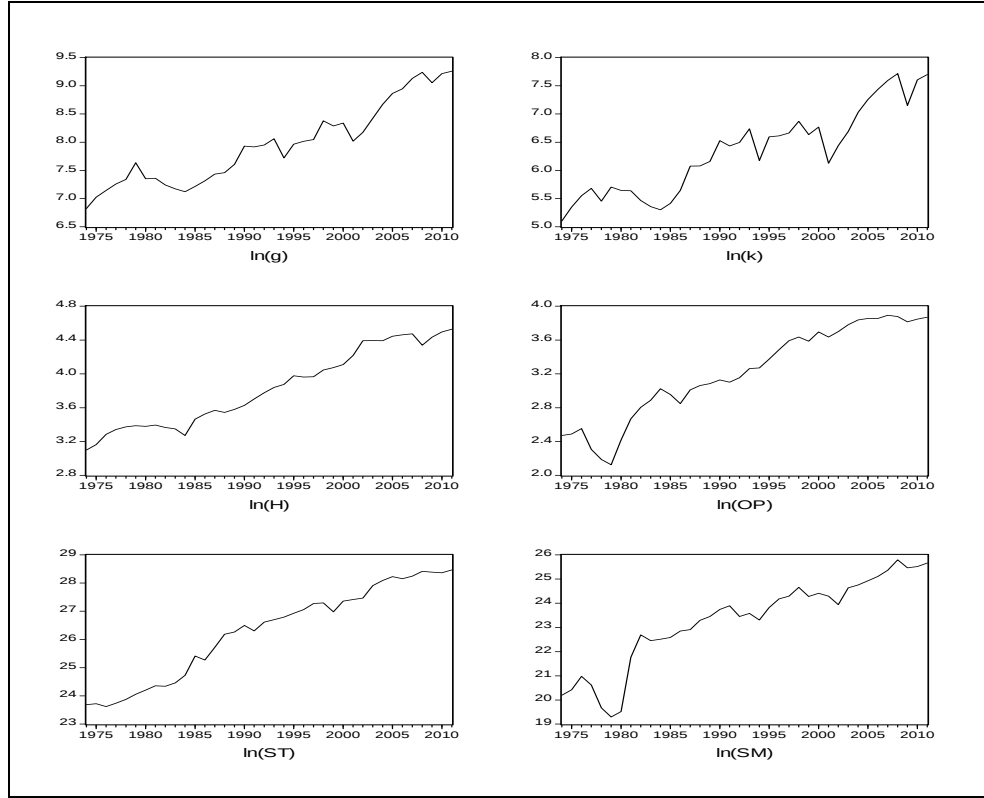
Oran değişken olarak ifade edilen beşeri sermayeyi temsilen yıllar itibariyle orta öğretimde okullaşma oranları kullanılmıştır*. Ekonominin dışa açıklığının göstergesi olarak alınan dışa açıklık ise, ihracat ile ithalat toplamının GSYİH'ya oranı şeklinde ifade edilmiştir. UHT göstergesi olarak geleneksel ve modern hizmet ihracatı kullanılmıştır*. Milyon \$ cinsinden nominal geleneksel ve modern hizmet ihracatı verileri ortalama dolar kuru ile çarpılarak TL'ye dönüştürülmüştür. Milyon TL cinsinden UHT verileri, 1998 sabit fiyatlarıyla ihracat fiyat endeksi rakamlarıyla enflasyondan arındırılmıştır.

Çalışmada kullanılan veriler, Dünya Bankası'nın World Development Indicators veri tabanından, Türkiye İstatistik Kurumu ve Kalkınma Bakanlığı istatistiki yayınlarından ve Milli Eğitim Bakanlığı Milli Eğitim istatistiklerinden derlenmiştir. Ele alınan tüm veriler logaritmaya çevrilmiş, yani çift-logaritmik regresyon modeli kullanılmıştır. Analizlerde Eviews 5.0 ekonometrik analiz paket programı kullanılmıştır.

Çalışmada kullanılan değişkenlerin 1974-2011 dönemindeki seyri Şekil 3.10'da verilmiştir.

* Beşeri sermaye göstergesi olarak, Levine-Renelt tarafında geliştirilen modelden hareketle, orta öğretimde okullaşma oranları kullanılmıştır.

* Uluslararası literatürde, Po ve Huang (2008), Kreishan (2011), Gautam (2011) ve Mishra vd. (2011) gibi araştırmacılar tarafından yapılan belli başlı çalışmalarda turizm; King ve Levine (1993), Fasea ve Abma (2003), Yang ve Yi (2006), Fung (2009) ve Chaudhry (2012) tarafından yapılan çalışmalarda ise sigorta ve finans hizmetleri UHT değişkeni olarak kullanılmıştır.

Şekil 3.10. Çalışmada Kullanılan Değişkenlerin Zamana Bağlı Değişimleri

3.3.4. Uygulamalı Bulgular

Bu kısımda zaman serisi analizleri kullanılarak yapılan ekonometrik analizler ile elde edilen sonuçlar, tablolar halinde verilmiştir.

Türkiye ekonomisinde UHT ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin yönünü ve büyüklüğünü tespit etmek için öncelikle, PP birim kök testi yapılarak ele alınan modellerde kullanılan verilerin zaman içinde durağan olup olmadıkları araştırılmıştır. Tablo 3.7’de PP birim kök testi sonuçları sabitsiz, sabitli ve trendli durumlar için ayrı ayrı gösterilmektedir. Parantez içindeki rakamlar değişkenler için gecikme değerleri olup, Newey-West Kriterine göre otokorelasyonun bulunmadığı minimum gecikmeler olarak belirlenmiştir.

Tablo 3.5. PP Birim Kök Testi Sonuçları

Değişken Adı*	Seviyeler			I. Farklar		
	Sabitsiz	Sabitli	Sabitli/ Trendli	Sabitsiz	Sabitli	Sabitli/ Trendli
Ing	-1.376 (0)	-0.326 (1)	-2.367 (2)	-3.921 (3) ^(a)	-3.691 (0) ^(a)	-6.658 (1) ^(a)
Ink	-1.221 (2)	-0.777 (1)	-3.180 (2)	-2.280 (2) ^(b)	-4.844 (0) ^(a)	-7.757 (1) ^(a)
InH	-0.094 (3)	-0.561 (2)	-2.107 (0)	-4.319 (1) ^(a)	-5.727 (3) ^(a)	-5.620 (3) ^(a)
InOP	-1.549 (3)	-0.795 (3)	-2.134 (1)	-4.077 (1) ^(a)	-4.246 (3) ^(a)	-4.206 (3) ^(b)
InS _T	-1.441 (2)	-0.900 (1)	-1.609 (3)	-5.129 (2) ^(a)	-6.396 (2) ^(a)	-6.963 (1) ^(a)
InS _M	-0.160 (1)	-1.142 (1)	-2.064 (2)	-4.280 (2) ^(a)	-5.927 (2) ^(a)	-6.540 (2) ^(a)
a = % 1	-2.629	-3.621	-4.227	-2.631	-3.627	-4.235
b = % 5	-1.950	-2.943	-3.537	-1.950	-2.946	-3.540
c = %10	-1.611	-2.610	-3.200	-1.611	-2.612	-3.202

*: Yukarıdaki tabloda ln logaritmayı, g kişi başına reel GSYİH'yı, k kişi başına reel toplam sabit sermaye yatırımlarını (fiziki sermayeyi), H okullaşma oranını, OP dışa açıklık oranını, S_T geleneksel, S_M ise modern hizmetler ihracatını temsil etmektedir.

Tablo 3.5’de, PP birim kök test sonuçlarına göre değişkenlerin hangi durumlarda durağan oldukları görülmektedir. PP test istatistiklerinde serilerin durağan olup olmadığı sınıandığında, 1974-2011 dönemi için çalışmada kullanılan altı değişkenin tamamının birinci farklarda durağan oldukları görülmektedir. Bu değişkenlerin tümü istatistiki açıdan % 1 ve % 5 önem düzeylerinde durağan çıkmışlardır. Buna göre çalışmada ele alınan verilerin tamamının birinci farkları [I(1)] ile durağan hale geldikleri veya birim kök içermedikleri gözlenmektedir.

Değişkenlere ait serilerin birinci farklarıyla aynı dereceden durağan olmaları nedeniyle, sahte regresyon ve nedensellik sonuçlarının önüne geçebilmek için Johansen çok değişkenli eş-bütünleşme analizi yapılmıştır. Bu analiz vasıtasıyla VECM ve nedensellik sınamaları için oluşturulan denklemlerde yer alan değişkenler arasında uzun dönemli ilişki olup olmadığı tespit edilmiştir.

Çalışmada fiziki ve beşeri sermaye, dışa açıklık ve UHT ile GSYİH serilerinin kapalı vektör otoregresyon modeline dayanan Johansen uygulamasında sabit ve her bir değişkenin birinci dereceden gecikmeleri kullanılmıştır. Bunun için birçok gecikmeyle çalışılmış, AIC ve SC kriterlerine göre uygun gecikme uzunluğunun “bir” olduğuna karar verilmiştir. Yapılan eş-bütünleşme testinin sonuçları Tablo 3.6’de verilmiştir.

Tablo 3.6. Çok Değişkenli Eş-Bütünleşme Testi Sonuçları

Öz Değerler	İz İst.	Maks. Özdeğer İst.	Kritik Değer		Eş-Büt. Hipotezi		Sonuç
			% 5 İz	% 5 Maks.	H ₀	H _a	
0.714	126.328 ^(a)	71.365 ^(a)	95.754	40.077	r = 0	r ≥ 1	Red
0.557	67.963	31.041	69.819	33.876	r ≤ 1	r ≥ 2	Kabul
0.353	36.923	15.647	47.856	27.584	r ≤ 2	r ≥ 3	Kabul
0.337	21.275	14.769	29.797	21.132	r ≤ 3	r ≥ 4	Kabul
0.132	6.507	5.080	15.495	14.264	r ≤ 4	r ≥ 5	Kabul
0.039	1.427	1.427	3.841	3.841	r ≤ 5	r = 6	Kabul

(a): Test istatistiğinin anlamlı olduğunu göstermektedir.

GSYİH, fiziki sermaye ve beşeri sermaye, dışa açıklık, geleneksel ve modern hizmet ihracatı değişkenleri arasında yapılan eş-bütünleşme analizi, değişkenler arasında eş-bütünleşmenin olmadığı yönündeki H₀ hipotezinin reddedildiğini ve bir eş-bütünleşme vektörünün bulunduğunu göstermektedir. Bu durum değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin var olduğuna işaret etmektedir.

Eş-bütünleşme vektörü, kişi başına reel GSYİH değişkeninin katsayısına göre normalize edildiğinde değişkenler arasındaki ilişki aşağıdaki gibi olmaktadır:

$$\ln g = 0.073 + 0.453 \ln k + 0.683 \ln H + 0.576 \ln OP + 0.392 \ln S_T + 0.105 \ln S_M$$

$$t \quad (1.283) \quad (3.708) \quad (2.456) \quad (2.292) \quad (3.145) \quad (2.135)$$

Bu denkleme göre, uzun dönemde ekonomik büyüme ile fiziki ve beşeri sermaye, dışa açıklık, geleneksel ve modern hizmet ihracatı arasında pozitif bir ilişki söz konusudur. Buna göre diğer değişkenler sabitken, Türkiye’de geleneksel (turizm) ve modern (sigorta ve finans) hizmet ihracatındaki % 1’lik artış ekonomik büyümeyi sırasıyla % 0.39 ve % 0.11 oranında artırmaktadır. Bu sonuçlardan hareketle, Türkiye’de geleneksel hizmet ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisinin modern hizmet ihracatından daha büyük olduğu ve bu durumun Türkiye’nin hizmet ve bilgi ekonomisine geçişini geciktirdiğini söylemek mümkündür.

Benzer şekilde her seferinde diğer değişkenler sabit olmak şartıyla, fiziki ve beşeri sermaye ile dışa açıklıktaki % 1’lik artış ekonomik büyümeyi sırasıyla % 0.45, % 0.68 ve % 0.58 oranında artırmaktadır. Dışa açıklık ve beşeri sermayenin ekonomik

büyümeyle pozitif etkilemesi şeklindeki bulgu, Türkiye’de modern hizmet ihracatının dışa açıklık ve beşeri sermaye birikimi ile paralel olarak gelişmesi durumunda, ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisinin artabileceğine işaret etmektedir.

Sonuç olarak elde edilen bulgular, Türkiye’de geleneksel hizmet ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisinin, modern hizmet ihracatından daha büyük olduğunu göstermektedir. Bu sonuç, diğer faktörler sabitken, Türkiye’nin UHT açısından GOÜ konumunda olduğuna işaret etmekte ve UHT ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin GOÜ’ler açısından kabul edilen teorik ifadesiyle örtüşmektedir.

Ele alınan değişkenlerin birinci farkları ile aynı dereceden durağan olmaları ve değişkenler arasında eş-bütünleşme ilişkisinin olması nedeniyle çalışmada, değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönem ayarlanma sürecini gösteren ve dinamik bir modele uygulanan hata düzeltme mekanizması işletilmiştir. Bu mekanizma çerçevesinde, değişkenler arası kısa dönem dinamikleri değerlendirmek amacıyla (3.3) nolu denklemden yararlanılarak GSYİH’nin bağımlı değişken olduğu bir hata düzeltme modeli tahmin edilmiştir. Ayrıca, bu modele Şekil 3.10’da $\ln g$ değişkeninin zamana bağlı değişimine göre, ekonomik büyümede meydana gelen kırılmaları dikkate alan bir gölge değişken (D) eklenmiştir. D, kırılmaların yaşandığı 1980, 1994, 1999, 2001 ve 2009 yılları için (1), diğer yıllar için (0) değeri atanarak oluşturulmuştur. Kişi başına reel GSYİH’da kırılmaların yaşandığı yılların ekonomik kriz yıllarına tekabül ettiği gözlenmektedir. Model tahmininde gölge değişken kullanılmasının amacı, ekonomik kriz yıllarında GSYİH’da meydana gelen kırılmaların, bulguları şüpheli hale getirmesi ihtimalinin önüne geçmeye çalışmaktır. AIC kriterine göre (1) olarak belirlenen gecikme uzunluğu için tahmin edilen VEC Modeli aşağıdaki gibidir:

$$\begin{aligned} \Delta \ln g_t = & \alpha_0 + \alpha_1 EC_{t-1} + \alpha_2 \ln \Delta g_{t-1} + \alpha_3 \Delta \ln k_{t-1} + \alpha_4 \Delta \ln H_{t-1} + \alpha_5 \Delta \ln OP_{t-1} + \alpha_6 \Delta \ln S_{Tt-1} \\ & + \alpha_7 \Delta \ln S_{Mt-1} + \alpha_8 D_t + \varepsilon_t \end{aligned} \quad (3.4)$$

(3.4) nolu VECM’nin tahmin sonuçları Tablo 3.7’de verilmiştir.

Tablo 3.7. (3.4) nolu VECM'nin Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	Katsayı	Std. Hata	t-istatistiği	p değeri
$\Delta \ln g$	C	0.008	0.004	1.618	0.118
	EC_{t-1}	-0.079	0.030	-2.616	0.015
	$\Delta \ln g(-1)$	0.127	0.047	2.653	0.013
	$\Delta \ln k(-1)$	0.266	0.076	3.477	0.003
	$\Delta \ln H(-1)$	0.321	0.105	3.048	0.005
	$\Delta \ln OP(-1)$	0.346	0.109	3.171	0.004
	$\Delta \ln S_T(-1)$	0.086	0.031	2.806	0.009
	$\Delta \ln S_M(-1)$	0.029	0.011	2.500	0.017
	D	-0.193	0.072	-2.675	0.012
$R^2 = 0.892$ S.E. Eq. = 0.061 $F_{(p)} = 10.182 (0.00)$ DW = 1.979					

Tablo 3.9'daki tahmin sonuçlarının, eş-bütünleşme vektörünün GSYİH değişkeninin katsayısına göre normalize edildiği uzun dönemli ilişki denklemindeki sonuçlarla tutarlık arz ettiği görülmektedir. k, H, OP, S_T ve S_M değişkenlerine ait katsayılar istatistikî açıdan sırasıyla % 1, % 1, % 1, % 1 ve % 5 önem düzeyinde anlamlıdır ve bir bütün olarak modelin % 1 önem düzeyinde anlamlı olduğu söylenebilir. R^2 değeri modelin açıklama gücünün yüksek olduğuna, DW değeri ise otokorelasyonun olmadığına işaret etmektedir.

Tahmin sonuçları, her defasında diğer değişkenler sabit tutulmak şartıyla, fiziki ve beşeri sermaye, dışa açıklık, geleneksel ve modern UHT değişkenlerinde meydana gelen % 1'lik artışın, GSYİH değişkeni üzerinde sırasıyla % 0.27, % 0.32 ve % 0.35, % 0.09 ve % 0.03 oranında artışa yol açtığını göstermektedir. Bu sonuçlar Türkiye'de ele alınan tüm değişkenlerin ekonomik büyümeye katkısının pozitif yönlü olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Türkiye ekonomisinde fiziki ve beşeri sermaye girdilerinin yanı sıra geleneksel ve modern UHT'nin de üretim sürecine katılarak büyümeye olumlu etkide bulunduğu söylenebilir. Bununla birlikte hizmet ve bilgi ekonomisine geçişte önemli olan bilgiye ve teknolojiye dayalı modern hizmet üretimi ve ticaretidir. Bu bağlamda modern hizmet üretimini ve ticaretini ekonomik açıdan daha anlamlı hale getirmeye yönelik yatırımlar ile ekonominin ihtiyacına uygun fiziki ve beşeri sermaye yatırımlarının birlikte yapılmasının ve dışa açıklığın artırılmasının, Türkiye ekonomisi için daha faydalı olacağı söylenebilir. Bunun yanı sıra gecikmeli hata düzeltme terimi, GSYİH'nın gerçek değerleriyle uzun dönem değeri arasındaki sapmanın her yıl % 8'i

kadarının ortadan kalktığını göstermektedir. Ekonomik kriz faktörünü ifade eden gölge değişkenin katsayısı negatif (-0.19) ve istatistiki açıdan anlamlıdır. Bu sonuç, Türkiye’de ekonomik kriz dönemlerinde kişi başına GSYİH’nin düştüğüne işaret etmektedir.

Söz konusu tahmin sonuçlarından hareketle, geleneksel hizmet ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisinin, modern hizmet ihracatından daha büyük olduğu şeklindeki bulgunun Türkiye için hem uzun dönemde hem de kısa dönemde geçerli olduğunu söylemek mümkündür.

Öte yandan çalışmada, VECM’nin sunduğu olanaklar dâhilinde Granger nedensellik analizi yapılmıştır. Nedensellik test sonuçları bağımlı değişkenin gecikme derecesindeki değişikliklere duyarlıdır. Nedensellik analizindeki gecikme uzunlukları, AIC kullanılarak belirlenmiştir. Burada AIC kriterine göre belirlenen “bir” gecikme derecesi için, eş-bütünleşme denklemlerinden üretilen hata düzeltme terimlerinin gecikmeli değerlerinin istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde modele eklemesiyle oluşturulan hata düzeltme denklemleri, hata terimlerinin gecikmeli değerleri için t testiyle, gecikmeli bağımsız değişkenler için ise F testiyle sınanmıştır. (3.1) nolu denklemden hareketle oluşturulan hata düzeltme denklemleri aşağıdaki gibidir:

$$\Delta \ln g_t = \alpha_0 + \alpha_1 \ln \Delta g_{t-1} + \alpha_2 \Delta \ln S_{Tt} + \alpha_3 \Delta \ln S_{Tt-1} + \alpha_4 \Delta \ln S_{Mt} + \alpha_5 \Delta \ln S_{Mt-1} + \alpha_6 EC_{1,t-1} + \varepsilon_{t1} \quad (3.5)$$

$$\Delta \ln S_{Tt} = \alpha_0 + \alpha_1 \ln \Delta S_{Tt-1} + \alpha_2 \Delta \ln g_t + \alpha_3 \Delta \ln g_{t-1} + \alpha_4 \Delta \ln S_{Mt} + \alpha_5 \Delta \ln S_{Mt-1} + \alpha_6 EC_{2,t-1} + \varepsilon_{t2} \quad (3.6)$$

$$\Delta \ln S_{Mt} = \alpha_0 + \alpha_1 \ln \Delta S_{Mt-1} + \alpha_2 \Delta \ln g_t + \alpha_3 \Delta \ln g_{t-1} + \alpha_4 \Delta \ln S_{Tt} + \alpha_5 \Delta \ln S_{Tt-1} + \alpha_6 EC_{3,t-1} + \varepsilon_{t1} \quad (3.7)$$

Burada Δ her bir değişkenin birinci dereceden farklarını göstermektedir. Hata düzeltme terimleri ise $(EC_{r,t-1})$ şeklinde ifade edilmiş olup, $r = 1, 2, 3, \dots, n$ ’dir. Denklemlerde yer alan hata düzeltme terimleri, $EC_{r,t} = \ln Y_t - \alpha_0 - \alpha_1 \ln S_{Tt} - \alpha_2 \ln S_{Mt}$ şeklinde elde edilerek bir gecikmeli değeri alınmıştır. Yapılan nedensellik analizinin sonuçları Tablo 3.10’da sunulmuştur.

Tablo 3.8. Hata Düzeltme-Geliştirilmiş Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Denk. No.	Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	F-İst., (p Değeri)	e_{it-1} , (t-İst.)
(3.5)	$\Delta \ln g$	$\Delta \ln S_T$	5.899 (0.001) ^(a)	-0.129 (-2.422)
		$\Delta \ln S_M$	3.819 (0.062) ^(c)	
(3.6)	$\Delta \ln S_T$	$\Delta \ln g$	4.953 (0.029) ^(b)	-0.078 (-1.278)
		$\Delta \ln S_M$	1.669 (0.204)	
(3.7)	$\Delta \ln S_M$	$\Delta \ln g$	4.530 (0.040) ^(b)	-0.053 (-0.744)
		$\Delta \ln S_T$	5.051 (0.038) ^(b)	

Not: ^(a), ^(b) ve ^(c), sırasıyla % 1, % 5 ve % 10 önem düzeylerini temsil etmektedir.

Tablo 3.8'deki sonuçlara göre, gecikmeli hata düzeltme terimi sadece ekonomik büyüme denkleminde anlamlıdır. Ekonomik büyüme denkleminde hata düzeltme terimi, GSYİH'nın geleneksel ve modern hizmet ihracatındaki değişmeye göre düzeltildiğini göstermektedir.

Tabloda yer alan hata düzeltme-geliştirilmiş Granger nedensellik testi sonuçları incelendiğinde, hata düzeltme terimlerinin ve açıklayıcı değişkenlerin gecikmeli değerlerinin istatistiki anlamlılığı, ekonomik büyüme ile geleneksel ve modern hizmet ihracatı arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi bulunduğunu göstermektedir. Geleneksel ve modern hizmet ticareti-ekonomik büyüme ilişkisine ait değişkenlerin katsayılarının sırasıyla % 1, % 5, % 10 ve % 5 önem düzeyinde anlamlı oldukları görülmektedir.

Tablodaki nedensellik sınamaları sonuçlarına göre, Türkiye ekonomisinde geleneksel ve modern hizmet ihracatı ile ekonomik büyüme arasındaki çift yönlü nedensellik ilişkisi, büyüme ile UHT'nin birbirine bağımlı olduğunu göstermektedir. Bu bulgu Türkiye'nin ekonomik büyüme açısından daha iyi performans sergilemesinde, turizm, sigorta ve finans gibi hizmetlerin üretimi ve ticaretine yönelik yatırımların etkili olduğunun göstergesi olarak kabul edilebilir.

3.3.5. Uygulamalı Bulguların Değerlendirilmesi

Bu çalışma kapsamında, Türkiye ekonomisinde UHT ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin yönünün ve büyüklüğünün belirlenmesi için zaman serisi analizleri kullanılmıştır. Bu amaçla Türkiye için GSYİH değişkeni ile fiziki ve beşeri sermaye, dışa açıklık, UHT için vekil değişkenler olarak alınan geleneksel ve modern hizmet

ihracatı arasındaki ilişkiler Johansen çok değişkenli eş-bütünleşme, VECM ve geliştirilmiş nedensellik analizleriyle incelenmiştir.

Çalışmada, genişletilmiş Cobb-Douglas üretim fonksiyonundan türetilen, eş-bütünleşme denklemi ve VECM tahmin edilerek, geleneksel (turizm) ve modern (sigorta ve finans) hizmet ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki etkileri Türkiye ekonomisi açısından tespit edilmeye çalışılmıştır. GOÜ'ler üzerine yapılmış uygulamalı çalışmaların sonuçlarıyla tutarlı olduğu gözlenen bulgular, Türkiye açısından hem kısa hem de uzun dönemde geleneksel hizmet ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisinin, modern hizmet ihracatından daha büyük olduğunu göstermiştir.

Çalışmada ayrıca, hata düzeltme-Genişletilmiş Granger nedensellik testiyle ekonomik büyüme ile geleneksel ve modern hizmet ihracatı arasındaki nedensellik ilişkileri tespit edilmeye çalışılmıştır. Yapılan hata düzeltme-geliştirilmiş Granger nedensellik testi sonuçlarına göre, geleneksel ve modern hizmet ticareti ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Bu bulgu, Türkiye açısından ekonomik büyüme ile geleneksel ve modern hizmet ihracatının birbirine bağımlı olduğunu göstermektedir.

Özetlenecek olursa, Türkiye ekonomisinde fiziki ve beşeri sermaye ve dışa açıklık kontrol değişkenlerinin yanı sıra geleneksel ve modern hizmet ihracatının da üretim sürecine katılarak büyümeye olumlu katkıda bulunduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla Türkiye'de UHT ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, GOÜ'lere yönelik teorik açıklamalara uygundur. Tahmin sonuçları, dünya ekonomisindeki gelişmelere ayak uydurmaya çalışan Türkiye'de, ekonomik büyüme açısından geleneksel hizmetlerden ziyade modern hizmet üretimine ve ticaretine önem verilmesi ve UHT'nin, dışa açıklık, fiziki ve beşeri sermayedeki gelişmeler ile paralel hareket etmesi gerektiğine işaret etmektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

UHT ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi açıklama çabaları, 1950'lerin sonunda teorik bütünlük kazanmış ve kalkınma ekonomisi literatüründe önemli bir yer edinmiştir. UHT'nin kalkınma literatürünün temel konularından biri haline gelmesinde, II. Dünya Savaşı sonrasında GÜ'lerin kalkınmasında nitelikli işgücü ve bilgiye dayalı UHT'nin rol oynaması, ekonomik yapıdaki değişime paralel olarak UHT'nin artması ve 1980'lerdeki küreselleşme süreci gibi faktörler etkili olmuştur.

Hizmetlerin çeşitlenmesi ve dış ticaretteki payını artırması ile birlikte hizmet sektörü, 1950'lerin sonundan itibaren iktisat literatüründe yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Bunda sanayi toplumundan hizmet ve bilgi toplumuna geçişin önemli bir etkisi olmuştur. Ekonomik yapıdaki değişimin temel özelliklerinden biri sanayi toplumunda ön planda olan mal üretimi yerine hizmet üretiminin ve ticaretinin ön plana geçmesidir. Hizmet ve bilgi toplumundaki gelişmeler, ekonomik gelişme düzeyinde ve verimlilikte artışlara, ayrıca bilimde ve teknolojiye baş döndüren bir hızla yeni gelişmelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ticarete konu olmadığı kabul edilen pek çok hizmet türü, bilişim teknolojisi gelişimi ve telekomünikasyondaki gelişmeler sayesinde artık ticareti yapılabilir vasıf kazanmıştır.

Günümüzde ileri teknolojik ürün sayılabilecek bilgisayar ve bilişim hizmetleri gibi modern hizmetlerin ticareti GÜ'lerin, turizm ve taşımacılık gibi geleneksel hizmetlerin ticareti ise AGÜ ve GOÜ'lerin ekonomik büyümesi üzerinde önemli etkiler yaratmaktadır. Hizmet ticaretindeki hızlı gelişim, hizmet ticaretinin tüm dünya için önemli olmasını sağlamış ve özellikle emek yoğun hizmetler GOÜ'ler için avantajlı faaliyet alanları haline gelmiştir. Bu kapsamda diğer ülkelerle birlikte GOÜ'ler hizmet sektörü üzerindeki kısıtlamaların kaldırılmasına ve UHT'nin serbestleştirilmesini sağlamaya yönelik çalışmalar yapmaya başlamışlardır. Ancak mal ticaretindeki serbestleşme süreci ile karşılaştırıldığında UHT'nin serbestleşme sürecinin daha başlangıç aşamasında olduğu görülmektedir.

1980'li yıllardan günümüze kadar gerçekleştirilen uygulamalı çalışmaların hemen hemen tümünde, UHT'nin ekonomik büyümede önemli rol oynadığı görüşüne değişen ölçülerde destek sağlandığı görülmüştür. Birçok çalışmada genel olarak, büyümenin

UHT'den etkilenebilmesi için, ülkelerin belirli bir kalkınma aşamasına ulaşmaları gerektiği ve ilişkinin derecesinin GÜ'lerde GOÜ'lerden daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ekonomik büyüme modellerine dayalı olarak yapılan bu çalışmalarda, söz konusu modelleri bir araya getiren kapsamlı modellerin, UHT-ekonomik büyüme ilişkisinin açıklanmasında daha etkili olabileceği saptanmıştır.

1980'den günümüze kadar dünyada hizmet sektörü ve ticaretine ilişkin verilerin tanımsal incelemesinde, düşük gelir düzeyli ülkelere yüksek gelir düzeyli ülkelere doğru tarımın ve sanayinin GSYİH içindeki payının azaldığı, hizmetlerin ekonomiden aldıkları payın arttığı; UHT'nin toplam dünya GSYİH'sı ve dış ticareti içindeki payında artış olduğu; UHT'nin toplam dünya ticareti içindeki payının en fazla düşük gelirli ülkelerde artış gösterdiği; dünya hizmet ihracatı ve ithalatında en büyük paya sahip olan ülke grupları/ülkelerin AB ve ABD olduğu bunları, Çin, Japonya ve Hindistan'ın takip ettiği tespit edilmiştir. Ayrıca tanımsal analizler sonucunda, özellikle 1990'lardan itibaren hızlı bir büyüme trendi içine giren modern hizmetlerin toplam UHT içindeki payının, geleneksel hizmetlere göre oldukça düşük düzeyde olduğu ancak, modern hizmetler ticaretinin büyüme oranındaki artışın geleneksel hizmetler ticaretinin büyüme oranındaki artıştan daha yüksek olduğu belirlenmiştir.

Türkiye ekonomisinde hizmet sektörünün yapısı ve gelişimi tarihi süreç içerisinde ele alındığında, kalkınma planlarında belirlenen hedeflere en fazla yaklaşan sektörün hizmetler sektörü olduğu, sanayi sektöründen sonra en hızlı büyüyen sektörün hizmetler sektörü olduğu, hizmet sektörü katma değerinin GSYİH içindeki payının arttığı, bu sektördeki istihdamda özellikle kadın istihdamında artış yaşandığı tespit edilmiştir. Hizmet sektörüne yönelik göstergeler 3.1 nolu başlık altında verilen göstergelerle karşılaştırıldığında, Türkiye'nin hizmet sektörü büyümesi ve GSYİH içindeki payı açısından GÜ'lere yaklaştığı gözlenmiştir. UHT'ye ait verilerin tanımsal incelemesi sonucunda, 1989-2011 döneminde 1974-1988 döneminde göre, hizmet ithalatı ve bunun toplam ithalat içindeki payının, hizmet ihracatı ve bunun toplam ihracat içindeki payından daha hızlı arttığı, geleneksel hizmet ticaretinin modern hizmetlere göre oldukça büyük boyutlarda olduğu belirlenmiştir. Bu kapsamda UHT'ye ilişkin başlıca temel göstergeler açısından Türkiye'nin, UHT'de bilgi toplumu aşamasını yaşayan GÜ'lerin gerisinde bulunduğu tespit edilmiştir. Bu bulgular, Türkiye'nin UHT açısından gelişmeye çalıştığının ancak GÜ'lerin çok gerisinde olduğunun göstergesi

olarak kabul edilebilir. Buna göre, UHT'nin ekonomik etkileri Türkiye'de gözlemlenmektedir ancak, bu etkiler modernden ziyade geleneksel UHT yönündedir.

Bu çalışmada Türkiye'de geleneksel ve modern UHT ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin yönü ve büyüklüğü, zaman serisi analizleri kullanılarak ekonometrik açıdan tespit edilmeye çalışılmıştır. Uygulamada UHT ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin ortaya konulması amaçlandığı için, genişletilmiş Cobb-Douglas üretim fonksiyonundaki bağımsız değişkenlerden hareketle Türkiye'nin makroekonomik verileri kullanılmıştır. Uygulamalı çalışma, yıllık verilerle 1974-2011 dönemini kapsayan 38'er gözlemden oluşturulmuştur. Türkiye ekonomisinde GSYİH değişkeni ile fiziki ve beşeri sermaye, dışa açıklık ve UHT için vekil değişken olarak alınan geleneksel ve modern hizmet ihracatı arasındaki ilişkiler çok değişkenli eş-bütünleşme ve vektör hata düzeltme modeli tahminlerinin sisteminin yanı sıra hata düzeltme-geliştirilmiş Granger nedensellik testiyle incelenmiştir.

Genişletilmiş Cobb-Douglas üretim fonksiyonundan türetilen, eş-bütünleşme denklemi ve VECM tahminleri ile geleneksel ve modern hizmet ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki etkileri Türkiye ekonomisi açısından geçerliliği test edilmiştir. Hata düzeltme-Genişletilmiş Granger nedensellik testiyle de ekonomik büyüme ile geleneksel ve modern hizmet ihracatı arasındaki nedensellik ilişkileri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Yapılan analizler ve regresyon tahminlerinden elde edilen sonuçları kısaca şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Eş-bütünleşme testi sonuçlarına göre, uzun dönemde ekonomik büyüme ile fiziki ve beşeri sermaye, dışa açıklık ve geleneksel ve modern UHT arasında pozitif ilişki söz konusudur. Buna göre diğer değişkenler sabitken, Türkiye'de geleneksel (turizm) ve modern (sigorta ve finans) hizmet ihracatındaki % 1'lik artış ekonomik büyümeyi sırasıyla % 0.39 ve % .011 oranında artırmaktadır.

- VEC Modeli tahmin sonuçları, her defasında diğer değişkenler sabit tutulmak şartıyla, fiziki ve beşeri sermaye, dışa açıklık ve geleneksel ve modern UHT değişkenlerinde meydana gelen % 1'lik artışın, GSYİH değişkeni üzerinde sırasıyla % 0.27, % 0.32 ve % 0.35, % 0.09 ve % 0.03 oranında artışa yol açtığını göstermektedir. Bunun yanı sıra gecikmeli hata düzeltme terimi, GSYİH'nın gerçek değerleriyle uzun

dönem değeri arasındaki sapmanın her yıl % 8'i kadarının ortadan kalktığını göstermektedir. Söz konusu tahmin sonuçları, Türkiye için hem kısa hem de uzun dönemde geleneksel hizmet ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisinin, modern hizmet ihracatından daha büyük olduğunu göstermiştir. Söz konusu bulguların GOÜ'ler üzerine yapılmış uygulamalı çalışmaların sonuçlarıyla tutarlı olduğu gözlenmiştir.

- Çalışmada araştırma konusu yapılan UHT ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki ile ilgili bulguların daha sağlıklı hale getirilebilmesi için, 1974-2011 döneminde yaşanan trend GSYİH kırılmaları belirlenmiş ve buna göre ECM'ye gölge değişken ilave edilmiştir. Ekonomik kriz faktörünü ifade eden gölge değişkenin katsayısı negatif (-0.19) ve istatistiki açıdan anlamlıdır. Bu sonuç, Türkiye'de ekonomik kriz dönemlerinde kişi başına GSYİH'nın düştüğüne işaret etmektedir.

- Hata düzeltme-geliştirilmiş Granger nedensellik testi sonuçları incelendiğinde, hata düzeltme terimlerinin ve açıklayıcı değişkenlerin gecikmeli değerlerinin istatistiki anlamlılığı, Türkiye'de geleneksel ve modern hizmet ticareti ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi göstermiştir. Bu sonuçlara ilişkin parametre katsayılarının ise % 1, % 5, % 10 ve % 5 önem düzeyinde anlamlı oldukları görülmüştür. Bu bulgu, Türkiye açısından ekonomik büyüme ile geleneksel ve modern hizmet ihracatının birbirine bağımlı olduğuna işaret etmektedir.

Özetlenecek olursa, Türkiye ekonomisinde fiziki ve beşeri sermaye ve dışa açıklık kontrol değişkenlerinin yanı sıra geleneksel ve modern hizmet ihracatının da üretim sürecine katılarak büyümeye olumlu katkıda bulunduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla Türkiye'de UHT ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, GOÜ'lere yönelik teorik açıklamalara uygundur. Modern hizmet ihracatındaki artışın ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisi, geleneksel hizmetlerden daha küçük olmakla birlikte, Türkiye ekonomisinde modern UHT'nin dışa açıklıkla birlikte sürekli ve istikrarlı bir büyüme trendi yakalaması, zaman içinde Türkiye'yi GÜ'lere yaklaştıracak en önemli unsurlardan biridir. Bu durumda, Türkiye'nin faktör yoğunluğu tersine dönebilir ve böylece daha yüksek katma değer içeren alanlarda üretim artışı sağlanabilir. Bunun için dünya ekonomisindeki gelişmelere ayak uydurmaya çalışan Türkiye'de, ekonomik büyüme açısından geleneksel hizmetlerin yanı sıra modern hizmet üretimine ve

ticaretine önem verilmesi ve UHT'nin, dışa açıklık, fiziki ve beşeri sermayedeki gelişmeler ile paralel hareket etmesi gereklilik arz etmektedir. Bu bağlamda Türkiye'nin sanayileşme sürecini tamamlaması, ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel alanlarda yapısal değişimi gerçekleştirmesi ve uluslararası alanda küreselleşme sürecine uyum sağlaması açısından modern UHT'ye yönelik gelişmeleri yakından izlemesi ve bu alana öncelik veren politikaların oluşturulması için gerekli çabanın içerisinde olması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Mattoo, Aaditya, M. Robert Stern and Gianni Zanini (Ed), *A Handbook of International Trade in Services*, Oxford University Press, New York 2008.
- Mattoo, Aaditya, Randeep Rathindran, Arvind Subramanian, “Measuring Services Trade Liberalization and Its Impact on Economic Growth: An Illustration”, *World Bank Policy Research Working Paper*, 2655, 2001.
- Abu-Bader, Suleiman ve Abu-Qarn, Aamer S., "Finançal Development and Economic Growth: Time Series Evidence From Egypt", *Monaster Center For Economic Research*, Discussion Paper No: 05-14, 2005.
- Aghion, P. and Howitt, P., “A Model of Growth Through Creative Destruction”, *Econometrica*, 60 (2), 1992, ss. 323-351.
- Aydın, Ahmet, “Türkiye’nin Ticari Hizmetler Endüstri İçi Ticareti”, *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 2(2), 2010, Erişim 09.04.2011, http://www.sobiad.org/eJOURNALS/dergi_EBD/arsiv/2010_2/01ahmet_aydin.pdf
- Akkay, Reşat Can, “Gelişmekte Olan Piyasalarda Finansal Gelişme Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.
- Blinder, Alan S., "Offshoring: The Next Industrial Revolution?" *Foreign Affairs*, March/April 2006, 85(2), 113-128
- Deardorff, Alan V. and Stern, Robert M., “Measurement of Nontariff Barriers”, *OECD Economics Department Working Papers*, No. 179, University of Michigan Press, 1998, 54-57.
- Deardorff, Alan V., “Comparative Advantage and International Trade and Investment in Services”, University of Michigan, 1984.
- Özdemir, Ali Rıza, Oktay Öksüzler, “Türkiye’de Turizm Bir Ekonomik Büyüme Politikası Aracı Olabilir Mi? Bir Granger Nedensellik Analizi”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(16), 2006, 107–126.
- Aslan, Alper, “Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Turizm İlişkisi Üzerine Ekonometrik Analiz”, *MPRA Paper*, No. 10611, 2008.

- Fernandes, Ana M., “Structure and Performance of the Service Sector in Transition Economies”, *World Bank Policy Research Working Paper Series*, 4357, 2008.
- Andersen, Birgitte. and Corley, Marva “The Theoretical, Conceptual and Empirical Impact of the Service Economy: A Critical Review”, *European Association for Evolutionary Political Economy Conference on Industrial Dynamics of the New and Old Economy - who is embracing whom?: 6-8 June 2002-Copenhagen/Elsinore*, University of London, April 2002.
- Sapir, Andre and Lutz, Ernst, “Trade in Services: Economic Determinants and Development-Related-Issues”, *World Bank Staff Working Papers*, No: 480, 1981.
- Arnold, Jens Matthias, Javorcik, Beata, Lipscomb, Molly, Mattoo, Aaditya,” Services Reform and Manufacturing Performance: Evidence from India”, *CEPR Discussion Paper*, No. 8011, Centre for Economic Policy Research, London 2007.
- Arnold, Jens Matthias, Javorcik, Beata, Mattoo, Aaditya, “The Productivity Effects of Services Liberalization Evidence from the Czech Republic”, *World Bank Policy Research Working Paper*, World Bank, 4109, 2005.
- Aslan, M. Hanifi, *Hizmet Ekonomisi*, Alfa Yayınevi, İstanbul 1998.
- Aslan, Özgür, Küçükaksoy, İsmail, “Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Ekonomisi Üzerine Ekonometrik Bir Uygulama”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, 4, 2006, 25–38.
- Bahar, Ozan, “Turizm Sektörünün Türkiye’nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: VAR Analizi Yaklaşımı”, *Muğla Üniversitesi, İ.İ.B.F. Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 13(2), 2006, 119–136.
- Baily, M.N., Burtles, G. and Liton, R.E., *Growth with Equity*, The Brookings Institutions, Washington D.C. 1998.
- Rashmi, Banga, “Trade in Services: A Review”, *Global Economy Journal*, 5(2), Article 3, 2005.

- Barro, R. J, “Determinants of Economic Growth: A Cross-Country Empirical Study”, *NBER Working Paper*, 5698, 1996.
- Baumol, William, “Macroeconomics of Unbalanced Growth: The Anatomy of Urban Crisis”, *American Economic Review*, LVII No. 3, 1967, 415-426;
- Baumol, William, “Productivity Policy and the Service Sector”, *In Managing the Service Economy: Prospects and Problems*, Edited by Robert Inman, Cambridge: Cambridge University Press, USA 1985, 301-318.
- Bayraktar, Nihal, Wang, Yan, “Banking Sector Openness and Economic Growth”, *World Bank Policy Research Working Paper Series*, 4019, 2006.
- Bayraktutan, Yusuf, “Bilgi ve Uluslararası Ticaret Teorileri”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 4(2), 2003, 175-186.
- Berber, Metin, *İktisadi Büyüme ve Kalkınma*, (3. Baskı), Derya Kitabevi, Trabzon 2006.
- Bhagwati, Jagdish N., “Trade in Services and the Multilateral Trade Negotiations”, *World Bank Economic Review*. 1/ 4, 1987, ss. 549-569.
- Bhagwati, Jagdish, “Economic Perspectives on Trade in Professional Services”, *Political Economy and International Economics*, (Ed. by Douglas A. Irwin), Massachussets, The MIT Press, 1991, 270-281.
- Bosworth, Barry, Collins, Susan M. and Virmani, Arvind, “Sources of Growth in the Indian Economy”, *in India Policy Forum, Brookings Institution*, Washington DC 2007.
- Bosworth, Barry, Maertens, Annemie, “The Role of the Service Sector in South Asia in Economic Growth and Employment Generation”, *The Service Revolution in South Asia*, (Edited by Ejaz Ghani), Oxford University Press, 2010, 103-146.
- Broadman, Harry G., “GATS: The Uruguay Round Accord on International Trade and Investment in Services”, *World Economy*, 17/3, 1994, 281-292.
- Granger, C. W. J., “Developments in the Study of Cointegrated Economic Variables”, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Aug. 1986, 213-228.

- Calderón, César, Liu, Lin, “The Direction Of Causality Between Financial Development And Economic Growth”, *Central Bank of Chile Working Papers*, No: 184, 2002
- Ceyhun, Y. ve Çağlayan, M.U. *Bilgi Teknolojileri Türkiye İçin Nasıl Bir gelecek Hazırlamakta*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1997.
- Charemza, W.W. and Deadman, D.F., *New Directions in Econometric Practice: General to Specific Modelling Cointegration and Vector Autoregression*, Aldershot, Hanst: Edward Elgar Publishing Limited, Cambridge 1993.
- Chaudhry, Imran Sharif, "Financial Liberalization and Macroeconomic Performance: Empirical Evidence from Pakistan", 2007 (t.y), Erişim Tarihi : 12 Kasım 2012, <http://www.gredeg.cnrs.fr/Colloques/NFI/Papers/PapierOnLine/Chaudry.pdf>
- Clark, Colin, *The Conditions of Economic Progress*, 3rd ed., London, Macmillan&Co. Ltd., 1957.
- Çakmak, Erol, “Uluslararası Hizmet Ticareti Gelişme Seyri, Teorideki Yeri ve Politika Sorunları”, Atatürk Üniversitesi İ.İ.B.F. Z.F. Araştırma Merkezi, Yayın No:204, Erzurum 1996.
- Çakmak, Erol, Bozkurt, Eda, Aksu, Hayati, Emsen, Ömer Selçuk, “Türkiye’de Hizmet Ticareti ve Ekonomik Büyüme İlişkisi”, *Sosyoekonomi*, 2011,7(16), ss.21-39.
- Çatalbas, Nazım, *Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesi ve Gelişme Yolundaki Ülkelere etkileri: Türkiye Uygulaması*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Danışman: Prof. Dr. Rıdvan Karluk, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir Ekim 2005.
- Çeştepe, Hamza, Vergil, Hasan, Ergun, Havanur, “Hizmet Ticaretinin Büyümeye Etkisi: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Bir Panel Veri Analizi”, *Business and Economics Research Journal*, 3(4), 2012, 91-105.
- Çetintaş, Hakan, Bektaş, Çetin, “Türkiye’de Turizm ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Kısa ve Uzun Dönemli İlişkiler”, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 19(1), Bahar: XX-XX, 2008, 1-8.

- Dickey, D. A. and Fuller, W. A., “Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with A Unit Root”, *Econometrica*, 49, 1981, 1057-1072 .
- DİE (Yeni adıyla TÜİK), “Hizmet İstatistikleri 1998”, Yayın No: 2447, Ankara Mayıs 2001.
- Dinçer, Gönül, Çakmak, Umut, “GATS Çerçevesinde Gerçek Kişilerin Geçici Hareketliliğinin Liberalizasyonu Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 63 (4), 2008, 136-154.
- Djiofack-Zebaze, Calvin, Keck, Alexander, “Telecommunications Services in Africa: The Impact of WTO Commitments and Unilateral Reform on Sector Performance and Economic Growth”, *World Development*, 37(5), 2009, 919-940
- DPT, 8. *Beş Yıllık Kalkınma Planı: Hizmet Ticaretinin Serbestleştirilmesi Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara, DPT:2543-ÖİK:559, 2000.
- DPT, Ekonomik Sosyal Göstergeler, Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2011, <http://www.dpt.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?Enc=83D5A6FF03C7B4FC5A73E5CFAD2D9676>.
- Dünya Bankası Atlas Metodu, Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2011, <http://data.worldbank.org/about/country-classifications/world-bank-atlas-method>.
- Ekin, Nusret, *Küreselleşme ve Gümrük Birliği*, İTO Yayını, İstanbul, No: 1996-32, 1996.
- Ekinci, Mehmet Behzat, *Uluslararası Hizmet Ticaretinde Gelişmekte Olan Ülkeler ve Türkiye*, İstanbul, İTO Yayını, No: 2008-10, 2008.
- El Khoury, Antoine C., Savvides, Andreas, “Openness in services trade and economic growth”, *Economics Letters*, No:92, 2006, 277–283.
- Enders, W., *Applied Economic Time Series*, John Wiley & Sons, Inc., New York 1995.
- Engle, R. F. and Granger, C. W. J., “Co-Integration and Error Correction: Representation, Estimation and Testing”, *Econometrica*, 55, 1987, 251-276.

- Ercan, Nihal Yener, “İçsel Büyüme Teorisi: Genel Bir Bakış”, [Elektronik sürüm], *Planlama Dergisi*, DPT, Özel Sayı, Dpt’nin kuruluşunun 42. Yılı, Erişim Tarihi: 1 Haziran 2011, <http://ekutup.dpt.gov.tr/planlama/42nciyil/ercanny.pdf>.
- Erdoğan, Seyhan, “GATS Hükümü Olarak Gerçek Kişilerin Hareketi,” *Hizmetler Ticaretinde Küreselleşme: GATS Anlaşması (DİSK Genel-İş Yayını)*, 2002, 91-113.
- Eschenbach, Felix, Hoekman, Bernard, “Services Policy Reform and Economic Growth in Transition Economies, 1990-2004”, *World Bank Policy Research Working Paper*, 3663, 2005.
- European Commission, “The Job Creation Potential of the Service Sector in Europe: Final Report 2000”, (Ed. Dominique Anxo and Donald Storrie). *Directorate General for Employment and Social Affairs Unit*, EMPL/A.1, 2000.
- Fasea, M.M.G., Abma, R.C.N., “Financial environment and economic growth in selected Asian countries”, *Journal of Asian Economics*, 14, 2003, 11–21
- Fixler, Dennis, Donald Siegel, “Outsourcing and Productivity Growth in Services”, *Structural Change and Economic Dynamics*, Vol: 10, 1999, 177-194.
- Francois, J., “Producer Services, Scale and Division of Labour”, *Oxford Economic Paper*, Vol. 42, 1990, 715-729
- Francois, Joseph F., Schuknecht, Ludger, “Trade in Financial Services: Procompetitive Effects and Growth Performance”, *CEPR Discussion Paper*, 2144, 1999.
- Francois, Joseph ve Wooton, I., “Market Structure, Trade Liberalization and the GATS”, *Tinbergen Institute Discussion Papers*, TI 2000-059/2, 2000.
- Fung, Michael K., “Financial development and economic growth: Convergence or divergence?”, *Journal of International Money and Finance*, No: 28, 2009, 56–67
- Gable, Susanna Lundstrom, Mishra, Saurabh, “Service Export Sophistication and Europe’s New Growth Model”, *World Bank Policy Research Working Paper*, 5793, 2011

- Gautam, Bishnu Prasad, "Tourism and Economic Growth in Nepal", *Nepal Rastra Bank Economic Review*, 23(2), October 2011, 18 -30.
- Ghani, Ejaz and Kharas, Homi, "The Service Revolution In South Asia: An Overview", *The Service Revolution in South Asia*, (Edited by Ejaz Ghani), Oxford University Press, 2010.
- Ghani, Ejaz, "Is Service-led Growth a Miracle for South Asia?", *The Service Revolution in South Asia*, (Edited by Ejaz Ghani), Oxford University Press, 2010, 35-102.
- Gibbs, Murray, Hayashi, Michiko, "Sectoral Issues and the Multilateral Framework for Trade in Services:An Overview", *Trade in Services:Sectoral Issues*, Geneva, UNCTAD/ITP/26, 1990.
- Granger, C. W. J., "Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-Spectral Methods", *Econometrica*, 37 (3), 1969, 424-438.
- Grönroos, Christian, *Service Management and Marketing: A Customer Relationship Management Approach*, 2nd ed., Chichester, John Wiley&Sons, Ltd., 2000.
- Gujarati, D. N., *Basic Econometrics*, Third Edition, McGraw-Hill Inc., Singapore 1995.
- Gujarati, D.N., *Temel Ekonometri*, (Çev: Ü. Şenese ve G.G. Şenese), Literatür Yayıncılık, İstanbul 2009.
- Gundlach, E., "The Impact of Human Capital on Economic Development: Problems and Perspectives", J.L.H. Tan (Ed.), *Human Capital Formation as An Engine of Growth: The East Asian Experience*, Institute of Southeast Asian Studies, Singapore 1999, 383-402.
- Hansda, Sanjay K. , "Sustainability of Services-Led Growth: An Input Output Analysis of the Indian Economy", *RBI Occasional Papers*, 2003.
- Hers, J. , "Human Capital and Economic Growth: A Survey of the Literature", *CPB Report*, 2, 1998, 36-40.
- Hill, T. P., "On Goods and Services", *Review of Income and Wealth*, Vol 23/ 4, Aralık 1977, 315-338.

- Hodge, James, “Towards an Understanding of World and South African Trade in Service”, *TIPS Working Papers*, No. 196, Erişim Tarihi: 10 Mart 2010, <http://www.tips.org.za/files/196.pdf>.
- Hoekman, Bernard and Braga, Carlos Primo, “Protection and Trade in Services”, *World Bank Policy Research Working Paper*, No: 1747, March 1997.
- Hoekman, Bernard, “ New Issues in the Uruguay Round and Beyond”, *Economic Journal*, 103/421, November 1993, 1528-1539.
- Hoekman, Bernard, Braga, Carlos A., “Trade in Services, the GATS, and the Arab Countries”, *The Uruguay Round and the Arab Countries, Papers Presented at a Seminar Held in Kuwait*, (Ed. by Said El-Naggar), January 17-18, 1995, IMF, Washington 1996.
- Hoekman, Bernard, Mattoo, Aaditya, “Services Trade and Growth”, *World Bank Policy Research Working Paper*, 4461, 2008.
- IMF, “Balance of Payment: Conceptual Framework”, November, 2005, Fifth Edition, Erişim Tarihi : 15 şubat 2010, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/bopman/bopman.pdf>
- International Labor Office, “Global Employment Trends 2011”, Geneva 2011.
- İyidoğan, Saadet, “Hizmetler Sektörü: Büyümenin Yeni Platformu” *ERC/METU Beşinci Uluslararası Ekonomi Kongresi’ne sunulan Yayınlanmamış bildiri*, Ankara 10-13 Eylül 2001.
- Johansen, S. and Juselius, K., “Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration—with Application to the Demand for Money”, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52, 1990, 169-210.
- Kar, Muhsin, Pentecost, Eric J., “Financial Development and Economic Growth in Turkey: Further Evidence on the Causality Issue”, *Department of Economics, Economic Research*, Paper No. 00/27, Southborough University, 2000.
- Kevük, Süleyman, “Bilgi Ekonomisi”, *Journal of Yasar University*, 1(4), 2006, 319–350, Erişim Tarihi :17.05.2007, <http://bilgiekonomisi.googlepages.com/bilgiekonomisi.pdf>

- Kibritçioğlu, Aykut, “İktisadi Büyümenin Belirleyicileri ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşeri Sermayenin Yeri”, *Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 53(1-4), 207- 230, Ocak-Aralık 1998, Erişim Tarihi: 20 Nisan 2011, <http://129.3.20.41/eps/dev/papers/0505/0505009.pdf>.
- Kim, Jong-Il and Kim, June-Dong, “Liberalization of Trade in Services and Productivity Growth in Korea”, *Trade in Services in the Asia Pacific Region*, NBER East Asia Seminar on Economics (EASE), Volume 11, University of Chicago Press, 2000, 179-208.
- Kindleberger, C. P., “Foreign Trade and Economic Growth: Lessons from Britain and France, 1850 to 1913”, *The Economic History Review*, 14(2), December 1961, 289–305.
- King, Robert G., Levine, Ross, “Finance, entrepreneurship, and growth: Theory and evidence”, *Journal of Monetary Economics*, 32, North-Holland 1993, 513-542.
- Kiyota, Kozo, "Services Content of Japanese Trade", *Japan and the World Economy*, 17(3), 2008, 261-292.
- Klenow, P.J., “Ideas Versus Rival Human Capital: Industry Evidence on Growth Models”, *Journal of Monetary Economics*, 42, 1998.
- Konan, Denise Eby, Maskus, Keith E., “Quantifying the Impact of Services Liberalization in a Developing Country”, The World Bank, *Policy Research Working Paper*, 3193, 2002.
- Kravis, Irving B., “Services In The Domestic Economy and In World Transaction”, *Nber Working Paper*, No.1124, Cambridge, Massachusetts 1983.
- Kreishan, Fuad M., "Time-series Evidence for Tourism-led Growth Hypothesis: A Case Study of Jordan", *International Management Review*, 7(1), Jordon 2011, 89-93.
- Kuznar, Andzelika, “International trade in services in developing countries – threats and opportunities: Are developing countries competitive?”, *The European Trade Study Group*, (t.y.), Erişim Tarihi: 04 Mart 2010, <http://www.etsg.org/ETSG2007/papers/kuznar.pdf>

- Kuznets, Simon, "Modern Economic Growth: Findings And Reflections", *The American Economic Review*, 63(3), Jun. 1973, 247-258.
- Lam, Pun-Lee, Shiu, Alice, "Economic Growth, Telecommunications Development and Productivity Growth of the Telecommunications Sector: Evidence around the World", *Telecommunications Policy*, 34(4), 2010, 185-199
- Lee, Chien-Chiang, Chang, Chun-Ping, "Tourism Development and Economic Growth: A Closer Look at Panels", *Tourism Management*, 29(1), 2008, ss.180-192.
- Lee, H.H., Lloyd, P.J., "Intra-Industry Trade in Services", in *Frontiers of Research on Intra-Industry Trade*. (eds. P.J. Lloyd and Hyun-Hoon Lee), Palgrave-Macmillan 2002.
- Lee, Hyun-Hoon and Lloyd, Peter, "Intra-Industry Trade in Services", (t,y.), Erişim Tarihi: 11 Mart 2010, <http://cc.kangwon.ac.kr/~hhlee/paper/Lee-Lloyd.PDF>.
- Lee, Jaehwa, "Trade, FDI, and Productivity Convergence: A Dynamic Panel Data Approach in 25 Countries", *Japan and the World Economy*, 21(3), 2008, 226-238
- Levine, R., and Renelt, D., "A Sensitivity Analysis of Cross-Country Growth Regressions", *The American Economic Review*, 82 (4), 1992, 942-963.
- Li, Xiaoying, Greenaway, David & Hane, R. C., "Imports of Services and Economic Growth: A Dynamic Panel Approach", 2003, Erişim Tarihi: 02.11.2012, <http://www.coleurope.eu>
- Liao, Junmin, "The Rise Of Service in China", 2012, Elektronik Sürüm, Erişim Tarihi: 10 Eylül 2011, https://editorialexpress.com/cgi-bin/conference/download.cgi?db_name=MWETFall2012&paper_id=96
- Linders, Gert-Jan, "Theory, Methodology and Descriptive Statistics on Services and Services Trade", *Den Haag: CPB Netherlands Bureau for Economic Policy Analysis Publications*, 2001.
- Lombardini, S., *Growth and Economic Development*, Edward Elgar Publishing Limited, Great Britian Cheltenham, UK 1996.

- Madden, Gary, Savage, Scott J., “CEE Telecommunications Investment and Economic Growth”, *Information Economics and Policy*, 10(2),1998, 173-195.
- Manion, H. Kathleen, “A Global Perspective on Intellectual Property Rights: A Social Work View”, *International Social Work*, 48 (1), 2005, 77-87
- Maroto-Sánchez, Andrés, Cuadrado-Roura, Juan R., “Is growth of services an obstacle to productivity growth? A comparative analysis”, *Structural Change and Economic Dynamics*, 20, 2009, 254–265
- Marquez, Jaime, “Estimating elasticities for U.S. trade in services”, Federal Reserve Board, *Economic Modelling*, 23, 2006, 276– 307
- Marrewijk, C. Van, Stiborab, Joachim, de Vaal, Albert, Viaene, Jean-Marie, “Producer Services, Comparative Advantage, And International Trade Patterns”, *Journal of International Economics*, 42, 1997, 195-220.
- Melvin, James R., “Trade in Producer Services: A Heckscher-Ohlin Approach”, *Journal of Political Economy*. 97/5, 1989, 1180-1196.
- Mızrak, Nihal Y., *Hizmet Ekonomisi, İnternet ve Elektronik Ticaret*, İmaj Yayınevi, Ankara 2009.
- Mishra, P. K., Rout, Himanshu B., Mohapatra, Smita S., "Causality Between Tourism and Economic Growth: Empirical Evidence from India", *European Journal of Social Sciences*, 18(4), 2011, 518-527.
- Mishra, Saurabh, Lundstrom, Susanna, Anand, Rahul, “Service Export Sophistication and Economic Growth”, *World Bank Policy Research Working Paper*, 5606, The World Bank, 2011.
- Moshirian, Fariborz, Li, Donghui and Sim, Ah-Boon, “Intra-industry trade in financial Services”, *Journal of International Money and Finance*, Sayı: 24, 2005, 1090-1107.
- Nişancı, Murat, Karabıyık, İlyas, Uçar, Metin, “Finansal Gelişme Ve İktisadi Büyüme: Statik ve Dinamik Panel Veri Analizi”, *Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Selçuk Üniversitesi, 16(22), 2011, 107-118.

- OAİB- Orta Anadolu İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliği, “Dünyadaki Ekonomik ve Siyasi Entegrasyonlarda Türkiye'nin Yeri”, *Dış Ticaretle İlgili Uluslararası Anlaşmalar Hangileridir?*, Erişim Tarihi: 20 Nisan 2011 <http://www.oaib.gov.tr/tr/dis-ticaretile-ilgili-uluslararası-anlaşmalar-hangileridir>
- Odhiambo, Nicholas M., "Financial depth, savings and economic growth in Kenya: A dynamic causal linkage", *Economic Modelling*, Sayı : 25, Economic Department, University of South Africa 2008, 704–713.
- OECD, “The Knowledge Based Economy”, Paris, France 1996.
- OECD, “Trade in Goods and Services: Statistical Trends and Measurement Challenges”, *Statistical Briefs*, OECD Publish, No: 1, October 2001.
- Ongun, M. Tuba, “Hizmet Ticareti Genel Anlaşması ve Olası Sonuçları” *Türk-İş Yıllığı, 1990'ların Bilançosu-Değerlendirme Yazıları*, 2.Cilt, TISK-Türk-İs Araştırma Merkezi, 1997, 350-367.
- Öztürk, Sevgi Ayşe, *Hizmet Pazarlaması*, (8. Baskı), Ekin Basım Yayın Dağıtım, Eskişehir 2008.
- Parrinelli, Sergio, “The Myth of The Service Economy”, *Universita Degli Studi Di Roma Dipartimento Di Economia Pubblica Working Paper*, No. 55, May 2003.
- Phedon, Nicolaides, “Services in Growing Economies and Global Markets”, *Trade, Investment, and Technology in the 1990s*, OECD, Paris 1991.
- Po, Wan-Chen, Huang, Bwo-Nung, “Tourism Development and Economic Growth-A Nonlinear Approach”, *Physica A*, 387(22), 2008, 5535-5542,
- R, Barro, “Economic Growth in a Cross Section of Countries”, *Quarterly Journal of Economics*, 106 (2), 1991, 407-444.
- Richardson, John B., “A Sub-sectoral Approach to Services Trade Theory”, (Ed. Giarini Orio), *The Emerging Service Economy*, Geneva: Services World Forum 1987.
- Romer, P. M., “Endogenous Technological Change”, *The Journal of Political Economy*, 98, (5-2), 1990, 71-102.
- Romer, P.M., “The Origins of Endogenous Growth”, *Journal of Economic Perspectives*, 8 (1), 1994, 3-22.

- Rust, Roland T., Zahorik, Anthony J. and Keiningham, Timothy L., *Service Marketing*, Harper Collins College Publishers, New York 1996.
- Rutherford, Thomas, Tarr, David and Shepotylo, Oleksandr, "The Impact on Russia of WTO Accession and the DDA: The Importance of Liberalization of Barriers against FDI in Services for Growth and Poverty Reduction", (Ed. Thomas W. Hertel and L. Alan Winters), *Poverty And The Wto: Impacts of the Doha Development Agenda*, The World Bank and Palgrave Macmillan, New York 2005, 467-497.
- Rutkauskas, Jonas, Paulavicien, Eimen, "Concept of Productivity in Service Sector", *Engineering Economics*, 2005, No 3 (43), 29-34.
- Sağlam, Tuncay, *Bilgi Ekonomisi ve Ekonomik Büyüme: Türkiye Üzerine Ekonometrik Bir Analiz (1980-2006)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi), Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 2008.
- Seyidoğlu, Halil, *Uluslararası İktisat: Teori Politika ve Uygulama*, (17. Baskı), Güzem Can Yayınları, İstanbul 2009.
- Silverberg, G. and Verspagen, B., "Long Memory and Economic Growth in the World Economy Since the 19th Century", (Eds. G. Rangarajan and M. Ding), *Processes with Long Range Correlations: Theory and Applications*, Berlin: Springer-Verlag, 2003, 270-285.
- Solow, Robert M., "A Contribution to the Theory of Economic Growth", *The Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 1956, 65-94.
- Stern, Robert M., "Quantifying Barriers to Trade in Services", *University of Michigan, Research Seminar In International Economics*, Discussion Paper No. 470, November 2000, Erişim: 14 Mart 2010, <http://www.fordschool.umich.edu/rsie/workingpapers/Papers451-475/r470.pdf>
- Swan, T.W, "Economic Growth And Capital Accumulation", *Economic Record*, 32 (63), November 1956., 334-361.
- Todaro, Michael P., *Economic development in the Third World*, Fourth Edition, Longman Inc, New York 1989.

- Tripplett, Jack E., Bossworth, Barry P., “Productivity In The Services Sector”, (Ed. Robert Mitchell Stern), *Services in the International Economy*, University of Michigan Press, Michigan 2000, 23-52.
- United Nations Conference On Trade And Development (UNCTAD), “Exports Of Services And Economic Growth In Developing Countries”, prepared by Mr. Alberto Gabriele, UNCTAD/DITC/TNCD/MISC/2003/6.
- Urata, Shujro and Kiyota, Kozo, “Service Trade in East Asia” (Revised Draft, May 2001), Erişim Tarihi: 10 Mart 2010, <https://www.gtap.agecon.purdue.edu/resources/download/409.pdf>
- Ünsal, Erdal, *Makro İktisada Giriş*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2004.
- Valdés, Benigno, *Economic Growth: Theory, Empirics and Policy*, Edward Elgar Publishing, USA, 1999, (Elektronik sürüm), Erişim Tarihi: 30 Nisan 2011, http://books.google.com.tr/books?id=f6AXvYgzGkAC&printsec=frontcover&hl=tr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Vastine, J. Robert, “Liberalizing Trade In Services”, *Cato Journal*, 19(3), Winter 2000, 397-402.
- Weisman, Ethan, *Trade in Services and Imperfect Competition: Application to International Aviation*, Kluwer Academic Publisher, Netherlands, London 1990.
- Wolff, Edward N., “How Stagnant Are Services”, Productivity, *Innovation and Knowledge in Services: New Economic and Socio-Economic Approaches*, (Edited By J. Gadrey, F. Gallouj), Edward Elgar Publishing, 2002, 3-25.
- Wong, Clement Yuk Pang, Wu, Jinhui and Zhang, Anming, “A Model of Trade Liberalization in Services”, *Review of International Economics*, 14(1), 2006, 148-168, Erişim Tarihi: 11 Mart 2010, <http://www.karyiuwong.com/confer/HK00/papers/wong-zhang-hk00.pdf>.
- Woodroffe, Jessica, “GATS: A Disservice to the Poor”, *World Development Movement*, [Elektronik Sürüm] London 2002, Erişim Tarihi: 25 Nisan 2010, <http://ictsd.org/i/services/20486/?view=document>.

- Worldbank, World Databank, World Development Indicators, Erişim Tarihi: 13.12.2012, <http://databank.worldbank.org/ddp/home.do>
- WTO, International Trade Statistics 2011, Erişim Tarihi: 12 Mayıs 2012, http://www.wto.org/english/res_e/statis_e/its2011_e/its2011_e.pdf
- Wua, Jyh-Lin, Hou, Han, Cheng, Su-Yin, “The Dynamic İmpacts of Financial Institutions on Economic Growth: Evidence From the European Union”, *Journal of Macroeconomics*, Volume 32, Issue 3, 2010, 879–891.
- Yang, Yung Y., Yi, Myung Hoon, “Does Financial Development Cause Economic Growth? Implication for Policy in Korea”, *Journal of Policy Modeling*, 30, 2008, 827–840.
- Yapraklı, şükrü, *Kargo Taşımacılık Hizmetleri: Pazarlanması ve Hizmet Kalitesi*, (1. Baskı), Beta Yayınları, İstanbul 2006.
- Yüksel, Mehmet, *Küreselleşme, Ulusal Hukuk ve Türkiye*, Siyasal Kitabevi Yayınları, Ankara Ocak 2001.

Yararlanılan İnternet Siteleri

- Avrupa Birliği İstatistik Ofisi, (t.y.), Erişim Tarihi: 01.04.2012, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/>.
- Birleşmil Milletler İstatistik Departmanı, (t.y.), Erişim Tarihi: 01.04.2012, www.unstats.un.org.
- Dünya Bankası, (t.y.), Erişim Tarihi: 01.04.2012, www.worldbank.org.
- Dünya Tcaret Örgütü, (t.y.), Erişim Tarihi: 01.04.2012, www.wto.org.
- T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, (t.y.), Erişim Tarihi: 01.04.2012, www.meb.gov.tr.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, (t.y.), Erişim Tarihi: 01.04.2012, www.tcmb.gov.tr.
- Türkiye Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı, (t.y.), Erişim Tarihi: 01.04.2012, www.dpt.gov.tr.
- Türkiye İstatistik Kurumu, (t.y.), Erişim Tarihi: 01.04.2012, www.tuik.gov.tr.

EKLER

Ek 1. Dünya Bankası Ülkelerin Gelir Durumlarına Göre Sınıflandırılması

Yüksek Gelir Düzeyli		Orta Gelir Düzeyli		Düşük Gelir Düzeyli
OECD Üyesi Olmayan Yüksek Gelir Düzeyli	OECD Yüksek Gelir Düzeyli	Orta Alt Gelir Düzeyi	Orta Üst Gelir Düzeyi	
Andorra	Australia	Albania	Algeria	Afghanistan
Aruba	Austria	Armenia	American Samoa	Bangladesh
Bahamas, The	Belgium	Belize	Angola	Benin
Bahrain	Canada	Bhutan	Antigua and Barbuda	Burkina Faso
Barbados	Czech Republic	Bolivia	Argentina	Burundi
Bermuda	Denmark	Cameroon	Azerbaijan	Cambodia
Brunei Darussalam	Estonia	Cape Verde	Belarus	Central African Republic
Cayman Islands	Finland	Congo, Rep.	Bosnia and Herzegovina	Chad
Channel Islands	France	Cote d'Ivoire	Botswana	Comoros
Croatia	Germany	Djibouti	Brazil	Congo, Dem. Rep.
Curacao	Greece	Egypt, Arab Rep.	Bulgaria	Eritrea
Cyprus	Hungary	El Salvador	Chile	Ethiopia
Equatorial Guinea	Iceland	Fiji	China	Gambia, The
Faeroe Islands	Ireland	Georgia	Colombia	Guinea
French Polynesia	Israel	Ghana	Costa Rica	Guinea-Bissau
Greenland	Italy	Guatemala	Cuba	Haiti
Guam	Japan	Guyana	Dominica	Kenya
Hong Kong SAR, China	Korea, Rep.	Honduras	Dominican Republic	Korea, Dem. Rep.
Isle of Man	Luxembourg	India	Ecuador	Kyrgyz Republic
Liechtenstein	Netherlands	Indonesia	Gabon	Liberia
Macao SAR, China	New Zealand	Iraq	Grenada	Madagascar
Malta	Norway	Kiribati	Iran, Islamic Rep.	Malawi
Monaco	Poland	Kosovo	Jamaica	Mali
New Caledonia	Portugal	Lao PDR	Jordan	Mauritania
Northern Mariana Islands	Slovak Republic	Lesotho	Kazakhstan	Mozambique
Oman	Slovenia	Marshall Islands	Latvia	Myanmar
Puerto Rico	Spain	Micronesia, Fed. Sts.	Lebanon	Nepal
Qatar	Sweden	Moldova	Libya	Niger
San Marino	Switzerland	Mongolia	Lithuania	Rwanda
Saudi Arabia	United Kingdom	Morocco	Macedonia, FYR	Sierra Leone
Singapore	United States	Nicaragua	Malaysia	Somalia
Sint Maarten (Dutch part)		Nigeria	Maldives	Tajikistan
St. Kitts and Nevis		Pakistan	Mauritius	Tanzania
St. Martin (French part)		Papua New Guinea	Mexico	Togo
Trinidad and Tobago		Paraguay	Montenegro	Uganda
Turks and Caicos Islands		Philippines	Namibia	Zimbabwe
United Arab Emirates		Samoa	Palau	
		Sao Tome and Principe	Panama	
		Senegal	Peru	
		Solomon Islands	Romania	
		South Sudan	Russian Federation	
		Sri Lanka	Serbia	
		Sudan	Seychelles	
		Swaziland	South Africa	
		Syrian Arab Republic	St. Lucia	
		Timor-Leste	St. Vincent and the Grenadines	
		Tonga	Suriname	
		Tuvalu	Thailand	
		Ukraine	Tunisia	
		Uzbekistan	Turkey	
		Vanuatu	Turkmenistan	
		Vietnam	Uruguay	
		West Bank and Gaza	Venezuela, RB	
		Yemen, Rep.		
		Zambia		

Ek 2. Yıllar İtibariyle Sektörlerin GSYİH İçindeki Katma Değer Payları (%)

Ülke Gurubu	Sektör	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Düşük Gelir Düz.	Hizmetler, Katma Değer (% GSYİH)	43.19	43.25	43.71	43.32	43.40	42.63	43.06	43.00	43.08	43.06	43.14	42.78	42.91	43.31	43.60	43.63
	Sanayi, Katma Değer (% GSYİH)	19.30	18.70	18.61	18.89	18.85	18.89	19.22	19.13	19.42	19.76	19.57	19.17	19.48	19.16	19.33	19.25
	Tarım, Katma Değer (% GSYİH)	37.52	38.05	37.68	37.79	37.75	38.48	37.72	38.11	37.73	37.38	37.52	38.05	37.61	37.53	37.07	37.12
Orta Gelir Düz.	Hizmetler, Katma Değer (% GSYİH)	41.16	41.47	41.81	42.05	42.21	43.56	44.05	43.79	44.72	44.78	45.81	47.26	48.40	48.43	48.59	51.11
	Sanayi, Katma Değer (% GSYİH)	38.69	38.26	38.00	37.80	37.77	37.31	37.18	37.75	37.16	37.75	36.56	36.05	36.15	36.95	36.89	34.84
	Tarım, Katma Değer (% GSYİH)	20.24	20.35	20.21	20.18	20.05	19.16	18.81	18.49	18.15	17.50	17.65	16.69	15.45	14.63	14.77	14.05
Yüksek Gelir Düz.	Hizmetler, Katma Değer (% GSYİH)	59.61	59.73	60.73	62.02	61.75	62.40	63.50	63.87	63.99	64.53	64.97	66.17	67.12	67.95	68.07	68.21
	Sanayi, Katma Değer (% GSYİH)	36.55	36.42	35.53	34.67	34.83	34.34	33.41	33.14	33.15	32.61	32.27	31.30	30.40	29.67	29.57	29.56
	Tarım, Katma Değer (% GSYİH)	3.84	3.84	3.73	3.30	3.43	3.26	3.10	3.00	2.85	2.86	2.76	2.53	2.49	2.38	2.37	2.23
Ülke Gurubu	Sektör	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	
Düşük Gelir Düz.	Hizmetler, Katma Değer (% GSYİH)	43.41	43.53	44.01	44.27	45.29	45.65	46.42	46.86	46.87	47.61	47.53	48.26	48.83	49.00	50.02	
	Sanayi, Katma Değer (% GSYİH)	20.07	19.91	20.51	20.29	20.89	21.06	21.60	21.81	22.86	24.35	25.17	25.40	25.46	24.62	25.31	
	Tarım, Katma Değer (% GSYİH)	36.53	36.56	35.48	35.44	33.82	33.29	31.98	31.33	30.27	28.04	27.30	26.51	25.71	26.38	24.67	
Orta Gelir Düz.	Hizmetler, Katma Değer (% GSYİH)	50.99	51.43	52.39	52.95	53.10	54.19	53.65	52.66	52.17	52.50	52.52	53.18	53.70	55.37	54.82	
	Sanayi, Katma Değer (% GSYİH)	35.05	35.42	34.60	34.72	35.51	34.59	34.90	36.07	36.91	37.37	37.85	37.27	36.80	35.13	35.72	
	Tarım, Katma Değer (% GSYİH)	13.96	13.15	13.01	12.34	11.39	11.22	11.45	11.27	10.92	10.13	9.63	9.55	9.50	9.49	9.45	
Yüksek Gelir Düz.	Hizmetler, Katma Değer (% GSYİH)	68.54	69.03	70.07	70.39	70.77	71.81	72.50	72.74	72.49	72.71	72.71	72.92	73.48	75.40	74.33	
	Sanayi, Katma Değer (% GSYİH)	29.17	28.83	27.97	27.74	27.45	26.44	25.87	25.65	25.85	25.81	25.93	25.70	25.14	23.30	24.36	
	Tarım, Katma Değer (% GSYİH)	2.29	2.14	1.96	1.87	1.78	1.75	1.63	1.62	1.67	1.47	1.36	1.38	1.39	1.30	1.31	

Kaynak: Kaynak: World Bank, World Development Indicators.

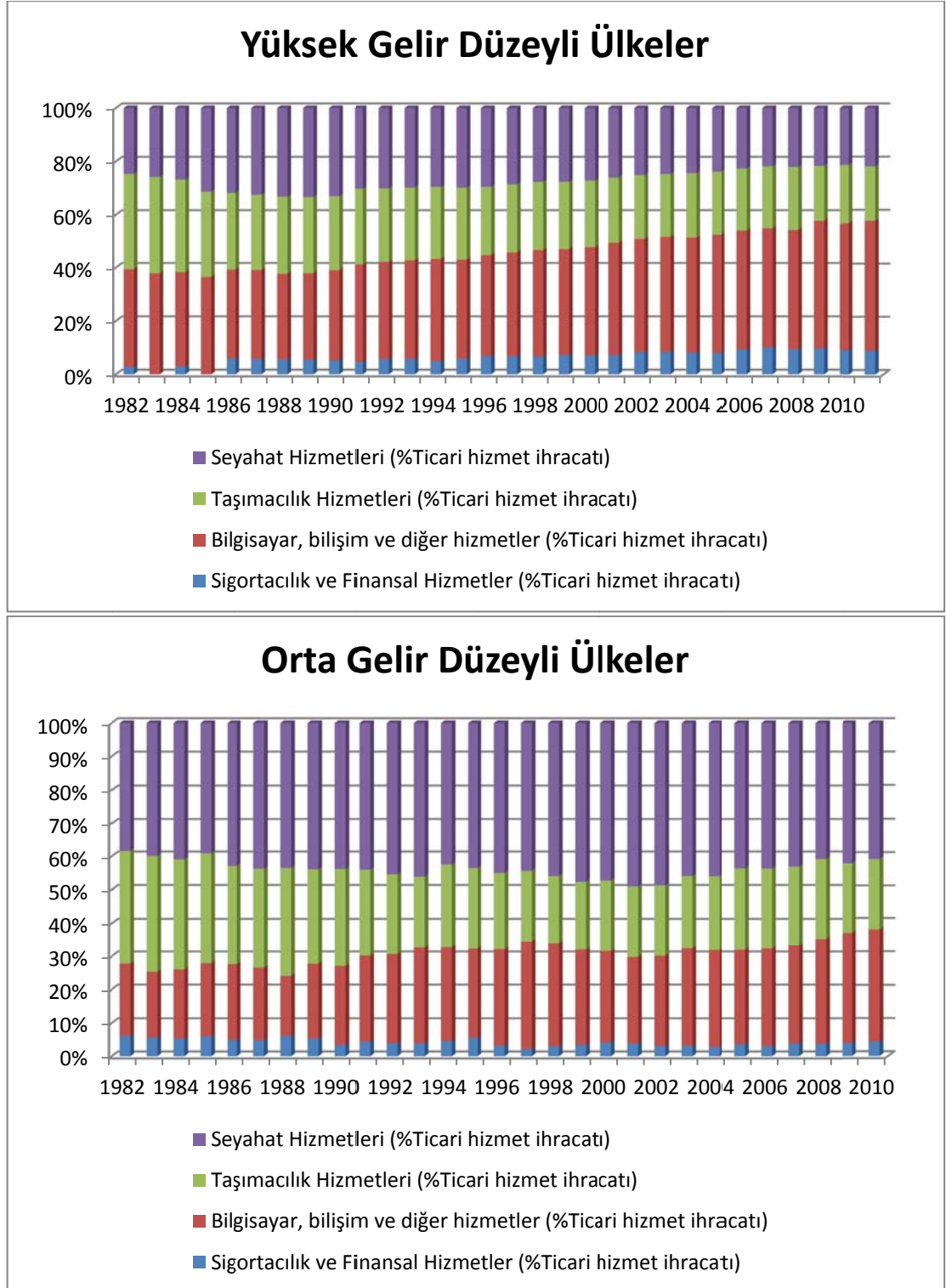
Ek 3. Türkiye’de Yıllar İttibariyle Ana Sektörlerin ve GSYİH’nın Büyüme Oranı (%)

Yıllar	TARIM	SANAYİ	HİZMETLER	GSYİH
1924-33	9,92	11,19	8,47	8,05
1934-43	4,56	3,58	1,92	2,48
1944-53	7,97	5,39	7,26	6,04
1954-63	2,89	7,76	5,12	4,58
1964-73	0,79	9,71	7,83	5,37
1974	6,21	7,06	0,68	5,59
1975	3,01	9,07	6,36	7,17
1976	6,92	8,85	9,97	10,46
1977	-2,15	6,60	3,87	3,41
1978	2,67	3,12	-0,08	1,50
1979	-0,16	-4,98	1,13	-0,62
1980	1,25	-3,64	-4,13	-2,45
1981	-1,80	9,88	5,82	4,86
1982	3,29	5,06	2,25	3,56
1983	-0,83	6,69	5,30	4,97
1984	0,64	10,52	8,23	6,71
1985	-0,34	6,54	5,05	4,24
1986	3,56	13,12	5,21	7,01
1987	0,36	9,24	13,23	9,49
1988	7,98	2,11	-0,77	2,12
1989	-7,66	4,90	3,18	0,25
1990	7,01	9,32	10,07	9,26
1991	-0,61	2,89	-0,52	0,93
1992	4,29	6,25	7,07	5,98
1993	-0,84	8,31	10,52	8,04
1994	-0,60	-5,66	-7,62	-5,46
1995	1,32	12,45	7,64	7,19
1996	4,56	6,77	7,93	7,01
1997	-2,21	10,23	9,89	7,53
1998	9,64	1,81	3,59	3,09
1999	-5,68	-4,91	-1,48	-3,37
2000	7,08	6,56	6,43	6,77
2001	-7,88	-7,29	-2,48	-5,70
2002	8,75	2,75	5,52	6,16
2003	-2,00	7,77	4,40	5,27
2004	2,83	11,31	10,14	9,36
2005	7,18	8,61	8,69	8,40
2006	1,36	8,32	8,22	6,89
2007	-6,74	5,77	6,32	4,67
2008	4,28	0,30	1,24	0,66
2009	3,55	-6,91	-3,17	-4,83
2010	2,36	12,60	8,50	9,01

Kaynak: DPT, Ekonomik Sosyal Göstergeler; 1950-2010, Erişim tarihi: 20 Mayıs 2011,

<http://www.dpt.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?Enc=83D5A6FF03C7B4FC5A73E5CFAD2D9676>

Ek 4. Yüksek ve Orta Gelir Düzeyli Ülkelerde Hizmet Alt Sektörlerinin Gelişimi

Kaynak: World Bank, World Development Indicators.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Adem TÜRKMEN
Doğum Yeri ve Tarihi	Erzurum / 01.04.1982
Eğitim Durumu	
Lise Öğrenimi	Erzurum İbrahim Hakkı Fen Lisesi
Lisans Öğrenimi	Ege Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
İş Deneyimi	
09/2007-11/2008 Maliye Bakanlığı Aşkale Malmüdürlüğü Muhasebe Memuru	
11/2008- 08/2009 Halk Bankası Erzurum Şubesi Ticari Krediler Uzman Yardımcısı	
08/2009-..... Erzincan Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü Araştırma Görevlisi	
İletişim	
E- Posta Adresi	aturkmen@erzincan.edu.tr